سیاحت نامہ ابراہیم بیگ

حصہ دوم

بہ تصحیح

آغا محمد باقر صاحب ایم اے - ایم او - ایل - بی ٹی

بفرمائش

شیخ مبارک علی تاجر کتب

اندرون لوہاری دروازہ - لاہور

در مطبع عالمگیر باہتمام حافظ محمد عالم طبع شد

سیاحت نامہ ابراہیم بیگ

حصۂ دوم

بہ تصحیح

آغا محمد باقر صاحب ایم۔ اے۔ ایم۔ او۔ ایل۔ بی۔ ٹی

بفرمائش

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپا

بسم اللہ الرحمن الرحیم

دیباچہ جلد دوم

سیاحت نامۂ ابراہیم بیگ

بنام ایزد بخشندۂ مہربان

- حمد و سپاس فزون از وہم و قیاس مالک الملکی را سزا است کہ بندگان خود را بفرمان واجب الاذعان (یامرکم بالعدل والاحسان) امر بعدالت و نیکوئی فرموده - و بمفاد (نہی عن الفحشاء والمنکر) از بے اعتدالی منع نموده - پس روندگان صراط مستقیم را سزا است کہ پیوستہ در تزکیہ اخلاق کوشیده از تکبر و نیت اجتناب نمایند -

اما بعد - قارئین محترم سیاحت نامۂ ابراہیم بیگ در انتظار سرانجام کار او مانده - و محبان مملکت جست آگاہی از حال آن جوان غیور عاشق وطن از ہر طرف نامہ ہا نوشتہ - و پیام ہا فرستاده - و پرسشہا کردند - کہ پس از افتادن پرده - و خاموشی آتش - آن دل سوختہ - آوارۂ وطن را - کہ از اتفاق ہجران کشیدند آیا در آن حالت وفات نمود ؟ یا بیمار شد ؟ یا صحت یافت ؟ بدنش بدامن مادر مہربان رسید یا نہ ؟ یا اینکہ سرانجام کار آن جوان غیرتمند را (یوسف) عمو ضبط کرده بود - تا بر ہمگان ہویدا آید کہ نتیجۂ تعصب چہ ثمر بخشید - و تا روز وفات بچہ بلیہ مبتلا گشت - ولے بملاحظاتے چند از طبع و نشر حالات آن جوانمرگ وطن دوست صرف نظر شده بود تا آنکہ وطن پرستان زیاده از حد اصرار و ملتمس و خواہشمند

آگاهی از مآلِ کارِ آن جوانِ غیور بلاکش گردیده۔ طبع ونشر اُورا از روئے حمد والتماس طلب نمودند۔
حتی یک نفر وطن دوست۔ ملت پرست۔ مبلغ دویست تومان فرستاد۔ بشرط آنکه هشتصد تومان
هم در مباشرت بطبع بفرستند۔ یعنی حاضر بود تا هزار تومان در راهِ وطن یعنی در نشر حالاتِ این جوان
غیور فدا نماید۔

الحمد لله والمنه۔ ابناء وطن هم چنانچه بدبینان دربارهٔ آنان تصور نموده۔ که حمیت غیرت
از ملت ایرانیه سلب شده نمی باشند۔ اندیشهٔ بے غیرتی در مادهٔ اهلِ ایران فکرِ باطل وافترائے محض است
چنانچه اگر قوت وثروتِ این پیرمرد وطن پرست را کسے بداند۔ هر آئینه مایهٔ حیرت وتعجب اُو خواهد شد۔ که
باوجود این ثروت قلیل۔ چگونه هزار تومان فدائے ترقی مملکت ووطنِ خود می فرماید۔ وحال آنکه
طالبِ نام هست ونه در بندِ شهرت۔ پول خود را صرف وباکمال بے پروائی بچنیں کارِ پُرخطر اقدام می ورزد
که اگر شیوع یابد دُور نیست مستوجب غضبِ اربابِ غرض گردد۔

بحمد الله در عهد اعلیٰ حضرت همایون قدر معارف پرور۔ عدالت گستر رفاه الحالین
فداه۔ عموم طبقات رعیت در مهد امن وامان۔ وجهت رونقِ معارف بقلم وافکارِ عموم زیردستان
آزادی مرحمت فرموده اند۔ امید از اعلیحضرت اقدس آنکه۔ ان شاء الله الرحمن بیشتر ازیں آزادی قلم را
منظورِ نظرِ کیمیا اثرِ همایونی فرمایند۔ یا بتوانند چنیں اشخاصِ باحمیت نام خود را برملا نوشته۔ ودر صفحه
تاریخ روزگار بیادگار گذارند۔

خلاصه بعد از شش ماه دویست تومان آن مرد باحمیت اعاده واعتذار از طبع این کتاب
نموده شد۔ لکن مثل آنست که وجه احسان ایشان بخرج این کتاب رسیده۔ فدائے حمیت وغیرت چنیں
اشخاص صادق القول والفعل۔ ع

اے من فدائے آنکه دلش با زبان یکیست

الحاصل نسخه که یوسف عمو از اسلامبول تا مصر واز مصر تا آل کار آن جوانمرگ بقلم آورده بود۔ احباء اصرار
وابرام در طبع نمودند۔ وبنده بیشتر ابا وامتناع می نمود۔
تا اینکه مطالبے مسموع شد۔ که سبب تحریک غیرت وحمیت گردید۔ و مرا وادار نمود که انجام
کار آن جوانِ غیور را طبع نموده ضمیمه جلد اول سیاحت نامه نمایم۔ خوب است دریں مقام سبب تالیف کتاب را

بر قارئین کرام شرح دہم۔

دوستے از دوستانم سالانہ دو بار از مصر و اسلامبول بطہران رفتہ و از آنجا باسلامبول و مصر مراجعت می کرد۔ این ایام کہ از طہران عودت کرد۔ از بندہ پرسید۔ سیاحت نامۂ ابراہیم بیگ جائے سراغ داری۔ نشان دہ بخرم؟ گفتم برائے کہ می خواہی؟ گفت در طہران منزلم در خانۂ ـــ کہ یکے از وزراء بود۔ حلیلۂ آں مرحوم لطف زیاد نسبت بمن مرعی میداشت۔ در بیرونی شبہا نوکران کتاب کہنۂ پریشان می خواندند۔ بندہ ہم گوش می دادم۔ از انجائیکہ مطالبش گوشزد ناشدہ عجیب و غریب داشت شبہا بخواندن و شنفتن مشغول بود۔ و باندرون نمی رفت۔ یک روز خانم پرسید فلانی چند شب است باندرون نمی آئی؟ عرض کرد در حقیقت حاجی ـــ کتابے آوردہ می خواند۔ از استماع آں ہوش از سر رفتہ و خوابم و خورم حرام گشتہ۔ شب آدم فرستاد کہ حاجی ـــ کتاب را بیاورد (و) در اندرون بخواند۔ کتاب را بردیم۔ بحاجی ـــ گفت از اول باید بخوانی۔ موی الیہ از آغاز بنائے خواندن گذاشت۔ چند شب خواند۔ خاتون محترمہ گاہے بے اختیار می خندید و گاہے بادستمال اشک چشمش را پاک میکرد۔ چناں باستماع آں کتاب دل دادہ شد کہ بعضے اوقات غذائے شب را تا ساعت چہار و پنج تاخیر میکرد۔ در حین مراجعت بہ بندہ تاکید اکید نمود کہ یک جلد ازیں کتاب بجہت ایشاں ببرم۔ و فرمود می خواہم بجہت فرزندی ـــ خان کہ پسر ہشت سالہ است و بمکتب می رود در کتابخانہ بگذارم۔ تا بعد از رسیدن بحد رشد و تمیز بخواند۔ کہ در ایران چہ ہنگامہ بود۔ و غیر تمندانے ہم بودہ اند کہ مطالب را نوشتہ و امرائے ایران را بسوئے تزکیۂ اخلاق و اصلاح معایب امور و مہمات دعوت کردہ اند۔ مانند حکمائے مغرب زمین۔

ایں مسلم است اگر کارہا چنانکہ فعلاً منظور نظر اقدس شاہنشاہی است کہ با عقیدت درست و نیت خالص شب و روز در فکر آسایش رعیت و رونق مملکت و حفظ نوامیس ملت اند تعقیب شود۔ و وزرائے دیندار و امرائے تقوی شعار ہم پیروی از نیات پاک و افکار تابناک اعلیحضرت پادشاہی نمایند در اندک وقتے کار ایران اصلاح پذیرفتہ۔ و خائنین ہم از سوء رفتار و کردار خویش منفعل و شرمندہ خواہند شد۔

در حقیقت از شنفتن سخنان ایں مخدرہ محترمہ در شگفت ماندہ۔ سجدات شکر بجائے آوردہ گفتم:۔ ہزاراں شکر خدائے را کہ زنان غیرت دار و صاحب ایں حمیت و افکار باشند مردان شاں چگونہ خواہند بود؟

ودر واقع غرض از نگارش سیاحت نامه هم همین بود که افکار بیدار شود - این حس غیورانه از آن بانوئے محترمه وخاتون معظمه در نزد دشمنان وطن زیاده از هزاران درهم و دینار ارزش دارد - از شنیدن این خبر با اینکه از اخذ هزار تومانِ آن مرد غیور سابق الذکر استنکاف کرده بودم - از بیانات وافکار این خاتون معظمه محترمه خودداری را نتوانسته دیده - دامن همت بر کمر زده "متوکلاً علی الله" بطبع نشر آن مبادرت گردید -

اگرچه غرض از نشر وطبع سیاحت نامه در اوّل این بود - که شاید قلم راست نگارم بدون مبالغه و اغراق از معائب وطن مقدس از هزاران یکے را نوشته - ومکنون منظور نظر ارباب حل وعقد گشته - در عوض این زحمات منصفان با غیرت با دعائے خیر یادم فرمایند - افسوس !

خود غلط بود آنچه ما پنداشتیم

خود غرضان بے انصاف این خدمت را در نزد خود منافی آسایش ملک وملت دانسته غدغن سخت کردند که در دست هر کس دیده شود حبس وجریمه نمایند - باوجود آن سوائے چند نفر همه ملت تمام مندرجات سیاحت نامه را بنظر انصاف قبول وتصدیق کرده وهیچ کس اُو خورده (جز این که کم نوشته است) نگرفت - زیرا ابراهیم بیگ فلان شهر را ندیده - واز فلان عمل بیخبر بوده ونادانسته است - ولے عمدهٔ غرض ما آن بود که کارکنان ودست اندرکاران بخوانند - وبدانند - که هرچه تحریر رفته حرف بحرف تمامی آن سیآت وقبائح افعال در وجود ایشان موجود بوده - منافع عموم را منافی خیر شخصی خود انگاشته - بنا بر برائے عزت واحترام موهومی که شاید در استقبال از وزارت وامارت دولت پرستانه کوشش بے حاصل نموده اند - زیرا ابدا در بند نیک نامی وعزت نفس وتزکیه اخلاق نبوده - ومعنی شرف نشناخته - این الوقتی را پیشنهاد نموده وغافل بودند از لذت واحترام وعزت ابدی که نام نیک است - تا اسم ایشان در تاریخ مقدس ملی بیادگار بماند ؎

قارون هلاک شد که چهل خانه گنج داشت

نوشیروان نمرد که نام نکو گذاشت

باز عرض میکنم - اے ارباب حل وعقد ! ولے مقربان درگاه شاهنشاهی ! اے روسائے قوم وملت ! بر نفس خود رحم کنید - ازین نگارشات متوحش نباشید - به پرهیزید از کارے که صلاح شما در آن نیست - مسلم بدانید که بقائے شما درین مقامات واصول اگر قرار شما درین مناصب برائے شما ممکن نخواهد شد - لهذا قدری پس روش در تقاضائے علاج خود نگه داشته

بیشتر زوال ہمہ گونہ افتخار را برائے خود دعوت خواہید نمود۔ وحال آنکہ با اقتدار یکہ دارید میتوانید
خود را بمراتب بلندی رسانید۔ وپایۂ عزت وبزرگواری خود راچنان استوار نمائید۔ کہ درہنگام و
زمان معزولیت آسایش وافتخار شما صد مرتبہ بیشتر از عزت وحرمت امروزی شما باشد۔ این روش
کہ شما پیش گرفتہ اید۔ پیشینیانِ شما ہم چہ در ایران چہ در سائرِ دول پیش گرفتہ بودند۔ درست فکر
نمائید کہ سرانجام ومآل کار ایشان بکجا انجامید۔ باقبح وجہی معزول گشتند۔ وبغضب گرفتار شدہ
سر در باختند۔ وزرائے سابق عثمانی کہ امثال شما بودند گرفتار چگونہ ذلتہا وخواریہا گردیدند۔
اینک تا اندازۂ درستی وراستی پیشہ نمودہ اند درماموریت ومعزولیت چہ قدر محترم ومفتخرند۔ خود را
مستحق چگونہ احترامات از طرف دولت وملت نمودہ اند۔ کہ درہر حال مواجب مقرری را گرفتہ بہ بقاء
ودوام عزت وحشمتِ سلطان دعاگوی باشند۔ ملاحظہ فرمائید کہ از دنائت طبع چہ گونہ اقبح رذائل را
برعزت دائمی ترجیح دادہ اید۔ قول بزرگانست

ہرچہ نپاید دلبستگی را نشاید

بخدائے لایزال ونعمت پادشاہ سوگند کہ غفلت وخودستائی شما دولت ایران را منہدم خواہد
ساخت۔ خطرات جوانبِ اربعۂ دولت را ملاحظہ نمائید۔ برخود وبرسی کرور ملت ایرانیہ رحم کنید۔
شما کارے بس مشکل درپیش دارید۔ درین شصت سال عمر دولت را بچہ بازیچہ ہائے پست تمام نمودہ
وبینمائید۔ اگر اندکے در شما علم مملکت داری ورعیت پروری بودے۔ اکنون درجائے ژاپون امپراطور
کل ممالک آسیا امپراطورِ ایران بودے۔ باین خودستائی بے روح وبے معنی کہ اسمش را شان وشرف
ونجابت اجدادی گذاشتہ اید خود را فریب مدہید۔ این ادعاہائے پوچ واین خیالات کج ومعوج
شما باطل است۔ ومذموم ومنفور۔ خود را از لوث مداخل پاک نمائید۔ واسم خود را از صفحۂ رشوت خواران
بشوئید تا مداخل ثروت ومکنت شما بیشتر از حالیہ شود۔ نہ مداخل کثیف ووزر ووبال۔ بلکہ مداخل مشروع
باعزت وجلال باتجربہ۔ وزرائے فرنگستان را ملاحظہ فرمائید۔ کہ ہریک دم از ملیونہا می زنند۔ این
بربری گری وبے قانونی وبے نظمی ہمہ ونما عیب نیست۔ عیب اینجاست کہ شما ابدا درفکر اصلاح
آن نیستید۔ عیب اینجاست ہرکس معایب کار را بگوید زبانش را می بُرید۔ وکسیکہ قبح اعمال را نویسد
دستش را قطع می کنید۔ عیب اینجاست کہ آزادی معارف را حرام کردہ اید۔ این معایب درہر جا ودر

هر ملت بدتر از ایران و امرائے ایران بوده لکن آزادی قلم همه را اصلاح کرده۔ پود شکن روس۔ وولتر فرانسه۔ جان استورت انگلیسی جز عیب گوئی و عیب جوئی کار دیگر برائے ملت و دولت نکرده اند۔ همان جان استورت انگلیسی برائے تفهیم منافع حریت در کتاب خود که تصنیف کرده مینویسد:۔

"انسان در عالم حیوان نوعے است که باید متصل طالب ترقی باشد۔ ترقی هم بدون آزادی افکار و خیالات عالیه امکان پذیر نیست۔ باید انسان در خیالات خود مقید نباشد۔ انسان هر چه می خواهد بگذارید بگوید۔ اگر کلام او در نزد اهل بصیرت مقبول افتاد۔ برائے عموم ملت و جماعت فائده می بخشد۔ والا (کان لم یکن) انگاشته اعتراض کنید۔ اگر شما گمان کرده اید که سابق وحشی و بربری بودند که از ذکر معائب خود دریغ نمیکردند۔ و ابداً از انتشار نواقص خویش منفعل نمی گشتند تصورے بخطا است۔ اگر شما سی سال پیش ازین وحشی گری و بربریهای اهالی ژاپون را دیده بودند عزت و شوکت و ثروت و جلال عالیه آنها را هم میدیدند که در سایه عیب جوئی حاصل کرده اند۔ هر آئینه جهد میکردید که در ساعت اول این وضع بے نظامی و این رفتار بے قانونی را با کمال فرح و سرور مبدل بقانون مساوات سازید۔ و از تکبر و ادعائے بے معنی و راه رفتن پنجاه نفر فراش آردلی در پیشاپیش و جنیبت کشیدن چندین اسب صرف نظر مینمودید۔ افتخار بمدارس و مکاتب عالیه و معارف خود میکردید۔ ملت را از حقوق خود که بر ذمه شما فرض است محروم نمی نمودید۔

انصاف دهید اگر کسے بشما عرضه دهد وزیر جنگی ژاپونی و وزیر جنگی کوریا و چین کدامی را ترجیح میدهید؟ و حال اینکه سی سال پیش همه در یک سلک و قیافت بودند۔ اکنون یکے از برکت علم بمدارج علیا و دیگرے از نکبت جهل بمدارک سفلی رسید۔ یکے تابع و دیگرے متبوع شده۔

البته در پاریس خیابان بلوار نمره ۱۳۶ را یک فرانک داده تماشائے رفته و حالت قدیم فرانسویها را دیده اید که چه طور آدم می کشتند۔ و چگونه جریمه می نمودند۔ هیکل همه را گذاشته و شرح حال همه را نوشته اند۔ که چه طور انسان هائے دیو سیرت بودند۔ البته در اسلامبول میدان سلطان احمد بسیر و تماشائے ینگ چریها رفته اید که با چه هیاکل عجیب و غریب قضاوت نموده و چه سان بمخلوقات خدا زور و جفا می کرده اند۔

البته در اسپانیا بنظر شما رسید که اصل این ملت چه بوده و چه ها کرده اند۔ حالا با کمال افتخار خود را چه بیگانه نشان میدهند که اول چه بودیم۔ و اکنون چه شده ایم۔ آنها را باین دائره محدوده

مدنیت دعوت نکرد۔ مگر آزادی خیالات وحریت افکار وقلم وعیب جوئی خیرخواہان بےشمار معایب
آشکار اظہر من الشمس ہست۔ کہ سوائے خود ہمہ اہل دنیا نقطہ بنقطہ میدانند باز شما میخواہید پردہ بروئے
کار خویش بکشید۔ بارے مقدمہ بطول انجامید۔ بسر مطلب رویم۔ امیدواریم درعہد این پادشاہ مہربان
ترقی خواہ۔ معارف پرور۔ عدالت گستر۔ دراندک وقتے چنانکہ جداً اقدام فرمودہ اند۔ نام ونشان از
معایب باقی نماند۔ وجود مخربان اساس دین ودولت را ازمیان بردارند۔ ونام نامی ہمایونی را مروج
دولت بیادگار بگذارند۔ بعد ازین ہرچہ نوشتہ شود تماماً از تحریرات یوسف عموست۔ کہ سرانجام کار
ابراہیم بیگ ونتیجہ تعصب اوست۔ یوسف عمو (در) ابتدا شرح حال خود را مینویسد۔

شرح حال یوسف عمو

این بندہ یوسف ابن عبداللہ مختصراً شرح حال خود را بمطالعہ کنندگان این کتاب بیان مینماید۔
مسقط الرأس دعاگو ارقان من محال تبریز ہست۔ چون عموے بندہ در تبریز بنگی داشت۔ ابوی مرا بتبریز
بردہ در دہ سالگی بعم بزرگوار سپرد کہ بمکتب بگذارد۔ در سایۂ او تحصیل علوم دینیہ نمایم ہشت سال در دبستان
محلہ خواندہ وچہار سال ہم در مدرسہ در سلک طلاب نساک بودہ صرف ونحو را باتمام رسانیدہ۔ خط
نستعلیق را خوب مینوشتم۔ در بیست سالگی پدر مرحوم را استطاعت مصارف تحصیل بندہ نماند آمدہ۔ ومرا
از مدرسہ در خدمت خود بہ تفلیس برد۔ یکسال در آنجا اقامت نمودہ۔ بعد از مرحوم پدر استدعا نمودم
کہ مرا مرخص نماید۔ باسلامبول روم۔ اذنم داد۔ باسلامبول رسیدم۔ بایک نفر ہمشہری اتفاق ملاقات افتاد۔
بعد از پرسش حال گفت۔ اسلامبول جائے آدم بےسرمایہ نیست۔ بہتر اینست برویم
بمصر بخیال او عمل کردہ بمصر آمدم۔ در سایۂ بقدر قوۃ در تحصیل رزق مقسوم سعی نمودم۔ تا اینکہ شنیدم
حاجی ــــ پدر ابراہیم بیگ را نویسندہ لازم ہست۔ رفتم پیشش۔ بعد از امتحان قبولم نمود۔ وبکتابت
آن مرحوم مشغول بودم ہنوز تولد ابراہیم بیگ نشدہ بود۔ بعد از چندے خلاق عالم بحاجی مرحوم
ابراہیم بیگ را عطا فرمود۔ وجناب حاجی بہ بندہ آن قدر میل ومحبت بہم رسانید کہ برادروار داشتش
خطابم میکرد۔ تا اینکہ ابراہیم بیگ ہشت سالہ شد۔ بمکتب گذاشتہ عربی وفرانسوی وانگلیسی خواند۔
ولے تعلیم فارسی ومشق نستعلیق را بندہ در عہد نمودم۔ تا کار بجائے رسید کہ غیر از تعلیم تربیت ابراہیم بیگ

بندہ را شغل دیگر رجوع نمیشد۔ و یک نفر نوکر مخصوص مرحوم حاجی برائے خدمت بندہ تعین کرد۔
از ہر جہت اسباب آسایش و استراحت برائے بندہ حاصل شد۔ و بسیار جہد کردند کہ بندہ تاہل ورزم
اباوامتناع نمودم۔ ولے در خانہ مختار کل بودم۔ کسے بامن رجوع نداشت عشق و محبت من منحصر
در تربیت این جوان بود۔ من ادعا نمیکنم کہ ابراہیم بیگ را من تربیت کردم۔ خود آں جوان فطرۃً مستعد
و قابل بود۔ ادر اخلاق عالم بقدرت کاملۂ خود قابل و کامل و با تربیت آفریدہ بود۔ چنانچہ در حسن
اخلاق و آداب محاورہ و مکالمہ و شرم و حیا و تواضع و فروتنی۔ بے نظیر بود۔ در حسن و جمال۔ قد و قامت۔
چشم و ابرو۔ خط و خال رفتار و گفتار۔ ملاحت و صباحت یوسف زمان خود بود ؎

بقامت چو سرو (و) بعارض چو ماہ　　بفہم و فراست قوی دستگاہ
باصل و نجابت بُدے بے نظیر　　صفاتش ہمہ فرخ و دلپذیر

ہزاران زنان و دختران مصری۔ زلیخاساں مفتونِ جمالِ این عزیز مصر بودند۔ و ہمہ در کمین نشستہ
کہ اگر فرصت یابند۔ پیراہن عصمتش را چاک زنند۔ و حال آنکہ این جوان پاک دامن ابداً از آں عوالم
خبرے نداشت۔

ذکر حالات ابراہیم بیگ

اہل خانہ عبارت از ابراہیم بیگ و والدہ مکرمہ اُو و خواہر کوچک وے دوازدہ سالہ بہت
المسماۃ بسکینہ خانم و یک دخترے کہ در شش سالگی بنام چرکس خریدہ اند۔
در عثمانی و عرب اینچور جاریہ گذاردن رسم ہست۔ کہ در خورد سالگی خریدہ تربیت مینمایند
بعد مثل اولاد بشوہر میدہند۔ بعضے برائے خود یا فرزند خود تزویج مینمایند۔ نام اصلی این دختر معلوم نیست
ولے خانم بزرگ باین دختر محبوبہ نام نہاد۔ این محبوبہ زیاد با فہم و فراست و با ہوش بود۔ در اندک زمان
تحصیل کمال بسیار کرد۔ بعد از اکمال درس بمکتب دیگرش نہادند۔ طباخی و خانہ داری یاد گرفت۔
از آں مکتب ہم آراستہ و پیراستہ در آمد۔ بعد خانم معلمہ آورد در خانہ علم موسیقیش آموخت چنانچہ
در این زماں رسم ہست۔ از برائے خواتین تربیت شدہ این فن تا درجۂ لازم و ملزوم واقع شدہ۔
محبوبہ را از چہاردہ سالگی خانم آزاد نمود۔ و عنوان خانمی داد۔ و تمیز اہالی خانہ از اولاد و خدام فرقش نکبد شد۔

که کسے بے لفظ خانم اسم محبوبه را نمیاورد- یا خانم کوچک بگویند معلوم است خیال خانم برنگ از ین ترتیبات آن بود- که اورا تزویج به ابراهیم بیگ نماید- چه در مصر کمتر چنان وجیهه یافت مے شد- بلکه نادرة الامثال بود- واگر محبوبه خانم را بزوجیت دیگرے میدادند- لائق همسریٔ شهزادگان بزرگ بود-

ظاهر است که در مصر واسلامبول جفت غالب شهزادگان دختران چرکس است- که تعلیم وتربیت یافته اند- محبوبه خانم بغیر از وجاهت ومعرفت کمال ممتازی را در طبقهٔ زنان به تعصب ومحبت ایرانیان داشت گویا تعصب ابراهیم بیگ در قلب او سرایت نموده بود- با تمام اهالیٔ ایران مهربان- چنانچه در خورد سالگی هر وقت در خانه را میزدند میرفت پشت در ودر را می گشاد- اگر عجم بود از لباس وصحبتش معلوم نمود میگفت:-

بسم الله- بفرمائید- او را آورده در اطاق بیرونی می نشاند- باندرون خبر می آورد- اگر عرب وعثمانی بود- در را می بست ومی پرسید که کیستی؟ وچه کار داری؟ تا مطلب را معلوم میکرد- وبه اندرون خبر می آورد- ولو اینکه پاشائے عرب بود- باین وضع با او رفتار می نمود- همه بحال این دخترک میخندیدند- در ایران خواهی مشهور شده بود-

الحاصل- درمیان مردم شائع بود که این محبوبه- محبوبهٔ ابراهیم بیگ خواهد شد- لهذا از جائے دیگر جسارت خواستگاری نمی کردند- وخود محبوبه هم این فقره را فهمیده بود- که عشق میورزید- هیچ وقت ندیدم که محبوبه محبوب خود را به بیند- ورنگ رخسارش مانند گل سرخ نشگفد- ولے ابراهیم بیگ ازین عوالم دور بوده ابداً خبر ازین مقدمات نداشت- این محبوبه پنجده ساله بود که ما سفر ایران کردیم- مسعود نام غلام سیاه را حاجی در ده سالگی خریده، در وقت رفتن بمکهٔ مکرمه آزاد کرد- وباخود بمکه برد- حاجی مسعود شد- خدمتگار صادق وکار دانے بود- که گویا اصل عائله عبارت از ابراهیم بیگ ووالدهٔ معظمه اش حاجیه خانم- خواهر مکرمه اش سکینه خانم- حاجی مسعود- محبوبه خانم وبنده بودم- باقی خدمه از زن ومرد چند نفر مواجب خوار بود- که گاهے بعضے تبدیل وبعضے دائمی بودند- هر کدام بموجب پاک فطرتی مکافات می یافتند- این قدر شرح وبیان از خانوادهٔ ایشان کافی وخوب است رجوع باصل مقصد شود-

---

سرانجام کار ابراہیم بیگ و نتیجۂ تعصب او

چنانچہ در سیاحتنامہ نگارش یافت۔ شب ساعت ۳ درخانۂ میزبان محترم ما۔ درمیان ابراہیم بیگ و یک نفر ملا کہ مباحثہ و مجادلہ بوقوع پیوست۔ و کلاہ ابراہیم بیگ بہ لامپہ برخوردہ لامپہ شکست۔ و خانہ آتش گرفت۔ بعد از کوشش و سعی بسیار اطفاء نائرہ خانہا نسوزد و سوخت داد۔ ملا نیم سوختہ خود را بیرون انداخت۔ اما یوجود ابراہیم بیگ از آتش آسیبے نرسید۔ با چند نفر او را بیرون کشیدیم۔ ہیاہو بہ ہمسایگان سرایت کردہ خلق انبوہ و پلیس جمع شد۔ بعد از ساعتے دو دستہ از طولونبہ چیان محلہ رسیدند۔ ولے از یانقون یا حریق اثرے نماندہ بود۔

این کیفیت حریق در اسلامبول خیلے نقل دارد۔ اگر در یک محلہ یانقون (یا حریق خانمان سوزے) واقعہ شود۔ بعد از نیم ساعت تمام اہل اسلامبول خبردار میشوند۔ کہ درکجا یانقون بہم رسید۔ ہرکس در آن محلہ خانہ و اقربا و دوست و آشنا داشتہ باشد سوارہ و پیادہ بآن طرف دوان و ہجوم آور میشود۔ و قانون یانقون بدین قرار است:۔

در اسلامبول در چند جا منارۂ بلند کہ قلۂ یانقون می نامند ساختہ شدہ۔ شب و روز دیدہ بان موکل بہر طرف نگران ہستند۔ قراول بمحض دیدن علامت یانقون نسبت بہر محلہ و سرزمین نشان مخصوص دارد میکشد۔ فی الفور ہفت تیر توپ انداختہ میشود۔ قراول نزدیک قلہ فریاد می کشد (یانقون وار) صدائے او را (بکجی) و قراول کوچہ دیگر میشنود۔ آنہم بدستور در تمام محلہ فریاد میزند (یانقون وار) در فلان جا و فلان محلہ۔ فی الفور صدا بہ صدا وصل شدہ۔ اسلامبول کہ عبارت از دہنۂ بحر سیاہ تا جزیرہ ہائے بزرگ (بویوک آطہ) و تقریباً پنج و شش فرسخ میباشد در نیم ساعت تمام نفوس با خبر میشوند کہ حریق درکجا واقعہ شدہ۔ و در کدام محل۔ در شش مرکز آلائے اطفائیہ ہست۔ کہ از طرف دولت با علم و مشق مخصوص تعلیم و تربیت یافتہ اند۔ جمیع اسباب و آلات اطفائیہ حاضر است۔ منتظر شیپور حاضر باش ہستند۔ فوراً اسبہا را بستہ محض شنیدن شیپور عرادہ ہا راہ افتادہ۔ با نظام مخصوص معجلاً خود را بجائے حریق میرسانند۔ اولاً چند باب خانہ از اطراف حریق منہدم می سازند۔ بعد بنائے آبپاشی میگذارند۔ سوائے اینہا در محلہ یک دستۂ اطفائیہ از اہل محلہ نیز ہست کہ آنہا را

طولونبه چی میباشند(۱) طولونبه خود را برداشته پائے برهنه بتعجیل میدوند. هرکس اول رسید پنج سیر و دومی سه سیره انعام دارد. باقی بے بهره اند.

سوائے این آلائے کوچه. آلاهائے نظامی هم در هر مملکت و هم ولایت دُنیا هستند. بجز بادبخت ملک ایران. اگرچه نسبت باروپا کمتر حریق واقع میشود. ولے اگر یکبار اتفاق افتد سراپائے شهر و بازار می سوزد. اگر جمعیت اطفائیه هست. زن و بچه هاست. که با کاسه و بادیه از بیرون آب آورده میپاشند. اینست که چندین بار بازار رشت سراپا سوخته. در حریق مراغه و اردبیل در یک ساعت هشت صد و پنجاه دکان طعمهٔ شرارهٔ آتش خانمانسوز گردید.

حکام ایران اصلاً در فکر اطفاء اینجور نایره ها و بلیاتِ خانمان برانداز نیستند. بلکه خیالشان دائماً در انهدام ملک و بردنِ مال رعیت کار میکنند. بلکه اگر حریقے اتفاق افتد اسباب مداخل حکام و داروغه و فراشی و فراشباشی خوب حاصل میشود. بازارِ "تقی" را بگیر "تقی" را بگیر گرم میشود. کسانیکه از صدمهٔ حریق مصئون مانده به تهمت اینکه فلان چیز را تو بردی. و فلان صندوق را تو گشادی. جان و مال شان از شرارهٔ شرارت این بے انصافان در شرارهٔ این تهمتها نیست و نابود میگردد. مختصر الکلام سررشتهٔ سخن رها شد. باز بر سر مطلب رویم.

بعد از آنکه پولیس وغیره جمع آمدند. حریق را منطفی دیدند. که احتیاج باعانهٔ ایشان نمانده بود. ولے ملا در صحن خانه بهیئت غریبے دراز کشیده بود. و ابراهیم بیگ را هم در اطاق دیگر انداخته بودند. ولے طرف چپ ملا از سر تا پا سوخته بود. گویا شهر آتش تمام نصف طرف چپ او را سوزانیده بودند بدون کم و زیاد. ولے نصف طرف راست را ابداً آسیب نرسیده بود. طرف چپ از سر و صورت سبیل و ریش سینه و دست و پا چنان بود که اگر خوف مردن را دور نماید ابداً موئے نخواهد روئید.

باتے پلیس ملا را حمل به بیمارخانه نموده. در را بستند. ماندیم خودمان. گرد آمدیم باطراف بستر ابراهیم بیگ. هرچه بر رویش آب پاشیده. دست و پایش را مالیدیم چشم نگشود. دهانش چنان قفل و بند شده بود. که بهیچگونه گشادن ممکن نبود. در بین چشم گشاد. ولے قوت ناطقه را اشارت کرد دهان باز نماید. حکیم تا صبح ماند. یک ساعت از روز بالا آمده فرستادیم.

دوکتر دیگر آمد۔ باز ہر قدر معائنہ کردند چیزے مفہوم نگردید۔ و دارو ندادند۔ سہ شبانہ روز ابراہیم بیگ ہمیں منوال افتاد۔ نہ ذرہ خوردو نہ قطرۂ نوشید۔ بحس و حرکت۔ چشم باز ولے بے نطق و فہم۔ دریں موقع بندہ را قوت بیان شرح حال خود نیست۔ قارئین محترم خود مصیبت مرا قیاس کردہ خواہند فہمید۔ دریں جوان اُمید بہبودی بکلّی مفقود ہست۔ صاحب خانہ را گفتم آیا چہ خاک بسر کنم؟ وچہ چارہ سازم؟ خیال دارم بمادرش تلگراف کنم۔ مادرش بیاید۔ چہ مصلحت می دانید؟ گفت مختاری۔ مصمم شدم۔ لکن ندانستم بچہ عنوان بنویسم۔ کہ اگر بہ صدق خبر دہم آں بے چارہ پیش ازیں خواہد مرد۔

الغرض تلگراف کردم "ابراہیم بیگ بجہت جزئی کسالت باستصواب اطبا چند روزے در اسلامبول ماندنی ست۔ آرزو دارد تشریف فرمائی شمارا۔ (یوسف)

ایں تلگراف را زدہ برگشتہ بمیزبان گفتم۔ البتہ چند نفر از اطبائے حاذق ایں شہر را باید جمع کنیم۔ تا بہ بینیم چہ بلا در سر جوانِ بخت برگشتہ آمدہ است۔ شنیدم در بیمارخانۂ آلمانیا یک نفر حکیم معروف است۔ و دو نفر ہم میزبان از اطبائے معروف را معرفی نمود۔ تعرفہ فرستادیم بعد از نیم ساعت ہر سہ دکتر حاضر آمدہ۔ مریض را معائنہ کردہ مشورہ نمودند۔ ہر یک چیزے گفت کہ ہیچ با دیگرے ربط نداشت۔ یکے گفت حمائے خفا ست۔ دویمی گفت مالیخولیا ست۔ سیمی اظہار داشت در مغز سر کِرم پیدا شدہ۔ مشکل اینجا ست کہ ایں سہ طبیب معروف مشہور حاذق از تشخیص مرض عاجز بودند۔ ہر یکے رجتہ یعنی نسخۂ جداگانہ نوشتند۔ حق القدم را بالمضاعف دادہ رفتند۔

میزبان گفت۔ من جرئت ندارم ازیں دواہا بدہم زیرا کہ ہمہ یکدیگر ہست چوں مرض را معلوم نکردند شاید زیاں رسانند۔ صبر کنیم تا مادرش برسد۔ ولے چارۂ باید جست کہ چیزے تناول نماید۔ تا بالمرہ از حال نرود چہار روز است از گلوئے ایں جوان چیزے پائیں نرفتہ۔ مبادا از گرسنگی ہلاک شود۔

فرستادیم طبیب اولی آمد۔ ہر چہ جہد کرد از سوال خود جواب شنیدن ممکن نشد۔ بالاخرہ با آلہ مخصوص دہن مریض را گشادہ۔ دو فنجان شیر گاو بحلقش فرو ریخت۔ بعد از نیم ساعت

ابراہیم بیگ حرکت نمودہ گفت۔ یا حق ! یا مدد !!

من بنائے گریۂ شادی را گذاشتم۔ صاحب خانہ بیشتر از بندہ بسر زدہ اشک میریخت بعد از نیم ساعت دیگر مریض با دست خود اشارتے کرد۔ یا آب یا شیر میخواست۔ یک استکان چائے با شیر دادیم۔ خواست بگیرد۔ دستش میلرزید۔ نتوانست۔ من دادم۔ خورد۔ قدرے دلم آرام گشت طبیب رفت۔ گفت بجز سبزی و ترشی آلات ہرچہ خواہش نماید بدھید۔

بارے تلگرافیکہ کردہ بودم بمادرش رسید۔ بعد از اطلاع از مضمون دو دستی بسر زدہ غش میکند۔ دریں اثناء محبوبہ خانم میرسد۔ تلگراف را مطالعہ کردہ۔ گریہ کناں تا الحاق خود رفتہ در آنجا بحس و حرکت می افتد۔

حاجی مسعود آمدہ حال اینہا را دیدہ ہمسائیگاں را گرد آوردہ۔ با ہزار مصیبت دو عاشق دل سوختہ را بحال آوردند۔ سخنان تسلیت آمیز گفتند۔ کہ در "تلگراف مطلب وحشت آمیزے نیست۔ جزع و فزع شما از چہ راہ ست۔ ہوا خوردگی داشتہ حکیم از آمدن منع کردہ" بنوعے ساکتشاں میکنند۔ جواب تلگراف زدند "فردا عازمم" حاجی مسعود ما یحتاج سفر اسپانہ ترتیب دادہ کہ صبح عازم شوند۔ ازیں طرف محبوبۂ دل سوختہ کہ نہ ماہ ہست اختر شماری نمودہ۔ انتظار معشوق کشیدہ جگرش لخت لخت خون گشتہ خود را در تلگراف نخستیں بمژدگانی بخشیدہ۔ چہ قدر صدقہ بمحتاجیں دادہ با چہ خیال مسرورانہ چشم براہ دوختہ۔ کہ کے یار سفر کردہ از رہ رسد۔ دفعتہً آں ہمہ شادی باین غم و جانگدازی مبدل گردید۔ حالش معلوم و دلش پُر خوں بود۔

عشق ست کہ مجنوں کند افلاطوں را　　　آتشکدہ سازد جگر جیحوں را
گر لفظ پئے تر کند از ساغر عشق　　　بر تن بدرد پیرہن مضموں را

بیچارہ محبوبہ تا ایں روز۔ راز دل خود را با حدے باز نکردہ۔ و در آتش ہجراں سوختہ و ساختہ بود۔ لکن ایں وقت طاقتش طاق گشتہ و عنان اختیار از دستش بدر رفتہ آہستہ حاجی مسعود را دعوت کرد بمنزلِ خود۔ چار و ناچار دست سیاہ حاجی مسعود را بدستِ نازنین خود گرفتہ با دلِ سوزاں و چشم گریاں بہ لبان نازک تر از برگِ گل خود گذاردہ بوسہ پئے در پئے زدہ۔ بدیدۂ اشک آلودہ خود گذاشتہ با نہایت عجز و نیاز گفت ! حاجی مسعود ! مدت چہاردہ سال ست دریں خانہ ہستم۔

تا امروز از تو خواہشے نکردہ۔ و زحمتے ندادہ ام حالا!

بندہ را عقدہ ایست بس مشکل — کہ مرا گشتہ سخت دامن گیر

گر شود التماس من درگیر — عرض این مدعا کنم تقریر

حاجی مسعود۔ عوض اینکہ من دست ترا بوسیدم۔ اولاً وقتے کہ دست آقایت را بوسیدی دو بار ہم عوض کمینہ بوس۔ ولے نسبت این زیارت را شما بدانید۔ اُو نداند کہ من ترا نائب الزیارہ کردہ ام۔

ثانیاً بگیر این دو لیرہ را پنہانی از ہمہ بمن تلگراف کن۔ اگر تلگراف سلامتی از تو رسد بعد از مراجعت انگشتر الماس خود را عوض مژدگانی بتو خواہم داد۔ اگر چند روزے در آمدن تاخیر باشد۔ البتہ در ایران خیلے عکس خود را انداختہ یکے را حقیقتاً جہت من بفرست۔ و این سر را امانت نگہدار۔ و فاش مکن۔ و مرا عفو نما۔ اگر اختیار در دست بودے۔ این جسارت را نورزیدمے۔ و بے ادبی نکردمے۔ چہ کنم ع

بکوئے عشق اگر جبریل افتد خوار میگردد

اکنون ترا بخدا سپردم۔ امان الامان۔ این سر را بکسے فاش مکن۔ و این سخنان را پنہان بدار حتی بخود بیگ ہم چیزے بروز مدہ۔

اگرچہ حاجی مسعود تعشق محبوبہ خانم را با براہیم بیگ از قرائن خارجہ و علم قیافہ پے بردہ بود۔ لیکن حالا بہ ثبوت پیوستہ از ظن بہ یقین رسید۔ با این ہمہ تا ابراہیم بیگ در حال حیات بود این راز را افشا نکردہ بکسے اظہار ننمود۔

چہاردہم ماہ ساعت سعد حاجیہ خانم با حاجی محمود مسعود از مصر حرکت کردہ فردا صبح باسکندریہ رسیدہ باین مضمون تلگراف کردند ”اسلامبول۔ یوسف۔ با کشتی روسی عازمیم“ تلگراف گرفتہ پیش میزبان رفتہ گفتم ”اگر صلاح دانستہ باشید تلگراف را با براہیم بیگ نشان دہیم۔ شاید از شوق وصل مادر بگفتار آید“ میزبان پسندیدہ گفت ”چہ عیب دارد“ پیش ابراہیم بیگ رفتہ گفتم۔ بیگ قربانت شوم مژدگانی کہ حاجیہ خانم می آید۔ حاجی مسعود ہم ہمراہ است۔ گویا حقیقت امر را حس کردہ۔ دو قطرۂ اشک از گوشۂ چشمانش جاری گشتہ۔

یک کلمهٔ یا حق یا مدد گفته خاموش شد- دریں بیں از اندرون صاحب خانه قدرے مومیائی فرستاده بود- هرچه کردیم دهان نگشاد- بالآخره با آب حل کرده بزور بحلقش ریختیم- وقت عصر طبیب اولی با یک نفر طبیب نامی دیگر آمدند- یک ساعت با دقت تمام اعضائے او را معائنه کرده از امتحان چیزے فرو نگذاشتند- قاروره اش را هم دیدند- اینها هم حکم قطعی در مرض ندادند- چهار روز تمام هر روز قدرے شیر و آبگوشت زوراً باو خوراندیم- روز چهارشنبه که یوم ورود کشتی اسکندریه بود- با سکله رفته زورقے گرفته رفتم بکشتی- لکن متحیرم به پیره زن سیاه بخت چه گویم؟ کاشکے قبل ازیں واقعه مرده بودم!

الغرض حاجی مسعود مرا از دور دیده دوید- از قمره حاجیه خانم را بیرون آورد- دیدم باواز بلند داد میکشد- میرزا یوسف- کو اولاد من؟ پسرم کجا مانده؟ مرده است بگو؟ برخاسته با صدائے بلند گفتم- بخدا چنان چیزے نیست- آرام باشید تا من بیایم- عاقبت بکشتی رسیده سریعاً از پله بالا رفته افتادم- بپائے حاجیه خانم را بوسیده گفتم پریشان خاطر نباشید- وگریه نکنید مرگ خودم و پسر مبارکت که بعد از نیم ساعت ابراهیم بیگ را خواهید دید- یک هفته است مزاجش خوب نیست- اطبا اذن آوردن ندادند- با هزار یمین و تسلیت قدرے آرامش کرده- آمدم بیرون- کالسکه گرفته سوارشان کرده راندیم خانه- میزبان تا دم در استقبال نمود-

مادر بیقرار فرزند خود را ندید- بعد از اندک گفت و شنود صیحهٔ "این ولدی! این قرة عینی" کشید- گفتند بفرمائید- در تخت راحت است قلبش آرام نگرفته داخل شد باطاق ابراهیم بیگ و چنان نعرهٔ واولدا کشید که اهل خانه را از مرد و زن بناله و فغان آورد- گفت ابراهیم توئی؟ نه والله- فرزند من قد زیبا- قامت رعنا- رخسار گلگون- اندام موزون- زلفگان مشکبو و نرگس آهو داشت- یا ولدی! یا ابراهیم! این توئی؟ اگر توئی چرا مادر را در آغوش نمی کشی؟- ابراهیم در کجا گلشن رویت را باد سموم زد؟ چرا قد صنوبرت خمیده؟ یا ولدی یا نور عینی- کو گفتار شکربارت؟ چرا قیام نمیکنی؟ چرا سلام نمی دهی؟

چرا ویران شدت باغ جوانی   شکستت از چه رنگ ارغوانی

چرا خم شد نهال سرفرازت   چرا شد بید مجنون سرو نازت

چرا در غنچہ ات آبے نماندہ　　چرا در سنبلت تابے نماندہ

ہے گفت و ہے طپانچہ بر سر و صورت زد۔ و فرزند را لختے در آغوش کشید۔ ما ہمگی دست در بغل حیراں و سرگرداں ایستادہ۔ بے اختیار اشک چشم ماں جاری بود۔ ابراہیم ہم صُمٌّ بُکمٌ خیرہ خیرہ بروئے مادر مینگریست۔ واشک مانند دانۂ مروارید۔ از گوشۂ چشمانش می چکید۔ ولے نہ حرکت داشت نہ گفتار بعد از نیم ساعت کلمۂ "یاحق یا مدد" بر زباں راند۔ مادرش چند ابیات ترکی و فارسی خواندہ است بدرگاہ قاضی الحاجات افراشتہ گفت:۔ خدایا! خداوندا!

توئی دستگیر فروماندگاں　　برآرندۂ حاجت بندگاں

بہر غرقۂ لجۂ حادثات　　نماید عطائے تو راہ نجات

اسیرم دریں ورطۂ اضطراب　　خدایا نجاتم بدہ زیں عذاب

چنانچہ شیوہ و رسم زنان اعراب است۔ در ماتم با ابیات نوحہ و سوگواری مینمایند۔ حاجیہ خانم نیز بداں طریق نوحہ زاری نمود۔ چناں سخناں دلسوز آغاز کرد کہ دل سنگ آب میشد۔ و سنگ خارا را میگداخت۔ گفت و گفت تا بیحس و حرکت افتاد۔ دست نزدیم تا خود بخود آید و بحالت طبیعی باز گردد۔ بیشتر از مادر۔ نگاہِ مظلومانۂ پسر کہ بسوئے مادر دوختہ و مینگریست دل ما را کباب می نمود۔

بعد از اندک زمانے حاجیہ خانم سر از سینۂ پسر برداشتہ دستش گرفتہ گفت:۔

مادر جانِ ابراہیم۔ من مادر تو آمدہ ام۔ با من سخن گو۔ مشتاق تکلم توام چرا بدیں حال افتادۂ۔ کجایت درد میکند۔ فدائے زبان شیریںنت گردم۔ چرا بمادر رحم نمیکنی؟ ہر قدر بایں راز و نیاز مبالغہ نمود۔ جوابے نشنود۔

حاجی مسعود پیش آمدہ خود بقدمہائے آقائے خود انداختہ۔ پایش را بوسہ دادہ بسینہ چسپانید۔ بعد دستش را گرفتہ بوسید فروگذاشت۔ دوبارہ دستش را برداشتہ بوسید۔ (معلوم است بوسۂ دوم بہ نیابت محبوبہ خانم بود) واشک ریزاں خود بعقب کشید۔ بعد از آرام گرفتن حاجیہ خانم با من خلوت کردہ گفت:۔

میرزا یوسف! ایں پسر از کے چنیں بیمار و بستری شد۔ و بایں حالت افتاد؟ گفتم ہشت روز است کیفیت سوال و جواب با ملا را "من البدء والی الختم" بے کم و زیاد بیان کردم

گفتم در ایران ناخوش شد۔ مگر دو سه روز۔ ولے خوش نگذشت۔ در مشهد من ملاحظه کردم۔ که این سفر
با طبیعت او مناسب نیست۔ و بامیمون و مبارک نخواهد شد۔ عرض کردم بیگ منظور ما زیارت بود۔
کردیم از اینجا برگردیم۔ عرایض مرا بسمع قبول اصغا نفرمود۔ لابداً اطاعت نمودم یک روز رویش
بخندیده ندیدم۔

گفت:۔ بعد از ناخوشی طبیب آورده مداوا کردید؟ گفتم پنج شش نفر هر روز آمده
دیروزند ولے تشخیص مرض نتوانستند نمود۔ هر یک چیزے گفتند۔ یکے میگوید حمات خفاست دیگر
میگوید مالیخولیاست سومی گفت از عشق و سوداست۔ هر کس بملاحظه عقیده خود معالجه خواست
بنماید۔ من هیچ یک جرئت و جسارت نکردم۔ آن بود که بشما تلگراف کردم۔

از اغذیه و اشربه پرسید:۔ گفتم روزے دو سه استکان شیر و دیروز زورکی
قدرے آبگوشت دادیم۔

گفت۔ بفرست اطبا جمع شوند تا به بینیم چه میگویند۔

عرض کردم:۔ حاجیه خانم۔ بنده چنان صلاح می بینیم بسوئے مصر حرکت کنیم۔ در آنجا
اطبارا می شناسیم۔ و هم تغیر آب و هوا شاید موثر باشد۔ ولے طبیب خصوصی بعد از ساعتے
خواهد آمد۔ در این بین حلیله صاحبخانه از اندرون آمد۔ از پس پرده گفت:۔ حاجیه خانم۔
تشریف بیاورید اطاق اندرون و یا آقا میرزا یوسف آقا قدرے بیرون تشریف برند تا بخدمت
حاضر شویم۔

من برخاسته رفتیم چند نفر خاتون داخل شدند۔ بعد از مراسم مهمان نوازی و خوش آمد
با سخنان تسلیت آمیز صحبت کردند۔ حکیم آمد۔ ولے چه حکیم۔ بیفائده۔ همان آش است و همان کاسه۔
باز قدرے شیر دادیم۔ شربت آورده بود چند قاشق دادیم۔ اذان شام گفتند۔ گویا ابراهیم بیگ
بعض چیزها را شنید یا حس نمود۔ چه وقتیکه صدائے الله اکبر را شنید گفت "یا حق یا مدد"۔

روز ششم تذکره جات را صورت داده بلیت کشتی خدیوی گرفتیم۔ ولے احترام
و مهربانی که در خانه میزبان از خود و عیالش دیده ایم بتوصیف نمی آید۔

پدر و یا خود ابراهیم بیگ چه خوش بخت بوده که چنین دوست بدست آورده بودند

دوست حقیقی نادر بدست افتد خصوصاً درین آوان که زمانہ قحبہ است۔ و مردمانش آشفتہ۔ بہ مکر و حیلہ صداقت کم۔ شقاوت بسیار۔ امانت معدوم و خیانت موجود۔

از حکیمے پرسیدند "یار خوب است یا برادر" گفت برادر خوب است اگر یار باشد" بدیہی است یار صادق بے غرض از برادر بہتر است۔

یوم الاحد بمصر تلگراف کردم "میرزا عباس بخانہ خبردہ با کشتی خدیویہ عازم ہستیم"

حاجیہ خانم در غیبت از مصر بچند نفر ہمسایہ و منتظربان خود سپارش کردہ بود۔ کہ تا مراجعت ایشان محبوبہ خانم را تنہا نگذارند چند نفر از دختران ہمسایہ اقوام ہر روز از صبح تا شام نزد محبوبہ آمدہ اُورا مشغول می نمودند۔ ولے محبوبہ را دل در پیش محبوب خود بود۔ و از دیگران یکدفعہ بے خبر۔ ع

خود درمیان جمع و دلش جائے دیگر است

افکار سوداوی پریشانش نمود۔ گاہے بعادت زنان فال میدید۔ ع

گہے مانند یاراں اشک میریخت

وقتے چوں دیوانگان اشعار عربی و فارسی میخواند۔ عشق و سودائے اُو غمازی کردن گرفت۔ راز از پردہ بیروں افتاد۔ دختراں رایقین گشت کہ محبوبہ را آتشے است در دروں کہ حالش دگرگوں گشتہ۔ از خواب و خور باز ماندہ۔ کسیکہ دائماً با ہمسالان در عیش و نوش و در پیانو نواختن بود۔ اکنوں بجائے لہو لعب گاہے آہے آتشیں میکشد۔ و گہے قطرات اشک چوں دانہ مروارید بدامن میبارد۔ یکے از آں دختراں کہ از ہمہ نکتہ داں تر و با محبوبہ ہمداستان تر بود نیکو نکتہ را دریافت کہ محبوبہ را سودائے در دل و عشقے در سر است۔ پاکی طینت و عصمت محبوبہ رایقین داشت۔ و ہم می دانست کہ محبوبہ منکوحہ ابراہیم بیگ خواہد شد۔

درمیان اعراب و بلکہ عجم ہم عیب است کہ از جانب دختر بہ پسر اظہار عشق و محبت شود۔ علیہذا پیشرفتہ و خواست محبوبہ را با مہربانی نصیحت نماید۔ کہ در عمل تعجیل نکن۔ و خود را در انتظار نسوان بدنام نما۔ آہستہ دست محبوبہ را گرفتہ بخلوت کشید و گفت:۔

"خود میدانی من از طفولیت کہ ہمدرس و ہم مکتب تو بودم تاکنوں از ہمہ بیگر نرنجیدہ و کمال محبت و مہربانی درمیانہ ماں قائم و برقرار است۔ از تو سوالے خواہم کرد باید راست بگوئی۔

محبوبہ فوراً رنگ و روئے را باخت و دریافت کہ سرّ درونش فاش گشتہ۔ گفت

"چہ میفرمائی رفیقۂ من؟"

گفت من در تو علامتہا می بینم۔ اگر ظن من راست باشد صلاح تو در آن نیست۔ تو سابقاً چون گل شگفتہ و خندان بودی۔ و اکنون مانند بلبل نالانی۔ حال تو دگرگونست۔ با سہمت خاطر تو در اینجا جمع میشویم۔ کہ بشما تنہائی اثر نکند و بد نگذرد۔ تو ہمہ ما را پریشان کردہ۔ سبب چیست؟ چہ در دل داری۔ راز خود از من نہان مکن۔ راز ترا مانند جان در دل نہان خواہم داشت۔ افشائے سرّ تو بکسے ننمایم۔

محبوبہ بے اختیار آہِ آتشبار از دل کشیدہ گفت:۔

بکس نگویمش این قصہ خود جگر خونست

تو ہم مپرس ز من تا نگویمت چونست

رفیقہ گفت:۔ اگر خود نمیگوئی من بگویم۔ فکر و خیالات تو نزد ابراہیم بیگ است۔ من می بینم کہ ہر وقت نام ابراہیم بیگ بمیان می آید ع

رنگ روئے تو خبر میدہد از راز درون

مگر تو دیوانہ شدہ؟ ہمہ عالم می داند کہ ابراہیم بیگ ترا ست۔ و تو اورا۔ دیر یا زود دست ازدواج بدست او خواہی داد۔ این ہمہ تعجیل چرا؟ نہ کسے خیال زوجیت ابراہیم بیگ را دارد۔ نہ او دیگرے را بجز تو قبول میکند پس درین صورت خود را باختن چہ معنی دارد؟ از حالت تو یقیناً این راز از پردہ بیرون افتد۔ و این ننگ و عار تا قیامت ترا خواہد ماند۔ وائے اگر گل بہ اینچنین بدنامی شگفتہ گردد۔ کہ قرنہا زخم این فضیحت را با مرہم ہیچ خوشنامی بہبودی پیدا نشود۔ البتہ این خیالات فاسد و مالیخولیائی را از سر بدر کن۔ و تصور منما کہ سرّ تو مخفی ماند ~

عشق آب و رنگ گلزار دلست　　رہنما و ہادی ہر منزلست

سینہ فانوس ہست و شمع عشق دان　　دل صدف عشق ہست گوہر در آن

تو خود میدانی در مصر چہ قدر مایہ سرزنش است کہ بگویند فلان دختر عشق ورزید۔ حیف است کہ در چنین عشق ما احمت [illegible] و درایت و فہم و فراست کہ ترا ست و شہرۂ شہر بلکہ مشہور آفاقی بگویند عشق بازی نمود۔

هرچه رفیقه ازین سخنان گفت محبوبه شنیده و جواب نگفت بعد از اصرار بسیار بنائے گریه گذاشت و در رفت اما این راز بعد از ابراهیم فاش شد۔

الحاصل ابراهیم بیگ را از خانهٔ میزبان در بغل گرفته بکالسکه گذاشته۔ رفتیم با سکله۔ با مشقت زیاد۔ داخل سفینه شدیم۔ بعد از دو ساعت کشتی حرکت کرد۔ روز سیم وارد اسکندریه گشت۔ میرزا عباس و چند نفر احبائے ساکنین اسکندریه بکشتی آمدند۔ همدیگر را بغل گرفته مصافحه و معانقه نمودیم۔ از ابراهیم بیگ پرسش کردند۔ بحاجی مسعود گفتم خبر کند حاجیه خانم بیرون آید۔ حاجیه خانم بیرون آمده۔ مهمانان تعظیم کنان سلام دادند۔ رفتیم بقمرهٔ ابراهیم بیگ۔ چه ابراهیم بیگ؟ قد خمیده رنگ پریده۔ در بدن از خون اثرے نمانده۔ پوست باستخوان چسپیده۔ مهمانان با دیده گریان پیش رفته۔ بغلش کردند۔ و رویش بوسیدند۔

ابراهیم بیگ جز اینکه نگاه حسرت آمیز کند۔ ابداً علامت آشنائی نتوانست ظاهر دارد۔ همه حیرت زده تعجب نمودند۔ احوال پرسیدند۔

گفتم اکنون فرصت بیان نیست۔ باید یکماه تمام سرگذشت خود را به اشما حکایت کنم۔ پرسیدم شمندفر کے حرکت می کند۔ گفتند بعد از دو ساعت۔ حاجیه خانم گفتم یک شب مانده استراحت میکنید؟ یا امروز می رویم۔ فرمود در ماندن ثمرے حاصل نیست۔ هرچه زودتر بریم بهتر است۔ یک ساعت در کشتی مانده یکسر به شمندفر رفتیم۔ ابراهیم بیگ را میرزا عباس و حاجی مسعود دو نفرے بغل گرفته سر دستے بردیم با ایستگاهِ شمندفر۔ بلیت گرفته۔ بشمندفر نشسته۔ با حاجی محسن آقا و میرزا عباس حرکت نمودیم۔ یک ساعت و نیم بغروب مانده رسیدیم با ایستگاه مصر۔

خلق انبوهے در آنجا بجهت استقبال ابراهیم بیگ گرد آمده۔ ایرانیها همه بودند۔ ماشین ایستاد پیشوازیان از دور تمام با دست اشارت سلام داده پرسیدند ابراهیم بیگ کجاست؟ گفتم هست۔ همسفران از شمندفر بیرون شدند۔ ابراهیم بیگ را از یک طرف میرزا عباس از طرف دیگر فاند دو قنتور محمد بیگ عرب گرفته بیرون آوردند۔

بمجرد دیدن حال ابراهیم بیگ مستقبلین تماماً بنائے گریه گذاشتند۔ ابداً شناخته نمیشد۔ و اعرابے که ایستاده بودند۔ و با ابراهیم بیگ آشنائی داشتند همینکه قد و قامت خمیده

وتغیرصورت اُورا دیدہ۔ یکے بے اختیار می گفت" ماھذا؟" دیگرے از روئے استعجاب زمزمہ میکرد۔ ہذا ابراھیم بیگ! سومی باکمال یاس میگفت" لا واللہ ما تشبہ بہ ابدا" درایستگاہ قیامتے برپا شد۔ یکے لغلش میکرد۔ دیگرے دستش میگرفت۔ سومی رویش میبوسید۔ مریض بیچارہ بے حس وحرکت مانند قالب بے رُوح بلکہ رُوح بے قالب نگاہ حسرت آمیز باین طرف وآں طرف مینمود۔

بہمساعت خلق انبوہے پروانہ وار بدور شمع سوزان ابراھیم بیگ میگشتند فیملۂ خودیشان حاضر بود۔ حاجیہ خانم نشستہ۔ جلال آفندی لوندیٔ خودرا فرستاد۔ ابراھیم بیگ بازور برداشتہ بہ لوندی گذاشتہ یسا ترین دو دو یسہ سہ عرادہ گرفتہ راندیم تا رسیدیم دم درِ دَوراس گوسفند قربانی حاضر بود۔ ذبح کردند۔ ابراھیم بیگ را از لوندی بیروں آوردہ۔ باز میرزا عباس ومختار بیگ المغربی ابراھیم را روئے دست گرفتہ داخل صحن گشتند۔

محبوبۂ طاق چوں ایں حال رادید۔ بے اختیار بے چادر و معجر خودرا بحیاط انداختہ زلفہارا پریشان ساختہ صیحہ یا حبیبی! یا حبیبی! یا مولائی! یا مولائی! کشیدہ خودرا بپائے ابراھیم بیگ درمیان ایں جمعیت انداخت۔ بعضے روئے گردانیدہ۔ بعضے بکوچہ برگشتند۔ ہرچہ حاجیہ خانم و بندہ داد زدیم دخترہ بس است۔ برگرد۔ حیاکن۔ در بازار عشق حیا را چہ حد مداخلہ۔ وحجاب را چہ جرئت مماطلہ کہ سودا را از جوشش بازدارد۔

چنانچہ دو دستی سخت بساقہائے ابراھیم بیگ چسپیدہ۔ باحال دلسوز میگفت:۔ یا حبیبی! یا قوت قلبی! وبا اشک گلگوں زمینِ حیاط را رنگین میساخت۔ ہی میسرود۔ آقا جان! ترا کہ بایں حال انداخت؟ تو مولائے منی؟ لا واللہ مولائے من چنیں نبود۔ در کوچہ وباغچہ ہرکس آواز ایں دختر را شنود بسر زدہ از گریہ خودداری نتوانست نمود۔

زنہائے ہمسایہ ہمہ جمع شدہ۔ ہرچہ سعی کردند محبوبہ را از حبیب خود جدا کنند ممکن نشد۔ بالآخرہ۔ حالم متغیر گشتہ۔ بحدت وسودت تمام گفتم:۔ خانم کوچک عیب است۔ مردم سرپا ایستادہ اند۔ وابراھیم مے بینی حالت ندارد۔ تحمل ایں قدر مشقت نتواند آورد۔ ابراھیم بیگ گردن کج کردہ مظلومانہ گویا منتظر ایں وساطت بود۔

عاقبت حاجیہ خانم گفت: محبوبہ اولاً من مریض وبیحالست۔ قصد ہلاک کردن اُو

داری؟ رہا کن اُورا عجیب بے حیا بودہ؟ عاقبت فرمود چادر آوردہ انداختند بسر محبوبہ خانم۔ پنج شش نفر بازو ودستہائے محبوبہ را از پائے ابراہیم بیگ جدا کردہ رفتیم باندرون خانہ۔

اینجا مشکل دو تا شد۔ یکے را بردند طرف اندروں و دیگرے آوردند بطرف بیرونی۔ زنان آنجا جمع گشتند مرداں اینجا۔ لطف اینجا بود کہ تا امروز افکار محبوبہ را کسے نفہمیدہ وندانستہ بود کہ ایں بیچارہ خود را بدیں نوع گم کردہ۔ در پیش حاجیہ خانم قدرت تکلم نداشت۔ امروز بایں جسارت اقدام نمود۔ گاہے بحال آمدہ از کردہ پشیمان و ہنگامے از گریہ خود را گم میکند۔ فوراً فرمودیم طبیب دائمی خود ماں آمد بمحض رسیدن گفت۔ اینہمہ جمعیت پیش بیمار ہیچ مناسب نیست۔ بردند باطاق دیگر۔ مہمانہا را بتالار بردیم حکیم رفت پیش ابراہیم بیگ۔ در ہر باب صحت وقوت وچگونگی عناصر واعضائے اُو واقف وسالہا در سینہ وے منقش۔ واز طفولیت تربیت شدۂ دست حذاقت ایں حکیم بود۔ ومزاجش را کما ہو حقہ میدانست حالا دید ؎

چناں فرسودہ شد مشکیں تن از غم\
کہ گردم بر زند میریزد از ہم

یک مرتبہ حکیم بابراہیم بیگ نگاہ کردہ وبرگشت بمن نگاہ نمود۔ بے اختیار دوش خود را بالا کشید! باشارہ وایما پرسید ایں چہ حال ہست؟ پیش رفتن سلام داد۔ احوال پرسی نمود۔ جواب نشنید نبضش را گرفت۔ چیزے نفہمید۔ درجۂ امتحان حرارت گذاشتہ۔ در حد اعتدال یافت۔ در سینہ وپشت بادست زدہ گوش داد۔ ہمہ را در جائے خود سالم دید! گفت:۔ سُبحان اللہ! چہل سالست در پراکٹک ہستم چناں مرض ومریض ندیدہ ام۔

از من مقدمہ را پرسید گفتم:۔ در ایران ناخوش نشدہ۔ ماوقع اسلامبول را از ابتدا تا انتہا بیان کردم۔ بعد از تفکر بسیار باز آمد۔ در بالین مریض نشست۔ پرسید۔ ابراہیم بیگ! مرامی شناسی؟ من حکیم صالح ہستم۔ کہ ہر وقت ترا معالجہ کردہ ام۔ حالا ہم انشاء اللہ بعد از سہ چہار روز بہبودی وصحت یابی۔ بآرزوئے خود موفق شوی۔ ہمہ کارہا نیک شود۔ ع

مشکلے نیست کہ آساں نشود

در اینجا ابراہیم بیگ آہے کشیدہ "یا حق یا مدد" گفت۔ بیچارہ حاجیہ خانم یک ساعت سرپا ایستادہ

وبدون صدا وند امتصل اشک از چشمانش جاری بود۔

حکیم گفت حاجیه خانم گریه کردن ثمر نه بخشد۔ پسرت را خوف مرگ درمیان نیست۔ ولے عجائب درد ہست کہ اگر بدن او این قدر زار ونزار نشده بود میگفتم دروغ میگوید ہیچ مرض ندارد۔ چون فردا روز یکشنبه ہست اطبا جمع نمیشوند پس فردا سه وچہار طبیب که خودم بجذا قت ایشان اعتماد دارم می آورم۔ تا به بنیم چه تمہید باید کرد؟

از غذا پرسید۔ گفتم بجز شیر چیزے نمیخورد۔ یک چیزے نوشت وگفت وقتا شوق بشیر مخلوط کرده بخورانید۔ چائے خورد۔ خواست برود۔

گفتم :۔ کجا! بیمار تازه ہم ہست۔ اُورا معائنه کنید۔ حال محبوبه را بیان نمودم۔

حاجیه خانم گفت من نمی آیم۔ خجالت میکشد۔ زنان ہمسایه جمعند۔ خبر دہید بیرون آیند۔

حاجی مسعود را گفتم خبر دہد۔ خانم ہا بیرون آیند۔ ہمگی بیرون آمدند۔ رفتیم اندرون۔ محبوبه را دیدیم۔ چه محبوبه۔ جسد بے روح افتاده۔ حکیم این طرف وآن طرف گردانیده نگاه کرد۔ ابداً حس وحرکت ندارد۔ سوزنے درآورد۔ ازمیان دوشانۂ محبوبه بجلدش فروبرد۔ اوخ کرده فی الفور بلرزه افتاد۔ دوسه بار مانند بید لرزیده چشم بگشود۔

حکیم خندیده گفت :۔ ہاں کوچک خانم! احوالت چه طوراست۔ کجایت درد میکند؟ محبوبه ہردودست بصورت گذاشته ہایہائے بنائے گریه گذاشت۔

حکیم گفت :۔ بسم الله ابراہیم بیگ بیائید۔ بفرمائید۔ محبوبه فوراً دست از صورت برداشته این طرف وآن طرف نگاه کرد۔ الحاصل درانجا طبابت نمیکرد حکمت عملی وتدبیر بخرج میداد۔

گفت :۔ آب بیاورید۔ آوردند۔ حکیم بادست خود گرفته گفت خانم کوچک! بگیر۔ بنوش۔ قبول نکرد۔ یکدفعه تماماً آب قدح را بروئے محبوبه پاشید۔ حکیم میخندید۔ محبوبه میگریست۔ ماہم مات ومتحیر تماشا میکردیم۔

حکیم بیرون آمده گفت :۔ این مرض مہلک نیست تا پس فردا گرسنه نگذارید۔ وشربتے ہم برائے او نوشت ورفت۔

ہردو زن بقدر چہل پنجاه نفر مہمان خانه بے میزبان شدند۔ اگرچه اکثر ایشان یگانه اند

ولے ہرکس خویشتن راگم کردہ در مصیبت اہل خانہ پریشان ہستند۔

گفتم :۔ حاجی مسعود حاجیہ خانم کہ خبر ندارد بمطبخ برود۔ ببیں چہ ہست ہ چائے حاضر کنند

گفت :۔ پرسیدم ہمہ چیز حاضر است۔ دگر صد نفر ہم باشد کفایت میکند۔

از حاجیہ خانم اذن خواستہ رفتم بالا پیش مہمانہا۔ بعد از بسیار عذر خواہی نشستم۔

امّا چہ مہمان۔ ہمہ در دریائے غم غوطہ ورگشتہ سر بجیب تفکر فرو بردہ۔ از بندہ احوال پرسیدند؟

گفتم :۔ وقت زیاد داریم۔ البتہ خواہید شنید۔ رفتیم سر سفرہ۔ طعام صرف شد۔ بعد از شام ہرکس

خدا حافظے کردہ ورفت۔

شب از ساعت سہ گذشتہ۔ قدرے راحت شدیم۔ فردا حاجیہ خانم بمن گفت :۔

"میرزا یوسف! تو برو پیش محبوبہ او از من شرم دارد۔ قدرے صحبت کن کہ مارا رسوا نکند۔ مردم

چناں گماں می برند اینہا سابقہ داشتہ اند"۔

گفتم حاجیہ خانم! مترس۔ پاکی و معصومی ہر دو اظہر من الشمس است۔ ہمہ میدانند۔

الغرض خلوت کردہ۔ رفتم پیش محبوبہ۔ ہنوز بیست و چہار ساعت از ورود ما نگذشتہ۔ کہ محبوبہ

نیمہ جان شدہ بود۔ رنگ پریدہ چشماں دریدہ۔ حال خراب۔ دل در پیچ و تاب۔ بدن در اضطراب

نخوردہ و نخواب۔ داخل شدم۔ از من رو گردانید۔

گفتم۔ چائے خوردی؟ گفت۔ خیر۔

گفتم۔ بیاورم۔ بنائے گریہ گذاشت۔

گفتم خانم کوچک! چہ خبر است؟ چرا بایں حال افتادہ؟ جواب ندارد۔

گفتم۔ دیروز کارے نکردی کہ بمردم حالت تو مخفی ماند و کسے درد ترا نفہمد۔ بدکارے

کردی کہ مناسب حال تو و ایں خانوادہ جلیلہ نبود۔ حیف نبود از تو کہ تا حال سر موئے ترا کسے ندیدہ۔

خود را بے حجاب در نظر خود و بیگانہ جلوہ دادی؟ ہمہ کس دانست کہ شدت سودا ترا بایں بیحجابی

وا داشت۔ عفلت را جمع نمودہ۔ برخیز۔ بکار خویش مشغول باش۔ ابراہیم بیگ اگر حالت ترا فہمد

ناراض بلکہ دلگیر و رنجیدہ خواہد شد۔ در وصال شما خبر بیماری ابراہیم بیگ ہیچ مانعے نماندہ۔ انشاء اللہ

عنقریب صحت یافتہ بمقصود خواہد رسید۔ حاجیہ خانم میداند۔ کہ تو از او خجالت میکشی۔ لہٰذا مرا فرستاد۔

این سخن را از قول خانم میگویم۔

محبوبه زار زار گریستن آغاز ید و گفت: عموجان! من زنده نخواهم ماند با این سخنان دل مرا رنجانید۔ آنچه شما خیال کرده آید صحیح نیست۔ او آقا و مولیٰ و ولیٔ نعمت من است۔ نمیتوانم او را در آن حال ببینم۔ دیوانه شدم۔ از من عقل و هوش توقع نمیدارید۔ اختیار از دستم بیرون رفته۔ از آں روز که تلگراف شما از اسلامبول رسید دنیا در چشمم تیره و تار گشته۔ خدا جان من یک وزا دل بستاند۔ من بر روئے بی بی خود چگونه نظاره کنم؟ (بی بی حاجیه خانم را میگوید)

گفتم: محبوبه سکینه خواهر ابراهیم بیگ است۔ البته محبت خواهر و برادرے از همه بیشتر و بالاتر است۔ آنهم از غصه سوزاں و گریانست۔ در حیا و حجاب! هر چه ازیں مقوله سخنان گفتم جز گریه ثمرے نه بخشید۔

بیدل گماں مبر که نصیحت کند قبول
من گوش استماع ندارم لمن تقول

دیدم محبوبه مضمونِ این بیت را کار بسته۔ برخاسته آمدم۔ ماجرا را کما جریٰ بحاجیه خانم گفتم۔ این درد از آں درد بدتر۔ حال این دختر زیاده از مرض پسرش متاثر افتاد۔ زیرا که این خانواده عصمت مجسم هستند۔ ازیں فقرات زیاده از مرگ متاثر و متغیر شوند۔

گفتم: خانم شما آسوده باشید این برائے شما و خانوادهٔ شما عیب نیست۔ زیرا که اهل مصر صغیراً و کبیراً میدانند که اینها بهم دیگر نامزدید۔ کاشکے همه نامزداں چنیں عشق و محبت ورزیدندے۔

گفت: ۱۔ چه باید کرد؟ سکینه را بفرستید پیش محبوبه و دختران همسائیگان را هم خبر کنید۔ آماده او را تنها نگذارند مشغول نمایند۔

حاجی مسعود رفت بالا سکینه و دختران را خبر کند۔ یک دفعه صدائے گریهٔ محبوبه بلند شد۔ بیچاره حاجیه خانم هم شنید۔ رفتم پشت در۔ دیدم در مناجات است میگوید" بار خدایا از زندگانی سیر شده‌ام۔ تاب این سرزنش ها را نتوانم آورد۔ روئے بی بی خود را چگونه نگاه کنم؟ مرا با ناز و نعمت پرورده بود برائے چنیں روزے! ﷺ

جز خار غم نرست ز گلزار بخت من
آں ہم خلید در جگر لخت لخت من

حاجیہ خانم گفت :- بعجب بلائے مبتلا شدیم - خدایا چکنم ؟ ع
اگر درد م یکے بودے چہ بودے

خود صدا کرد "سکینہ ! بیا پائین" آمد - گفت :- از محبوبہ جدا مشو - اُو را تنہا نگذار -
خودش رفت نزد ابراہیم بیگ -

منہم جامہ دان و اسباب سفر را گشادہ - لباس عوض نمودم - از احبا و آشنایان آنانکہ دیروز نیامدہ بودند - امروز آمدند - میرزا عباس و حاجی محسن آقا ہم تشریف آوردند - قدرے صحبت کردہ دیدیم آقا . . . . . تبریزی آمد - برخاستہ مصافحہ و معانقہ کردیم نشست سوال کرد ابراہیم بیگ کجاست ؟

گفتم :- اطاق خود - حاجیہ خانم آنجاست -

گفت شنیدم ناخوش است ؟ از تبریز کاغذ داشتم - برادرم عزیمت شما را نوشتہ ولے از ناخوشی چیزے ننوشتہ بود -

گفتم :- در تبریز بیماری نداشت - در اسلامبول احوالش بہم خورد - قدرے اظہار از بیماری اش کردہ - گفتم حقیقتاً بسیار مہمان نوازی نمود - زیادہ از حد احترام کرد - زحمت کشید - ہر کس از ایران احوال بپرسید میگویم صبر کنید - خواہم گفت -

دریں بین آقا میرزا احمد شیرازی تشریف آورد - بعد از تحیت و سلام احوال پرسید - گفتم - ناخوش است در حرم خوابیدہ - افسوس خورد -

گفتم - اینہا ہمہ گناہ تو بود - سبب رفتن با ایران تو شدی - آمدی گفتی در ایران ہیچ نیست مبالغہ در ہر سخن کردی - و بیگ را وادار نمودی کہ خود برود بہ بیند -

گفت :- مگر دروغ گفتہ ام - چیزے دیدی -

اہل مجلس گفتند - آقا میرزا احمد راست گفتہ - ہیچ چیز نیست - تو بگوئے بہ بینیم چہ دیدی وچہ بود ؟ گفتم :- ہمہ چیز ہست - چیزیکہ نیست قانون است - نظم ندارد - ازیں رو وظیفۂ احدے

ازحاکم ومحکوم رعیت وصاحبِ منصب معلوم نیست۔ وبدین سبب مکتب ندارد۔ مالیات ندارد۔ رشوت دارد۔ استبداد دارد۔ اجحاف دارد۔ شہرہا خراب ماندہ۔ صحراہا "لم یزرع" ماندہ۔ آبہا گندیدہ از تعفنِ آبہا از کوچہ گذر کردن مشکل است۔ گدایان وزیر گشتہ۔ وزیران گدا شدہ۔ کار در دست غیر اہلش افتادہ۔ قاپان قاپانست۔ چاپان۔ چاپانست۔ چکہ چک۔ سوخا سوخ است۔ ہمہ قاہ قاہ خندیدہ گفتند۔ در نزد ابراہیم بیگ ہم میتوانی اینہارا بگوئی؟

گفتم:۔ من جرئت ندارم۔ ولے خودش برائے العین دیدہ کہ چہ خبر است؟ احتیاج بگفتن من نیست۔ مثلے می گویند "چنین مبہوت ماندم کہ ہوش از سرم رفت" حالا او چنان مبہوت ومتحیر ماندہ۔ کہ ہوش از سر وگوشت از تنش رفتہ۔ خدا بما رحم کند۔ بعد از نہار قدرے صحبت کردہ۔ ہرکس بکار خود رفت۔

میرزا عباس وحاجی محسن آقا با بندہ ماندہ احوال پرسیدند۔

گفتم:۔ روزِ خوش ما با شما بود۔ بعد ازان دیگر لبہاں خندیدہ ندید۔ از روز ورود باطوم تا برگشتن ہرجا رسیدیم۔ وہرکجا رفتیم۔ وہرچہ دیدیم۔ این جوان غیور متعصب در ہر قدم آہے سرد از دلِ پُر درد کشید۔ عجیب تر آنکہ بعض چیزہا را من دیدم کہ باو نگفتم۔ ومانع شدم دیگرے ہم نگوید۔ وبعض حالات را ہم او از من پنہان میکرد۔ وبروز نمیداد۔ کہ در اسلامبول بعد از ناخوشی او در سیاحت نامہ اش دیدہ وفہمیدہ ام۔ از جملہ در خانۂ وزیر جنگ کوتک خوبے خوردہ من خبر نداشتم۔

روزے با مشہدی حسن کرمانی در حالت پریشانی بمنزل آمدہ سہ روز بستری شدہ خوابید۔ واز من پنہان داشت۔ در اسلامبول فہمیدم کہ چہ برسرش آمدہ بود بخانۂ وزرا رفتہ۔ بعض صحبتہا کردہ فحش وسقط شنیدہ کوتک خوردہ۔ صد ہزار شکر نکشتندش وزندہ برگشت۔ بعد از چند روزے رقت ولطف شد آمد۔ با لبِ خندان، بشاش مشعوف۔ کہ گویا دنیا را باو بخشیدہ اند منہم از شعف او بسیار شادمان گشتہ۔ شکر حق تعالیٰ را بجائے آوردم۔ کہ این جوان در سفر یک روز خندید۔ شادمان ومسرور گردید۔

جہت مسرتش را پرسیدم۔ گفت یوسف عمو غافل مباش۔ در ایران آدمہائے

کاروان۔ عالم۔ باغیرت ودولت پرست موجودند۔ کہ بمدارج عالیۂ قانون دانی وکارگذاری صعود نمودہ۔ باستادان فرنگ برتری دارند۔ امشب مرا مایۂ امیدواری حاصل شد۔ کہ درآیندہ خوشبختی ایران خواہد آمد۔ عنقریب ترقی زیاد خواہد کرد۔ بہ بہ۔ وجود محترم محترم است۔

سوال کردم چہ خبراست؟ گفت حمد خدائے را کہ قانون حاضر وآمادہ است۔ امّا چہ قانون خوب ومقدس۔ انشاءاللہ عنقریب در مصر خواہیم شنید کہ ایران دارئے چہار وپنج ہزار مکاتب علوم وفنون متنوعہ گشتہ۔ بعد از دہ سال ہزاراں علمائے باہوش وباغیرت از کارخانہائے آدم سازی بیروں خواہد آمد۔ گفتم۔ انشاءاللہ۔

پرسیدند:۔ چگونہ خود بخود بوزرا راہ یافت؟ وآنہارا دراندک زماں از کجا شناخت وبمعرفت ودلالت کہ بحضور ایشاں توانست رسید؟

گفتم:۔ دلیل وبا ہادئ ایں راہ در مجمع عام باید گفت، ملخصش آنکہ یکنفر حاجی خان شخص اول ایران کہ ہمہ شما اُورا میشناسید۔ در سیاحت نامہ ہم تعریف اُو نوشتہ شدہ خواہید خواند۔ وبرا بہر مقام دلالت کرد۔

بارے بعد از صحبت متفرق شدہ رفتند۔ منہم آمدم پائین پیش بیمار۔ حاجیہ خانم نشستہ۔ سرا بدست تکیہ دادہ آب چشم مانند ابر بہار میریخت۔

پرسیدم، چیزے خورد؟ گفت نمیخورد۔ یک کاسۂ شیر آوردہ از شربت ہم دو قاشوق دراُو ریختہ پیش رفتہ گفتم۔ "جان عمو بخور" بحق خدا وبسلامتئ وجود محترم۔ من خندیدم۔ واز چشمان مخمور مظلوم ابراہیم بیگ چند قطرۂ اشک بداماں ریخت۔ شیر را پیش لبش رسانیدم۔ خورد۔ ویک کلمہ گفت "یاحق یا مدد"۔

سکینہ را صدا کردہ حال محبوبہ پرسیدم۔ گفت دختراں آنجا بند متصل گریہ می کنند۔ ہرقدر سخن تسلیت آمیز میگویند۔ ساکت نمیشود۔ باحیرت نگاہ میکند۔ جواب نمیدہد۔ وقت شام ہمہ رفتند۔ مگر رفیقۂ اصلی کہ دوست صادق ومحبۂ محبوبہ بود ماند۔

سکینہ ہم بنماز رفت۔ حاجی مسعود مرا صدا کرد۔ رفتہ دیدم گوش بر سوراخ در اطاق دادہ۔ اشارہ کرد۔ بیا۔ صحبت ایشاں را بشنو۔ رفتہ ایستادم پشت در۔ گوش دادہ دیدم رفیقہ میگوید

"محبوبہ یک ہفتہ پیش ازیں مین در دفتر اسنجیدم - از من پنہان داشتی - حالا امشب ہمہ خانہا صحبت از عشق بازی تو میکنند - من نگفتم این راز نہان نخواہد ماند - تو انکار کردی"۔ ع

نہاں کے ماند آں رازے کزو سازند محفلہا

درصورتیکہ تو محبوبہ و محبوب القلوب خاص و عامی ما چرا خود را در نزد خودی و بیگانہ محجوب مینمائی؟ من باز بتو میگویم صبر کن و خود داری نمائے - تا بعزت و احترام واصل بمقصود شوی - عشق بازی دختراں را عیب و ننگ ہست - باین کمال و جمال چرا لکہ عذر بجبین خود گذاری؟ تو شہرۂ آفاق تربیت شدہ - شاعرہ و ادیبۂ ہزار مان خواندہ - سوراین عمل را بہتر از من میدانی کہ عاقبت این کار وخیم است عزیزا! خواہرا! مہربانا! مکن مکن کہ پشیماں میشوی آخر!

محبوبہ علاوہ برا اینکہ صاحب حسن و جمال و اخلاق میمونہ مستحسنہ بود - یک صوت خدادادی ہم داشت - در ماہ مبارک رمضان زناں عرب تلاوت کلام مجید مینمایند - وقتیکہ محبوبہ سورۂ یوسف را بلحن دلکش تلاوت میکرد - ہمہ بے اختیار بگریہ می آمدند - زمانیکہ آیۂ شریفہ "فلما سمعت بمکرھن ارسلت الیھن متکاء و آتت کل واحدۃ منھن سکینا وقالت اخرج علیھن فلما رائینہ اکبرنہ وقطعن ایدیھن" میخواند مستمعین جلسہ ان مات و مبہوت می ماندند کہ اگر کارد بدست ایشاں داشے - ہر آینہ دست از ترنج نشناختندے -

در مصر مشہور خاص و عام بود قراءت محبوبہ - بہ خانم عجم طبع موزوں ہم داشت - گاہ گاہے مرثیہ و اشعار عربی و فارسی انشاد میکرد - امروز دیدم تکیہ ببالین کردہ گیسوہائے مانند بخت خود را پریشان نمودہ - باحالتیکہ از استماع گفتار او دل سنگ خارا آب میشد - برفیقہ میگفت:-

خواہر جان - اگر در دستم عنان اختیار را توانستی نگاہداشتن - ہرگز دیر وز آں رسوائی را بار نیاوردمے - و داغ بدنامی بناصیۂ خویش نہ نہادمے - در دمن کفایت میکند - زیادہ ازاین میفرمائے و این مربعات خواندہ و گریہ می نمود:-

خواہر جان، ہرچہ تو میگوئی میدانم - ازراہ جانسوزی و مہربانیست - من اگر درین ولایت یکنفر دوست معتمد الی الحال داشتہ ام تو ہستی - ولے درین کار مسلوب الاختیار شدہ ام - عنان اختیار از دستم رہا گشتہ - بجز اینکہ خود را ہلاک و این سر در خاک پنہاں سازم - چارۂ خلاصی مفقود است -

بی بی از حالم آگاه شد۔ من بعد از شرم سر بالا نتوانم کرد۔ آہ! آہ! چگونہ گرفتار چنگ ملامت شدم۔
خدایا مرا حفظ کن۔ رفیقہ جان نوعے کن کہ من رفتہ ولی نعمت خود را بہ بینم۔

اگر از دست تو کارے بر آید
کہ روزے محنتم از وے سر آید
پدر مانم نشاید کوتہی کرد
مرا باید دریں راہ ہمرہی کرد

اما شروط براینکہ بی بی ام در خانہ نباشد۔

حاجی مسعود گفت:۔ آقا میرزا یوسف کار بجائے سخت کشیدہ۔ دل من پریشان
و درہم شد ممکن است کہ حاجیہ خانم جائے برود تا محبوبہ را ببرم پیش آقا۔ اُو کہ خود را نمیداند۔
رقت مرا گرفتہ۔ دلم بحال دختر بسوخت۔

گفتم:۔ باید دو سہ روزے صبر کرد۔ بلکہ فردا بحکیم صالح آفندی بگویم۔ کہ اُو بگوید۔
بہتر اینست کہ محبوبہ نزد ابراہیم بیگ بماند و تیمار دارش باشد۔ حالا بحاجیہ خانم چیزے مگوئے۔
رفتم پیش ابراہیم بیگ۔ خوابیدہ بود۔ حاجیہ خانم پایش را مالش میداد۔ قدرے
نشستہ بحاجیہ خانم عرض کردم۔ اگر اجازت شود نیم ساعت بگرمابہ روم۔ اذن داد۔ رفتہ برگشتم۔
چند نفر از احبا آمدہ خواہش کردند کہ حاجیہ خانم بیروں رفتہ ابراہیم بیگ را دیدن کنند۔
رفتیم نزد ابراہیم مانند آہوے بدام افتادہ۔ نگاہ حسرتانہ اش دل را پُر آذرے کرد
مہدی بیگ شاعر گفت:۔

وصل نشد ہجر ماند حیف کہ در باغ عشق
خار بہ پیری رسید گل بجوانی بمرد

اے داد و بیداد ایں ابراہیم بیگ است! چہ نشانہ از دباقی ست! ہرگز من قبول
نمے کنم کہ بدیں نوع تغیر حال در انسان پیدا شود۔ پرسشہا کردند۔ جواب نشنیدند۔
مہدی بیگ گفت:۔ راستی من تاب دیدار ایں جوان را ندارم۔ خدا حافظ و برخاستہ
رفت۔

آنشب را بروز آوردیم۔ ساعت چهار بود کہ آدم صالح آفندی رقعہ آوردہ۔ نوشتہ بود۔ در ساعت ہشت۔ دوقتور۔ موسیو ولف۔ سر طبیب مریض خانۂ انگلیس۔ موسیو بارون اسرائیلی و شیخ یوسف السید را وعدہ گرفتہ۔ خواہیم آمد۔

در ساعت موعود دو کالسکہ وارد و بخانہ داخل شدند۔ بعد از صرف چائے۔ گفتند بروجم نزد ابراہیم بیگ۔ حاجیہ خانم چادر بسر کردہ۔ اطبا آمدند۔ اوّل از بندہ ایضاحات خواستند۔ اجمالاً احوالات سفر را بیان کردم۔ از خودش جویائے حال شد جواب نشنیدند۔ دوقتور انگلیس گفت۔ تمام لباسش را بیرون آرید۔ حاجی مسعود جز زیر جامہ ہمہ لباسش را کند۔ ہر یکے جداگانہ معائنہ کردہ۔ وگوش نہادند۔ با ذرہ بینی مخصوص گلو و دماغ و سائر اعضایش را نگاہ کردند۔ و درجہ گذاشتند۔ نبض گرفتند۔

چہار نفر حکیم یک ساعت تمام مرا استنطاق کردند۔ کہ پدرش بچہ مرض مردہ؟ و در سلسلۂ اینہا چہ گونہ امراض واقعہ میشود؟ مادرش بچہ مرض ہا مبتلا گشتہ؟ در کودکی خودش بیمار شدہ؟ بیماریش چہ بودہ؟ و چگونہ ادویہ خوردہ؟ ہمہ را بتفصیل جواب دادم۔ با زبان فرانسوی باہمدیگر مکالمہ کردہ۔ بون مون نمودند۔ من نفہمیدم۔ بالآخرہ مطلب معلوم شد کہ مانند اطبائے اسلامبول اینہا ہم چیزے نفہمیدہ۔

گفتند مادرش را بگو۔ بیاید۔ خانم آمد۔ موسیو بارون اسرائیلی ترکی خوب میدانست۔ گفت:۔ خانم نجیبتوانجم بگوئیم کہ اولاد شما بیماری ندارد۔ اگر بیمار نبودے۔ بدیں حالت نیفتادے۔ درد را ما پیدا نکردیم۔ قلب سالم۔ جگر درست۔ حرارت معتدل۔ آنچہ حکم آلت ذرہ بینی بود۔ از دہن و دماغ و گوشش۔ احشاء و اعضائے اندرونی را دیدیم۔ تماماً در حالت صحت و اعتدال۔ آلان کہ ما از مرض چیزے مشخص نہ نمودیم۔ اگر بفرمائید ہفتۂ دیگر آمدہ باز معائنہ کنیم۔ امروز را موسیو ولف چیزے مے نویسد۔ شب و روز دو دفعہ بمالید۔ و دوائے مشروبی ہم خواہد نوشت۔ در ہر شش ساعت دو فنجان بخورانید۔ و موے سرش را بتراشید۔ مشمع از دواخانہ بیاورند۔ تر کردہ بچسپانید۔ باید بہر حیلہ و التماس باشد سوپ نان پختہ بدہید۔ بخورد۔ و اگر چیز دیگر ہم میل نماید۔ عیبے ندارد۔ بدہید۔ لکن از ترشی بپرہیزید۔

دواها را نوشته خواستند ببرند. من بصالح آفندی گفتم: محبوبه را هم ببینند. گفت بگو حاضر باشد. رفته دیدم بازگریانست.

گفتم: حکیم ها می آیند.

گفت: عموجان! مرا رسوا مکن. من ناخوشی که ندارم.

گفتم: اگر چنین میباشد چرا سه روزاست روزه گرفته. از گلویت قوت پائین نرفته.

گفت: امان. وخیلم عموجان! مرا بسر آقام که داده حکیم را پیش من میاورد. هرچه اصرار کردم گفت خود را هلاک میکنم.

گفتم: صالح آفندی تنها بیاید؟ راضی شد

جواب آورده گفتم. صالح آفندی بماند. دیگران رفتند.

شیخ یوسف السید از در برگشت. صالح آفندی را به قابینه کشیده مرا نیز صدا کردند. رفتم. شیخ یوسف بصالح آفندی گفت: چه میگوئی در حق ابراهیم بیگ؟

صالح گفت: چهل سالست طبابت میکنم. این جور مرض ندیده و نشنیده ام. رجوع بکتبها عتیق و جدید کردم. چنین دردی نجستم.

شیخ یوسف گفت: من سی و دو سالست که طبابت می کنم. اگرچه امتحان من در هر اداره صحیه در فن جدید بوده. ولی معتقد فن عتیق هستم. بسیاره تجربه کرده و استفاده حاصل کرده ام. خصوصاً در اینجا با این مرض مالیخولیا است. یا سوداء من میخواهم حکمت ابوعلی سینا را در هر دو اینجا بکار برم. ببینم هیچ فائده مترتب میشود یا نه؟ اگر این مرض را تشخیص کنم. دیوانه خواهم شد.

صالح آفندی پرسید: کدام فن را بقبال امتحان داری؟

گفت: اگر یکی آنکه یک نفر از امرای بزرگ بمرض مالیخولیا مبتلا شد. مثل ابراهیم بیگ چیزی نمی خورد و فریاد میزد که من گاو ام. مرا بکشید. و بپزید. دائما در زبانش این بود. چندی از تناول بازماند. و حکما عاجز گشتند از علاج.

علاء الدوله شیخ الرئیس را احضار نمودند. شیخ احوالاتش پرسید. پرستاران حالات مریض را بیان کردند.

شیخ گفت۔ بروید۔ بمریض بگوئید۔ خبر کردیم۔ قصاب بیاید۔ و ترا ذبح کند۔ بمریض گفتند بسیار دلشاد شد۔

بعد از ساعتے شیخ کارد و ساطور بدست گرفتہ بآواز بلند گفت۔ بُز کجاست۔ بیا درید۔ تا او را بکشم امیر خود مانند بُز صدا میکرد۔ یعنی اینجا ایم۔ خلاصہ امیر را آوردند۔ سہ چہار نفر دست و پایش را بستند۔ شیخ مانند قصاباں کارد را بساطور میکشد۔ و صدائے کارد بگوشش امیری رسید۔ پس پائے بسینۂ امیر نہادہ۔ تہیگاہ و کفل امیر را مانند قصاباں دست میسود۔ را نہایش را ملاحظہ مے کرد۔ تا اینکہ دست باز داشتہ گفت "این بُز بسیار لاغر است" قابل کشتن نیست۔ علف بدہید۔ تا یکسا ہفتہ فربہ شود۔ آں وقت او را بکشیم۔ بعد دست و پایش را گشادند۔

ابوعلی گفت:۔ حالا ہرچہ بدہید خواہد خورد و باُمید کشتہ شدن۔ حقیقتاً ہرچہ پیشش بردند۔ خوردہ تا کم کم معالجہ شدہ شفا یافت۔

دیگرے تدبیر او ست در عشق و سودا۔ اگر یقین شد کہ سودا دارد۔ باید اطمینان داد بخور تا بمقصود رسی این امراض با اکل و شرب ممکن نیست معالجہ شود۔ رائے من اینست۔ شما چہ صلاح مے دانید؟

صالح آفندی گفت۔ دریں رائے و تدبیر شما اگر نفع نباشد ہیچ وجہ من الوجوہ ضرر و زیاں ملحوظ نیست۔ البتہ تجربۂ عمل بے زیاں کہ در عمل آں ہم سود سے ملاحظہ شود اولیٰ تر است۔

بعد شیخ یوسف البہدبمن گفت۔ آقا یوسف در مصر ایں جوان با کسے از طائفہ نسوان سروکار داشت؟ گفتم ؎

ہمہ عالم گواہ عصمت او ست

حاشا ثم حاشا اگر ایں گمان در حق او خطا است۔

گفت۔ در ایران ہنگام ایاب و ذہاب در منازلے کہ نزول مے کردید و یا کسانیکہ دیدہ باز دید داشتید از زن و دختر یکے برخورد۔ کہ دلبستگی بہم رساند۔

گفتم۔ ابداً

گفت۔ ایں را دعا نکنید۔ تو مرد پیر و او جوان است۔ با تو ہمراز نمیشود۔

گفتم۔ ابداً دریں خیالات نبود۔ و ایں احتمالات در حق او فاسد است۔

شیخ یوسف چنین گفت ـ ولیعهد عزالدوله بیمار شد ـ عموم اطبا از معالجۂ او عاجز آمد ـ عاقبت شیخ الرئیس را خبر دادند ـ شیخ استنباط آثار عشق در او کرده ـ خلوت نموده ـ یک نفر که عموم محلات وخانه ہائے شہر را باسم میدانست آورده پہلوئے مریض نشاند ـ وخود نبض مریض را گرفته ـ با آں شخص بنائے صحبت گذاشت ـ ومحلات وخانه ہائے شہر را یگاں یگاں بشمار آورد ـ تا فہمید که در فلاں محلّه وفلاں خانه بفلاں دختر عشق ورزیده ـ بعزالدوله خبر داد ـ تا مقصود حاصل شد صحت یافت ـ

حالا نزد ابراہیم بیگ رویم ـ از مصر که بیروں رفته ـ ہر شہر وقصبه ودهکده که دیده ومنزل کرده باید یگاں یگاں بشمار دہد ـ شاید چیزے دستگیر شود ومقصود حاصل گردد ـ رفتیم پیش ابراہیم بیگ صالح آفندی در گوشه پنہاں شد ـ شیخ یوسف السید نبض بیمار را گرفته از من چنین سوال کرد ـ

یوسف آقا! شما دریں سفر از کدام طریق رفتید؟ وکجا ہا را دیده وسیر وتماشا کردید؟

گفتم ازیں جا با راه آہن باسکندریه ـ واز آنجا باکشتی باسلامبول ـ واز اسلامبول ہم باکشتی بباطوم واز باطوم باشمندفر بتفلیس ـ واز آنجا باکشتی بسواحل رشت وماژندران وعشق آباد تا داخل خاک ایران شدیم ـ

یکبار شیخ یوسف فریاد کرد ـ مقصود حاصل گشت ـ درد را پیدا کردم ـ بعد را بگو؟

یگاں یگاں از مشہد ـ سبزوار ـ نیشاپور ـ سمنان ـ دامغان ـ شاہرود ـ طہراں ـ قزوین ـ زنجان ـ تبریز ـ اردبیل ـ مراغه ـ نباتت ـ مرند تا کنار ارس یک یک شہرہا وقصبه ہا ودہکده از ہر جا که عبور ومرور کرده بودیم ـ تمام را برشمردم ـ بعد روسیه را تا باطوم واز آنجا باسلامبول ومصر دار السلام ـ

گفت سبحان الله ایران سوائے اینکه کل ممالک عجمستاں است ـ ایران نام شہر ہم ہست؟

گفتم خیر؟

پرسید ـ باید شد البته در استخراج واستنباط من اشتباہے نشده ـ

گفتم استنباط شما درست وابداً سہو وخطائے ندارد ـ ماشاالله باید در ایں بیمار را ہماں نام ایران انداخته ـ

گفت ـ یعنی چه؟ ایران نام انسان ہست؟

گفتم - خیر حکیم باشی - این جوان غیور عاشق مملکت ایرانست -
رفت معشوق خود را به بیند - از دیدار او فرحناک و شادمان شود - بعد از وصلت قضیه
برعکس نتیجه داد - بعضے بیرونقی و پریشان حالی ولایات بطبع نیک خواهش ناگوار آمده - از کثرت غصهٔ
اندوه خود را باین حالت انداخته است -

گفت نفهمیدم بیرونقی و پریشان حالیٔ ولایات را؟

گفتم - یعنی نظم و نظام و انتظام و قانونے درکار نیست - این افکار را در دل مستحکم کرده -
تا اینکه از جهت همین فقره با یک نفر از بزرگان منازعه کرده - حدت و غیظ غلبه نموده - از آن وقت
باین بلیه مبتلا گشت -

حکیم گفت - در این صورت من سهو نکرده ام - عشق او هام جسم باسم - با وجود یا بی وجود
تفاوت نمی کند - اینها تفصیل دارد - وقت نداریم - مختصرش اینست نزد حکما افراط محبّت را عشق خوانند -
و آن هر دو قسم است -

قسمے فطری - یعنی خلقتی و ذاتی است - و این عشق در تمام کائنات و موجودات - خواه فلکیات و
خواه عناصر که مقتضائے طبع جاذب و مجذوب یکدیگر ند موجود است -

قسم دیگر - عشق کسبی است در حیوان و انسان یافت می شود - و منشاء این عشق لذّت است
یعنی از ادراک ملایم - و از حالتے که در اعتدال مزاج بهم رسد حاصل میشود - و این عشق کسبی خارج از دو قسم
نیست - یا اینست که از قوّهٔ تحریک است و یا قوّهٔ ادراک - آنکه از قوّهٔ تحریک است جسمانیش خوانند - چون
میل بغذا و شوق بمآکل و مشارب وغیره - و آنکه از ادراک است روحانیش گویند - چون شوق بنظر در حقایق امور
و تمیز حسن و قبح وغیره - امّا آنکه روحانیست یا بالذات است یا بالعرض - امّا آنکه بالذاتست عشق حقیقی -
چون محبّت اهل حق و روحانیان که موجد خود را طالبند - و آثار صنع او را مائل - و این عشق را منفعت بالذاتست
نه بالعرض - و امّا آنکه بالعرض است عشق مجازی است - مانند محبّت اهل هوش به نسوان و اولاد و اعمار
و آثار وغیره -

در هر صورت محبّت مفرط عشق و شدّت عشق و غلبهٔ او بعناصر که اساس حیاتیهٔ انسانست
ضعف اعتدال را سبب میشود و مهلک است - علاج و رفع آن سوائے کامیابی معشوق محال است -

پس صحت این بسته بحصول آرزوے آن ست۔

این قدر ماطن من خطانه رفته۔ در این صورت معالجهٔ این بسته بحصول نظم و قانون برابر است وقتیکه در ایران نظم و قانون مساوات گذاشتند اینهم بدون معالجه روئے به بهبودی خواهد گذاشت۔ والا فلا۔

اینقدر بشما بسپارم۔ از ایران اخبارات خوش برسد۔ در پیش او مذاکره نمایند که بشنود۔ و خبرهائے بد را پنهان دارید۔ که دفعتاً بقلب زده هلاکش میکند۔ و اگر خواهید غذائے بخورانید از آنکس که ممنون است و آنچه معشوق اورا یاد آورد مانند علاء الدوله تمهید نموده بامید استقبال بخورانید خدا حافظ گفت و رفت۔

صالح آفندی ماند۔ رفتیم پیش مجبوبه۔ احوال پرسی کرد۔ من درد مجبوبه را بحکیم کما هو حقه حالی کرده بودم۔ سوال کرد چه خورده؟ جواب نداد۔

گفتم سه روز است باندرون این دختر طعام و شراب نرفته۔

گفت۔ به به تو بخور از حال بیفت۔ و آقایت هم آنجا بے پرستار بماند۔ ماشاالله کار ما در نظام است۔ اوّلاً تو بخور قوت پیدا کرده پرستاری و خدمت آقایت را بکن۔ مے بینی بیچاره مادرش پیر و ناتوانست۔ بجهته پرستاری مریض آدم توانا لازم است۔ غیر از تو که بتواند خدمت شائسته کند؟ که انشا الله چند روزه صحت یابد۔ آخر به بین خواهر ابراهیم بیگ بشما چه قدر مهربانی و خدمت میکند۔ تو هم باید بخاطر ایشان قوّت حاصل کرده با براهیم بیگ خدمت نمائی۔

چهار شیشه شربت نوشت که هر روز باید یکے را بنوشی۔ تا بکلّی رفع نقاهت گردد۔ بیرون آمد۔ خواست از حاجیه خانم خدا حافظ کند۔

گفت۔ خانم در اینجا مریض و بیماری هست۔ اگرچه حکیمان وعده کردند که بیایند۔ لکن شیخ یوسف السید حکیم مجرّب و با وقوف است۔ بنده حق القدم ایشان را داده بپائے شما نوشتم۔ شما این قدر سعی بکنید که ابراهیم بیگ غذا بخورد۔ و دیگر مجبوبه را برائے پرستاری ابراهیم بیگ از روئے مصلحت تعیّن فرمائید۔ گاہے همشیره اش و گاہے مجبوبه معاون شما باشند۔ البتّه این عرض بنده را قبول فرمائید۔

حاجیه خانم گفت - امر حکیم را اطاعت باید نمود - که قرین بصلاح است - حکیم رفت -
حاجیه خانم آمد - از پُشت در صدا کرد - محبوبه! بجهت چه سه روز است خود را در اینجا حبس کرده؟
یقین نماز هم نخوانده باشی - برخیز - نماز بگذار - من بالا کار دارم - سکینه در مطبخ - ابراهیم تنهاست اُو را
تنها نگذار -

حاجیه خانم رفت بالا - من آهسته درِ منزلِ محبوبه را باز کرده دیدم - در بستر سر بدیوار
نهاده گریه میکند -

گفتم - محبوبه! نشنیدی بی بی ات چه گفت؟

گفت شنیدم - چه خاک بر سر کنم؟

گفتم محبوبه این قدر بدان که من عمو و پدر معنوئی شمایم - و خود هم پیر - دُنیا دیدهٔ تجربت
آموزده هستم - من امروز بشما صراحتاً میگویم - هر درد در دل داشته باشی از من پنهان مدار - اگر درد
خود را بدل بنهفتی - غصهٔ مرگ بیشوی - البته دل خوشدار و از خدمت آقایت تغافل روا مدار -
حاجیه خانم خدمت اُو را بشما محول فرموده - دائماً با نشاط تمام بخور و بنوش و با آقایت هم بخوران و بنوشان
و دعا کن - خدا صحت دهد و شما را بخت یاری کند - و اکنون نماز گذارده خدمت آقایت بشتاب - لکن
حالت محبوبه از روز نگذرفت تاکنون بدتر از حال ابراهیم بیگ شده - گویا از حیات رمقے باقی مانده -
مانند ابریسے که مستعد بارندگی باشد برخاسته -

گفت - عموجان! اوّل مرا آنجا ببر - بعد نماز بگذارم - نماز بحضور قلب جائز نیست -
این را گفت و دستم را بوسید -

محبوبه کجا؟ دست بوسی من کجا؟ نه در اُو چنان شرم و نه در من چنین دست محترم - خیلے
رحم آمد - بلے گفته اند ؎

عشق آمد لاابالی اتقوا   عشق آمد عقل دور اندیش کو؟

گفتم بعد ازین چنین مخجل مکن - اگرچه پیر و در مقام پدر تو هستم ولے باطناً خود را چاکر
و شما را ولی نعمت من هستید - بیا فرزند - بیا برویم -
در را گشاده داخل اطاق گشتم - الله - الله - از آندم که محبوبه داخل اطاق شده

سلام داده، باکمال ادب و شرم و حجاب ایستاده - جوابے نشنیده - پیش رفته گفت - یا مولائی!
یا حبیبی!!

گریان و نالان خود را انداخت در بستر ابراہیم بیگ - پا ہائے او بغل کشیده گفت -
یا مولائی یا قوت قلبی ؎

تا کے ز غمت چو شمع سوزاں باشم
در آتش عشق تو فروزاں باشم
تا چند در انتظار تو آئینہ وار
سر تا بقدم دیدۂ گریاں باشم

آقا جان جاریۂ کمترینہ ات نہ ماه چشم براه ایران دوخت - و در انتظارت نشست -
کہ ترا با نیحال مشاہده کند - کو کلام دلجوئیت ؟ کو عنبرین گیسوئیت ؟ قد صنوبرت چرا خمید ؟ از کجا
خار غم بپایت خلید ؟ از چه رہگذر فلک کج مدار خاک مصیبت بر سرم ریخت ؟

ابراہیم بیگ نگاه مظلومانہ کرده گفت "یا حق یا مدد" (این مخفی نماند کہ تکلم ابراہیم بیگ
جہت شنیدن نام ایران بود)

محبوبه پا ہائے مولائے خود را برکشیده - بوسیده - بوئیده و گفت مولائی! کمینه
کنیزت حاضر است - ہر خدمتے داری بفرمائے - بعد برخاسته دور ابراہیم بیگ گردیده گفت -

" خداوندا مرا تصدق مولایم گرداں - و ہر درد و بلائیکہ وارد بر جان من نہ - خدا یا مرا
بے مولایم زندگی مباد"

گفتم - محبوبه! بس است - وقت نماز بیگذرد - برو نماز بخواں - زیاده اذیت مکن - بعد از
نماز با حضور قلب دعا کن - انشاء اللہ دعائے تو مستجاب خواہد شد -

ازاں بعد بمسعود گفتم "برو به حاجیه خانم عرض کنم - نماز مغرب و عشا را آنجا بگذارد -
و قدرے دیر تشریف بیاورد -

محبوبه رفت وضو گرفت کہ در منزل خود نماز بخواند - من نزد بیمار نشسته - بواش بواش
پا ہایش را می مالیدم - نماز محبوبه طول کشید - خیال کردم شاید باز غش کرده - آہسته رفته پیش دیدم

درمناجات با قاضی الحاجاتست - میگوید -

"خداوندا! رحیما! کردگارا! خود آگاهی که این کنیز کمینه ات را با لطافت بلانهایۀ خود در مهد عزّت پروریدی - وحال آنکه چون یک طفل صغیر اسیر - بیکس واقربائی نبودم - همه امید دنیا بر یکی وابسته با نجوان با غیرت و حمیّت است - اگر او را اجل موعود فرا رسیده - کمینه برضا و رغبت طیب خواطر باقی عمر را باو بخشیده - خویشتن را تصدق وے نمودم -

اے رحیم کارساز و اے معبود بنده نواز! تو میدانی که بے او زندگی بر من حرام است -

تو قاضی الحاجات و مجیب الدعواتی ؎

اے جمله بیکسان عالم را کس ۔۔ یکجو کرمت تمام عالم را بس
من بیکسم و تو بیکسان را یاری ۔۔ از لطف بفریاد من بیکس رس

درین اثنا در دق الباب کرده گفتم - خانم تشریف بیاورید - من میروم - در این بین حاجی مسعود آمد

گفت - میرزا عباس با یک نفر که نمی شناسم آمده -

گفتم - بروند اطاق منهم می آیم - همینکه رفتم - میرزا عباس بگوشم گفت - این عرب را میگویند از دعانویسان مجرّب است - ابراهیم بیگ را دیده - دعائے بنویسد - شاید موثر افتد -

گفتم - عیب ندارد - نشسته قهوه خوردند - بعد رفتیم -

بمجوبه گفتم - برو منزل خود - مهمان آمده - بعد از بیرون شدن محجوبه - ایشان داخل شدند -

عرب قدرے دعا و اذکار خفی خوانده با براهیم بیگ دمید - پس دعائے نوشته که بپارچهٔ سبز بدوزند و بر بازوے راستش به بندند - انشاءالله معجلاً شفا خواهد یافت -

برخاسته بیرون آمدیم - تا دم در مشایعت کرده - برگشته دیدم حاجی مسعود بتعجیل از پئے ایشان میدود - صدا کردم باین عجله کجا میروی؟ مجدبه خانم ظاهراً در دستمال چند غروش بجهت نیاز دعائے عرب بسته - میبرم او بدهم -

گفتم میرزا عباس حق او را خواهد داد - دستمال را باز کرده دیدم سه لیرهٔ انگلیسی

یک حلقهٔ انگشتر الماس بر یلیان که مرحوم حاجی به بیست و پنج لیره خریده بود دبسته - گویا مجبوبه از
هول جان چنان تصور کرده که نیاز دعا هر قدر بیشتر باشد آنقدر دعا سریع التاثیر و مفید تر میشود -
بحاجی مسعود گفتم - بگو دادم - و بجیب خود گذاشته - سپردم که مجبوبه انقرار یکه معلوم میشود -
من بعد ازیں دیوانگی ها زیاد خواهد کرد - تو هر چه بدهد بفقرا و سادات به بخش - بیا ر بمن نشان بده و
بحاجیه خانم بگو -

شب شد - من چند روز راست - نخوابیده رفتم بخوابم - ناگاه مجبوبه با نشاط تمام آمد -

گفت عمو جان - مژده .

گفتم - چه خبر است .

گفت - چهار پیاله شیر دادم - خورد -

گفتم - تو چه طور ؟ هیچ چیز خوردی ؟

گفت - اے واللہ - اوّل من خورده - دید که من میخوردم - آں هم میل کرد -

گفتم - البته غذائے شما قوت اوست - و غذائے او قوت شما - بارک الله - باید خورده

خوراند - پس پدرم - خوابید ؟

گفت - آرے - بی بی هم خوابید - اما من یک دقیقه نمیتوانم بخوابم - ابداً خوابم نمی آید - عمو جان
با آشپز بگوئید قدرے شیر برنج بپزد - من بخورم - شاید به آقا هم بخورانم -

گفتم - عیب ندارد - رفتم پیش بیمار - دیدم خوابست - بنظرم حالش بهتر از دیروز آمد -
حاجیه خانم بسکینه گفت - آشپز را بگو شیر برنج درست کند - وقت ناهار رسید - ظرفے هم شیر برنج
گذاشته بود - من هم نشستم -

مجبوبه ابراهیم بیگ را تکیه بر متکا داد - بیچاره میخواهد قاشق را بدست ابراهیم بیگ بدهد
نمیتواند - بگیرد - خود دست او را مانند بچهٔ یک ساله با قاشق گرفته - دست او هم می لرزید - میخواست
بزور در دهنش گذارد - نمیتوانست - گاهے نیم قاشق خود میخورد گویا میخواست باو بفهماند که تو هم اینطور بخور -
مجبوبه مانند گل سُرخ افروخته - و عرق بر جبینش مانند مروارید نشسته - و قطره قطره اشک
از گوشه چشمانش میچکید - و بدنش مانند بید مے لرزید - دخترے چناں مجبوب گویا شرم و حیا را بالمرہ

فراموش کرده۔

حاجیه خانم رقّت نموده۔ هم اشک میریخت۔ و هم تبسّم کناں نگاه مے کرد۔ مبهوت و متحیر سیر عالم محبّت محبوبه را می نمود۔ ایں دختر بیچاره تمام هوش و حواسش در ایں بود۔ که یک قاشوق شیر برنج باو بخوراند۔ اگر در آں حال محبوبه را آتش میزدندے۔ و یا بدنش را ریز ریزه مے کردندے۔ حس نمے کرد۔

مےگفت۔ آقا جان بخورید۔ در ایران شیر برنج نخورده اید؟ محبوبه زود قاشوق را میانِ لبانِ ابراهیم گذاشت۔ ابراهیم لب ها را باز کرده گفت "یا حق یا مدد" و شیر برنج را خورد۔ محبوبه زود زود قاشوق را بدهن او میگذاشت۔ تا پنج و شش قاشوق را باو خوراند۔ چناں مسرور و فرحناک شد که گویا سردار با غیرت و شجاعتے قلعهٔ دشمن را فتح کرده۔ جد و جهد تمام بعمل مے آورد۔ و بمن اشاره مے کرد۔ من تبسّم کناں گفتم "دستمال بیار۔ دهنش را پاک کن"۔

ابراهیم بیگ خیره خیره بروئے محبوبه نگاه مے کرد۔ و گاهے بروے مادرش بنگریست۔

بالجمله۔ جا داشت که بمسرت خوراندن شیر برنج۔ محبوبه ایں روز را "عید شیر برنج" قرار دهد۔ و هر ساله درایں روز شادمانیها نماید۔ اما ندانسته بود که موید و مفتح دهانِ ابراهیم بیگ هماں نام ایران بود۔ که چهار پنج قاشوق هم خورد۔ بعد سر چه کرد که دیگر بخورد۔ نخورد۔ گویا محبوبه خیلے از اقبال خود ممنون و متشکر بود۔ آمده دست حاجیه خانم را بوسید۔

من دیدم دیگر خودداری نمیتوانم کرد۔ آمده در منزل خویش نیم ساعت گریه نمودم۔ امروز فهمیدم که عالم محبوبه چه عالم است۔

بارے دو ساعت از شب رفته میرزا عباس و حاجی محسن آقا و حاجی ..... تبریزی آمده۔ احوال پرسیدند۔ گفتم بحمد الله بیمار ماں امروز بهتر است۔

گفتند۔ برویم نزد ابراهیم بیگ؟

گفتم۔ بگذارید راحت شود۔ خانمها هم آنجا بیند۔

رفتیم کابینه۔ بعد از صحبتهائے متفرقه حاجی محسن آقا گفت "خوب نقل نما۔ احوالات سفر را بهبینم۔ چه کردید؟ و چه شنیدید؟ و چه دیدید؟

گفتم - پریروز عرض کردم کہ مختصراً بدگذشت - در مشہد مقدس التماس کردم برگردیم - مآل این سفر را بنظرم خوب نمی آید - بدش آمد - متیر سیدم کہ سلامت بہ مصر نرسد - بعد صد شکر کہ بدن خشک و نیم جان اُورا آوردہ - بمادرش تسلیم نمودم - در طہران کونک کاری کہ دہ از بندہ پنہان داشتہ بود - چنانچہ عرض کردم این واقعہ را اسلامبول در سیاحت نامہ خواندہ مطلع شدم - بدبخت حاجی خان سبب این نا ملائمات شدہ بود -

میرزا عباس پرسید - حقیقت حاجی خان کیست ؟ پریروز ہم گفتی کہ شما میشناسید -

گفتم - آرے میشناسیم - حاجی خان یعنی حاجی خان - حاجی خان - این حاجی خان یعنی سرہنگ ایران - صاحب دو نشان - صلواۃ بفرستید -

گفتند - یوسف ! بس است از عادت قدیمت دست بر نداشتہ - بگو بہ بینم کیست ؟

گفتم - صلواۃ دوم را بلند تر از این بفرستید - حاجی خان - ہمان حاجی خان یعنی مُلا محمد علی کوزہ کل چند سال پیش با حاجی جعفر آقائے تبریزی و سہ نفر دیگر آمدہ بودند - و چہار روز مہمان حاجی مرحوم شدند -

گفتند - بابا - کدام محمد علی ؟

گفتم - آن کوتاہ قد و نبود بیچارہ - کہ می جہید اینجا - می نکبید آنجا - آن ہرزہ گوئے - ہذیان سنج نبود ؟

گفتند - آرے شناختیم - ہمان ہرزہ گوئے - اُورا بجائے رساندہ -

گفتم - آرے بماز یا داحترام نمود - و مہمان کرد - حالا صاحب نشان و لقب خانی شدہ - بیگ در سیاحت نامہ اسباب ملاقات اُورا نوشتہ - اُو این بیچارہ را بخانۂ وزیر فرستادہ زدندش - عباد ساقتش را بردند - من ابداً مطلع نشدہ بودم -

گفتند - عجب عالم است ؟

گفتم - بلے عجب بالاتر از عالم است - تنہا یک حاجی خان نیست مسخرہ و ہذیان گوے امثال اُو خیلے ہستند - از مطربان و رقاصان ہم خیلے ہستند - کہ نفوذ کلمہ و قول شان در نزد امرا و وزرا پیش رفت دارد - تماماً ماشاءاللہ لقب خانی و منصبی دارند - ہر یک صاحب تنخواہ کلی شدہ

وعلاوہ پنجاہ نفر راہم یکے از آنہا حمایہ میکند۔ یعنی بعبارۂ قولچوماقانہ بحقوق فقرا و ضعفاء تجاوز میکنند۔
لطف اینجاست کہ موافق دلخواہ خود راامیر وند و بہر کس ہم از دست آنہا تظلم شود اغلنا نمی کنند۔
بیگت حاجی خان را فوری شناخت۔ من ہم بحالات بعضے مطلع گشتم۔ ولے مانع شدم از
اخبار مشہدی حسن بابراہیم بیگ۔ حتّٰی از جنابان عم ہم مسخرۂ امراء و وزراہستند۔
بندہ اکثر با مشہدی حسن بہ سیر چارسو و بازار مے رفتم۔ روزے بغتتاً شخص معمم عجیب الشکل
با ہیکل غریب و ہیولائے مہیب دیدم۔ کمرباز و شکم گشادہ۔ بانافِ بزرگے مانند کردو بیروں آمدہ۔
زیر جامع سفید۔ پاچہ گشاد پوشیدہ۔ واز زیر شکم بستہ۔ و بند زیر جامہ را تا زانو آویختہ۔ دنش را از زیر
پیراہن بشکم بردہ۔ خاش خاش میخراشید۔ و خود بخود از دماغ خویش سورنا میبرد۔ من خیرہ خیرہ نگاہ او
کردہ۔ متحیرانہ پرسیدم۔ ایں مردلاابالی کیست؟
مشہدی حسن گفت۔ درست شکل و شمائل و قوارۂ اُورا نگاہ کن۔
گفتم۔ آخر بگو۔ ببینم۔ ایں دیوصورت۔ زشت سیرت۔ کیست؟
گفت۔ بابا۔ آہستہ باش کہ شخص اوّل ایران است۔ بیا بردیم قہوہ خانہ۔ برائے تو نقل میکنم۔
کم کم رفتیم قہوہ خانہ۔
مشہدی حسن گفت۔ ایں شخص رفیق شفیق و ہمقطار حاجی خانِ ماست۔ ولے ایں ہم بدا
کہ حاجی خان غیر ازیں از کسے دیگر دریں شہر حساب نمیبرد
گفتم چہ کارہ است۔
گفت۔ ہزلہ گوئے عجیب و مسخرہ و مقلد غریبے است۔ بصدر اعظم و وزرا حرف زشت و
فحش میگوید۔ ہمہ قاہ قاہ میخندند۔ بالاتر آنکہ بحرف بدگفتن از آنہا پول مے گیرد۔ بقدر سی ہزار تومان ثروت
پیدا کردہ۔ روضہ خوانی میکند۔ تکیہ دارد۔ از امرا پول مے گیرد۔ بفقرا میدہد۔ یعنی روزا سی و چہل تومان
از آنہا مے گیرد و پنج شش تومان راہزار دینار بفقرا میدہد۔ و باقی را در جیب خود مے ریزد
و اسم مبارکش شیخ شیپور است۔ ہمہ اُورا بشناسند۔ در نزد ہمہ کس گستاخ است۔ حتّٰی یکے دز شنیدم بقبلۂ
عالم ہم گستاخی کردہ۔ ناسزائے گفتہ بود۔ فوراً امر بقتلش فرمودند۔ گریختہ در مقبرۂ حضرت شاہ عبد العظیم
بست نشست۔ ہمہ وزرا و امرا التماس کردند۔ شاہ ہم عفو فرمود۔ واز بست بیروں آمد شیوہ ہائیکہ

این مرد وارد احدے از مقلدان وبہلہ گویان این شہر ندارد۔ اولاً کم وبیش مثل الحمار یحمل اسفاراً علم خوانده۔

ثانیاً مانند خر عر عر میکند۔ بقسمے کہ اگر کسے آواز عر عر اُورا بشنود ودرویش را نہ بیند گمان میکند خر واقعی است۔

ثالثاً تقلید شتر وگوسفند وگربہ وسگ رابنوعے درمی آورد کہ ابداً فرق از اصل نمیتوان گذارد۔ وکسے تشخیص اصل ونقل را نمیدہد۔ بالاتر از ہمہ اینہا تسخیر احمق ہم دارد۔ جمیع اعیان وزرا شیفتۂ ہمین صفات خود کرده۔ از برکت چنین اسباب بابرکت رزق خورده ومداخل میکند وادائے سی ہزار تومان گشتہ۔ این دست حساب بود جزء مالیات ایران واین است تہذیب اخلاق مردم طہران۔ خصوصاً وزرا واعیان خاصہ شہزادگان ودرباریان ایران۔

بیچاره حاجی خان ما ازین شیوه ہا ہلاکی باشد۔ اینست کہ رقابت با اُو دارد۔ مگر مقابلۂ باوے نمی تواند کرد لہذا با کمال تملق با اُو راه میبرد۔ ولے منتظر فرصت است۔ چنانچہ روزے بمن گفت۔ مشہدی حسن! چارۂ این شیخ شیپور را باید کرد۔

گفتم۔ حاجی خان توکہ اسباب وآلۂ شاپ وشوپ نداری۔

گفت۔ نہ بابا۔ شہرت اُو تمام ازاین ہست۔ اُو بجہت پول دادن بفقرا ودراویش شہرت کرده۔ تو ہم بعضے کسان کہ میروند واین ہیاہو ہا را در بازار می اندازند۔ بفرست بیایند پیش من۔ شاید من ہم باین تدبیر کارے از پیش بتوانم برد۔

منہم بعضے از دراویش وشیادان وبنگیان لاابالی والواطے سروپا رانزد اُو فرستادم بیچاره تقریباً نود تومان رفتہ رفتہ بداین جور اشخاص احسانات رہائی کرد۔

روزے ہم پرسید۔ در چہار سوق وبازار از احسان وانعام وجود وسخائے من گفتگوئے ہست گفتم۔ چیزے نشنیدم۔ اُو ہم ترک این تدبیر با تدبیر را نمود۔

بارے این گونہ معمم ہائے ننگ نوع ہر رنگ وہر جنس کہ ہستند القاب باشکوه دارند چنانچہ روزے یکے را مشہدی حسن نشان داد وگفت۔ این شمشیر الذاکرین است۔ آلان میرود منبر روضہ میخواند شب کہ شد میرود در مجلس امرا مسخرگی میکند۔ بسا اوقات تنہا نقش را کند شمع کافوری

بهرجا بذرش کرده روشن بینمائید. صنعتش این است که تیز میدهد و شمع را بهوا سے پراند- و بر عدد که بگویند گوز فندقے میدهد - حاجی تبریزی گفت - یوسف آقا راست بگو ببینم - در تبریز هم ازین قسم هرزگی ها دیدی ؟

گفتم - اگرچه از آنها این قسم حرکات رذیلۂ کثیفه ندیدم لکن اهل دبیۂ که میگفتند دیدم -

حاجی گفت - نه - آنها را با اینها قیاس نمیتوان کرد - آنها شوخی و مزاح میکنند -

گفتم - حاجی جان ببخشید - در خانۂ شما بما خیلے خوش گذشت - برادر شما زیاد بما محبّت و مهربانی کرد - و من بسیار ممنون و متشکرم - لهذا خجلت میکشم همه چیز را بگویم - والآ نقایص بیشتر از اینهاست -

علناً من دیدم که اهل دبیه بدین و آئین توهین میکنند - اگر آنچه من دیدم ابراهیم بیگ میدید قطعاً هنگامه بر پا مے کرد - و دعواے راه می انداخت که خجلت و صدمه اش به برادر شما عاید مے شد -

حاجی گفت - مرگ من - بگو چه دیدی ؟

گفتم روزے ابراهیم بیگ با برادر شما رفته بودند بیرون - منهم با میرزا سے شما از حجره بیرون آمده - خواستیم بگردش رویم - از دم مسجدے گذشتیم - میرزا حبیب منشی شما گفت - میل داری برویم مسجد ؟

گفتم - چه عیب دارد ؟

هر دیدنی برائے ندیدن بود ضرور

من وضع مساجد تبریز را ندیده ام - رفته نشستیم - کم کم مردم جمع شد - به محضیکه دهن باز کرد - الحمد للّٰه گوید - تقریباً دویست نفر بآواز بلند گفتند - اللهم صل علیٰ ...... ملّا خواست ربّ العالمین گوید - باز بطریق اوّل صلوٰة فرستادند - خواست بسم اللّٰه گوید - باز صدائے صلوٰة بلند شد من متحیّر با طراف خود نگاه مے کردم که یعنی چه ؟ واعظ میخواهد دهان بگشاید - صدائے صلواتش منع میکند - یک کلمه نگفته مردم پنج صلوٰة مے فرستند - درست نگاه کرده دیدم - همه میخندند - ابن اثنا بغتةً چهار نفر چهار پایۂ منبر را گرفته آوردند - میان مسجد گذاشته - بآواز بلند فریاد زدند -

"آقا چوں صدائے شما را ہمہ کس نمی شنید و بے فیض می ماند۔ خوب است درینجا قرار گیرید۔ از میرزا متحیرانہ پرسیدم۔ اینچہ ہنگامہ است؟

گفت۔ اہل دیہ اند۔ گویا مسجد را بسر من روند۔

گفتم۔ باشد۔ برویم۔ شماتت لائق اینچو رعبادہ عبادت گاہ۔ ایں چہ مسلمانی است؟ خانۂ خدا را صحنۂ تیاتور کردہ اند۔ یک نفر درمیان آنہا صاحب غیرت مسلمان حق پرست نیست۔ ایں چہ بے ناموسی؟ ایں چہ حکومت شرعی؟ و ایں چہ علما بازی ست؟

اگر یک نفر از طلاب را یک حرف حسابی بدرشت گفتہ آید۔ میبرند و میزنند و میکشند کہ توہین شریعت شدہ۔ در خانۂ خدا و در شہر شہیر مسلمانی و قبۃ الاسلام ایں قدر بے ادبی و گستاخی میکنند۔ احدے نمی پرسد کہ ایں چہ عمل قبیح است؟ اگر درمیان ایشاں یک نفر از پروتستانہا در لباس اسلام پیدا شود و بہ بیند۔ چہ خواہد گفت؟ البتہ سعیٔ ایشاں بیشتر خواہد شد کہ ایں گونہ ملت کم عقیدت بمذہب خود را بکیش و آئین خود بکشند۔

درایں صورت بہ پیروان مذہب باب کہ درپئے ہمہ گونہ بہانہ جوئی اند۔ چہ ایراد تواں کرد؟ آیا نخواہند گفت کہ قدر و قیمت و شان و منزلت مذہب پاک حضرت محمد صلی اللہ علیہ و آلہ در نزد شما معلوم شد۔ کہ بایں قسم در انظار خود بے و بیگانہ خوار و بے مقدار مینمائید۔ بلکہ اسباب مضحکہ و مسخرہ فراہم آوردہ اید۔ ایں وضع موعظہ۔ ایں نحو تعزیہ داری۔ ایں حرمت مسجد۔ جز ایں ثمر بخشد کہ روز بروز بدبختی و تیرہ روزگاری گرفتار شویم ؎

گر مسلمانی ہمیں است کہ حافظ دارد
وائے گر از پئے امروز بود فردائے

"خسر الدنیا والآخرہ ذالک ہو الخسران المبین" خداوند بفریاد ما مسلمانان برسد و بر اسلام ترحم فرماید ؎

جمعیت کفر از پریشانیٔ ماست
آبادیٔ میخانہ ز ویرانیٔ ماست
اسلام بذات خود ندارد عیبے
ہر عیب کہ ہست از مسلمانیٔ ماست

حاجی - قاہ قاہ میخندید وے گفت - بگو یوسف آقا بگو - بہ بینم دیگر چہ دیدی ؟

گفتم - چہ بگویم تو خود بہتر میدانی - در مساجد و منابر ایران خصوصاً تبریز چہ فضیحت کاریہا میشود ؟ نمیدانند درچہ کارند ؟ اہالی مسجد را گویا مغازہ قرار دادہ، آخوندہا دکان فضل فروشی خویشیں - ہمینکہ بیچارۂ داخل مسجد شد - پنج ساعت تمام مانند اشتر زانو بستہ باید بہ نشینند - دو نفر واعظ - چہار نفر روضہ خوان - یکدستہ شاگرد - یکے بالا میرود - دیگرے پائین می آید - اگر یک نفر از جالسین یا با اقتضائے طبیعت بشری تقاضائے پیش آید - یا کار فوتے برسد و بخواہد از جائے خود برخیزد - گویا از دین اسلام و شریعت ارتداد جستہ - با حقارت تمام از بالائے منبر داد میزند -

" اے خبیث ! مجلس را بہم مزن - یعنی بنشیں و آنچہ بدہن من از نیک و بد - راست و دروغ می آید گوش دادہ - زشت و زیبائے مرا تصدیق کن و در آخر ہم آنچہ از نقد و جنس داری بمن احسان نما "

نہ خود تمیز دارند و نہ تمیزے در میان خلق دیدہ میشود کہ صدق را از کذب تشخیص دہد و حق را از باطل فرق گذارد -

شما خود بہتر میدانید در تبریز معارف نیست - حکومت نیست عقل نیست - مروت و انصاف نیست - ہر مخرب دین و مذہب - یہودی بیمروت - اسلام کسوت - ہزار سال پیش - ہر استبعاد ہائے عقلی و شرعی کہ شنیدہ در ورق پارۂ نوشتہ " کاللوح المنزل " قرار میدہند - و بگمان شان این است یا ہمچو جلوہ میدہند - کہ " ہر کس اعتقاد بہ این خرافات نہ نماید کافر است - و از دین آئین بری " و ہیچ ملتفت نمیشوند چہ خیانت بزرگ باسلام و اسلامیاں است کہ روضہ خوان ہائے بے سواد و ملا نما ہائے بے علم و عقل ہر چہ بگویند و تصدیق نکنی کافر میشوی - یک مُلک بدیں بزرگی - کاسۂ سر حوض باین بزرگی - در حوض ماہیان بدیں بزرگی - چشمان ماہیان از یاقوت سُرخ باین بزرگی و بدین قیمت - ہر کس بہ آخوند پول دہد قسمت اُو خواہد شد -

شک نیست کہ قدرت کاملۂ قادر متعال - زیادہ از آں و فزوں از حد و بیان است - ولے دخل بر حقانیت و صداقت این گونہ خرافات ندارد -

علمائے اعلام و فقہائے کرام رضوان اللہ علیہم و کثر اللہ امثالہم کہ احکام شریعت

مطهره و فروع دین که واجب بهر یک از مومن و مومنه و مسلم و مسلمه است بیان فرموده و عمل و اعتقاد
بر آن را واجب و ثواب و تارک آن را گنهگار و معاقب نوشته اند۔ با وجود این احکام و فرمایشات نبوی
یعنی احادیث را ظنی الصدور میفرمایند و هیچ یک را قطعی الصدور ندانسته اند۔

آخر این آخوندهائے ما چه طور و به چه جرئیت نوشته ملا بوهم علی را کاللوح المنزول داشته
و اشعار فلاں شاعر را ثانی فرمائش امام پنداشته اند۔

اجر تعزیه داری حضرت سید الشهدا علیهم السلام زیاده از آنست که زبان وصف او تواند
نمود۔ ولے این را هم از قول آنحضرت میگویند که هر کس از زبان من دروغے جعل نمایند و بگوید جفایش
از جفائے شمر علیه اللعنه بر من کمتر نیست۔ این اخبارات کاذبه از زبان آئمه علیهم السلام از روات غیر معلوم
مانند۔ محمد بن ابو زینب۔ ابو شاکر میمون و مغیرة بن سعید۔ مولی صالح بن عبد القدون ازدی۔ علی بن
حمل سمالی۔ یحیی بن زیاد عجز۔ حمل بن محفوظ و فلاں و فلاں و فلاں که تماماً عالماً و عامداً مخرب دین و
آئین ما بوده اند برائے عوام و خواص بے آنکه شرم کنند میگویند۔

هر کس بشنود میگوید۔ در بساط سید الشهدا چیزے نتواں گفت۔ تقصیر جبارت انهادر ذمه
رؤسائے ملت و حکومت روحانی امت است که هر کس دو ذرع تن زیب و یا یک شال کوسه لبسر پیچید
در منبر رسول جائے گزیده با حریت تمام کلام هر بے سر و پائے را نسبت بفرمایشات گوهر انتظام
آن پیشوائے مقتدیان' و اصدق الصادقین میدهد۔ اهالی هم سراپا گوش شده بشنوند چه فائده
که امور شرعیه ما امروزه در تحت یک قانون صحیح که این اساس زندگانی ملک و ملت است نیست۔
ورنه روضه خوان و واعظ و رعیت و حکام و اعیان همه تکلیف شان معین و مشخص مے گردید۔

حاجی باز قاه قاه خندید۔ گفت۔ دیگر چه داری از تبریز آقا یوسف؟ بگو بشنوم۔

گفتم۔ تو خود از من بهتر میدانی۔ قدرے هم خودتاں بگوئید۔

گفت۔ مرگ من۔ بگو۔ بگو۔ همه از اصرار حاجی و صحبت هائے بنده میخندید۔

گفتم۔ بابا۔ برائے رضائے خدا دست از من بدار۔ قدرے خودت از اوصاف خودتاں
بیان فرما۔ تا مستفیض شویم۔

حاجی گفت۔ من خیلے وقت است از تبریز بیروں آمده۔ هم اوضاع ولایتی را فراموش

نموده و ہم تغیر و تبدیلات جدید را ندیده ام۔

گفتم۔ من چہل و شش سال پیش تبریز را دیده بودم۔ حالا تجملات زیاده از آنست که گفته شود۔ خانه ها پُر است از اسباب چراغ مانند لاله و مردنگی۔ چارہائے بزرگ و کوچک و تالارہائے آئینه بندی۔ آنچه از جلال و جبروت اہل تبریز وصف کنم کم گفته ام۔ اما اتفاق و محبّت درمیان ایشان مفقود۔ نفاق و عداوت و حسد بین شان زیاد است۔

حاجی باز گفت۔ دیگر بگو۔

گفتم۔ دیگر طاقت ندارم۔ غصّه مرگ شدم۔ این قدر درباره تبریز شما کافیست۔ که شہرے باآں بزرگی و عظمت۔ دارائے یک روزنامه و یک باب مکتب نیست۔ که امروز شرف ہر ملّت بسته بدین دو مادة السعادت است۔ تو خود فکر کن و انصاف ده۔ شیبانی خوب سروده۔ جمیع اہل ایران و اہل تبریز را امتیاز داده حاجی پُرسید۔ چه گفته؟

گفتم۔ حاجی مسعود درمیان کتاب ہا یک جلد کتاب سبز جلدے است۔ بیاور و بده به میرزا عباس برائے حاجی آقا بخواند۔

حاجی مسعود رفت و آورد۔ باز کرده به میرزا عباس نشان دادم۔ که از اینجا بخوان۔ ایں اشعار بخواند:۔

از بہر عمامه منشیں فکر بفرما — کن چارهٔ تجویز
نعلین بپا پوش ز آہن بکف اُمّا — درگیر عصا نیز
زیر قدم افگن ہمه مخلوق سراسر — با نیک و بد آمیز
میپرس ز ہر ملّت و ہر جنس خصوصاً — از مردم تبریز
نه غصّه ربس ہست نه اندیشِ غم اصلا — بے پرده و پرہیز
تن ده بقضا باش بپا پے پئے سودا — منکر بدگر چیز
تا اینکه بدست آید چل چاق بلورے — از لندن و پاریز
آنوقت که حاضر شد و آماده مہیّا — زنّا لار بیا دیز

گفتم۔ از مشہدی و حاجی و خان وغیره جز از تزئینات لاله و چراغ دیوار کوب یادگارِ دیگر

آبادی مملکت و ترقی ملت بخشند۔

گفت۔ یوسف! انشا اللہ اینہا را تماماً محفوظ داشتہ با ابراہیم بیگ خواہم گفت۔ کہ یوسف عمو در بارۂ تبریز چہ بحث مے کرد و چہا گفت۔

قاہ قاہ خندیدہ گفتم۔ خبر نداری کہ خود بیگ ہم کہ خواست مسجد برود۔ بہ تدبیر مانع شدہ نگذاشتم۔ ہمہ اینہا را حقیر خود خواہم نوشت۔ کہ انشا اللہ بعد از صحت باو دہم۔ چہ خیال دارد۔ سیاحت نامہ را باسمہ خانہ دادہ چاپ نماید۔ بجہت ناخوشی در اسلامبول ممکن نشد۔ انشا اللہ در اینجا طبع خواہد نمود۔

میرزا عباس گفت۔ کو سیاحت نامۂ ابراہیم بیگ؟

گفتم۔ نشان نمیدہم۔ شاید بیگ بدش آید۔

گفت اینچہ خیال است کہ مے فرمائی؟ او از من چہ چیز مخفی میدارد کہ از دیدن من سیاحت نامہ اورا بدش آید۔

گفتم۔ میدہم مشروط براینکہ بکسے دیگر نشان ندہی۔

گفت چشم۔ لکن از آنجائیکہ حاجی محسن آقا بمرتبۂ "السلمان منا" است۔ غیر از او بکسے خارج نشان نمیدہم۔ خاطر جمع باش۔

گفتم۔ حاجی مسعود در جامہ دان من و فقرہ اول اوراقے است بیاور۔ رفت و آورد۔ مجدد سپردم۔ ملتفت باش نمرہ ہا زیر و زبر نشدہ باشد۔

گفت۔ خیر آسودہ باشید۔ قدرے صحبت متفرقہ کردہ۔ برخاستند بروند۔

میرزا عباس گفت۔ پس فردا شب حاجی محسن آقا و حاجی ..... آقا در بندہ منزل تشریف دارند۔ شما ہم تشریف بیاورید۔ قدرے صحبت کنیم۔ قبول کردم۔ ایشاں رفتند۔

بعد از مشایعت شاں برگشتہ۔ آہستہ نگاہ کردہ دیدم حاجیہ خانم را۔ خواب غلبہ کردہ نشستہ خوابیدہ است۔ و ظاہراً ابراہیم بیگ ہم خوابیدہ۔ لیکن محبوبہ نشستہ با ابراہیم بیگ نگہبانی میکند۔ منہم برگشتہ خوابیدم۔

صبح بیدار شدہ۔ دوگانۂ معبود یگانہ را بجائے آوردہ۔ بعد از خواندن تعقیبات رفتہ۔ دیدم حاجیہ خانم در منزل سکینہ مشغول نماز است۔ برگشتم منزل ابراہیم بیگ۔ محبوبہ را پہلوئے بالش بیمار دیدم

نشستہ۔ احوال پرسیدم۔

گفت از اوّل شب خوابیدہ۔

گفتم۔ شما چہ طور؟

گفت۔ مرا خواب نمی برد۔

گفتم۔ خارق عادتست کہ شب کسے نخواہد۔

گفت۔ چکنم خواب کہ در دست من نیست۔

گفتم۔ چیزے خوردہ؟

گفت۔ شیر دادم۔ شکر خدا بسیار خورد۔

گفتم۔ چہ عجب؟

گفت۔ بی بی گریہ کرد و گفت اگر من اینطور میدانستم ترا نمیگذاشتم با ایران بروی۔

آقا گفت۔ با حق یا مرد۔

گفتم۔ تو چہ خوردی؟

گفت۔ بی بی یم پلو آوردہ با سکینہ خانم خوردیم۔

گفتم۔ مجوبہ خانم بسکینہ خانم بگو دو سہ پارچہ فاتیت خوب بختہ بیاورد۔ فاتیت را دستہ بگیرد بگو بخاطر بی بی وجود محترم است بخور۔ ردکن۔ محض شنیدن اسم وجود محترم البتہ خواہد خورد و رد نخواہد کرد۔

مجوبہ پرسید۔ وجود محترم کیست؟ مرد است یا زن؟

گفتم۔ آسودہ باش کہ مرد است۔ از اشخاص بزرگ و امنائے دولت ایرانست۔ آن زیاد عقیدت و محبت دارد۔

گفت۔ یوسف عمو تو عالمی۔ بی بی را محترمہ باید گفت نہ محترم۔

گفتم۔ کوچک خانم این مقام عفو است۔ با حیلہ یا بہر نوع باشد مریض را باید غذا خوراند۔ صحت و غلط لفظی و ترکیبی درین مادہ عیب ندارد۔ در اینجا منظور اصلی مجوبہ خانم فہمیدن ذکور و اناث بود اگرچہ ایرادش ہم صحیح و بجا بود (اصل مطلبش ہمان بود کہ رقیبہ دار دیانہ) ولے من خود را بہ نفہمیدگی زدہ

ورفتم سر طویله به تیمار و جو و علف اسبها سرکشی نمایم - از ناظر حساب باید خواست - اگرچه ناظر معتمد مرحوم حاجی و ابراهیم بیگ است - با وجود این حساب باید در کار باشد -

در باغچه بودم - حاجی مسعود آمد که حکیم صالح آفندی آمده است -

گفتم - بیاید باغچه - آمد - احوال پرسی نمود -

گفتم - امشب خوب خوابیده - دیروز جزئے شیر برنج خورده و امروز سپرده ام قابلیت درست نماید زبان نمیکند ؟

گفت - هیچ چیز ضرر نمی کند - هرچه میل نماید - عیب ندارد -

پرسید حاجیه خانم کجاست ؟

گفتم - پیش ابراهیم بیگ است -

گفت - صدا کن بیاید به کابینه - حاجی مسعود خبر داد - آمد باهم رفتیم - حکیم احوال پرسید -

گفت - آفندی خوب است - اما چه خوب - لا یتحرک و لا یتکلم - اگر چنان بماند - نمیدانم چه خاک بسر کنم ؟

گفت - بجز صبر چاره نیست - انشاالله حکیم علی الاطلاق از دار خانه الطاف بیغایه خود شفائے عاجل کرامت خواهد فرمود - طبیعت خود بخود در اصلاح و دفع مرض ساعی است - لکن کوشش شما این باشد که بهر حیله است چیزے باو بخورانید - معده را خالی نگذارید - از آن شربت بازنویسم بے شیر بدهید - امروز شیخ یوسف السید مراد بید -

گفت - که موبهو و رآن گفته سر بیمار را بتراشید - بنظر من هم صلاح است - اگر فایده مترتب نباشد - یقیناً زیان هم ملحوظ نیست - اگر اذن میدهید بفرستم دلاک بیاورند سرش را بتراشد - حاجیه خانم گفت - صالح آفندی من سلامتی و بهبودی فرزندم را طالبم - دخل و تصرف نمیتوانم کرد - بهر وسیله که او را بهبودی حاصل شود - راضی و ممنون خواهم شد -

فرستادیم - دلاک آمد - رفتیم منزل بیمار ، ناخوش ساکت و دراز کشیده - پرستار بیچاره نشسته - شب چهارم است که مجبوبه را یک دم خواب نه ربوده - ما را دیده برخاست - تعظیم کنان بحکیم سلام داد - گویا بزبان حال از حکیم تشکر دارد که پرستاری بیمار را با او موکول و محول داشته -

حکیم از محجوبه احوال پرسید۔

محجوبه گفت۔ تمام شب در خواب بود۔

پرسید۔ امروز چیزے خورد؟ جواب داد۔ آبے گوشت کوبیده یک دانه قابلیت دادم۔ خورد۔ من پرسیدم چگونه خورد۔

گفت۔ اوّل نخواست بخورد۔ بعد فرمایش و تدبیر شما را کاربند شده میل فرمود۔

حکیم پرسید۔ چه فرمایش و تدبیر بود؟

گفتم۔ سرکار بیگ را دلبستگی بدو چیز است و بس۔ اگر در خواب باشد یا عالم غشوه محض شنیدن اسم هر یک از آنها "یاحق یامدد" میگوید و هر چه خواهش کنی بدون مضایقه قبول میفرماید یکے نام ایران، دیگرے وجود محترم۔ در این بین بیمار دیده کشوده۔

گفت۔ یاحق یامدد۔

صالح آفندی گفت۔ بلے در طب این مسئله را نوشته اند۔ موسیو آیتا لیبائی درین ماده شرح نوشته که گویا در چنین عالم احشا و اعضا و اعصاب او بدان ذکر مشغول اند۔

بالجمله دلاک آمد۔ محجوبه بمحض دیدن دلاک متوحش گشته از جائے برجست،

گفت۔ امان۔ دلاک چرا آمده؟

گفتم۔ برائے تراشیدن سر بیگ۔ بنائے گریه را گذاشت که نتراشید۔ زبان ندارد۔ شما تشریف ببرید منزل تان۔ برخاسته ساکتش کرده بردم بمنزلش۔ سکینه و مادرش ایستاده نظر میکنند۔ حاجی مسعود آمد۔ نشاندم پیش رو۔ بیمار را دو دستی گرفت۔ دلاک مشغول شد۔ بیچاره مریض مظلومانه نگاه میکند۔ محجوبه آمد پشت در۔ نگاه کرده گفت:۔

اقلاً با ماکینه موئے سرش بزنید۔ بیمار را زحمت ندهید۔

حکیم گفت۔ میرزا یوسف! ببرید او را منزلش۔ نگذار نگاه کند۔

آمده گفتم۔ خانم کوچک للّٰه الحمد شما عالمه هستید۔ در علاج مریض با طبیب سوال و جواب نشاید۔ چرا اینقدر تلاش دارید؟ بگذار هر چه حکیم میداند بعمل آرد۔ بیاید برویم۔

باری سر بیمار تراشیده دلاک لنگ را بیاورد در حیاط برید۔ محجوبه بتعجیل برخاسته رفت

بپیش دلاک۔ دستمالے آوردہ، آہستہ گفت "موہارا بریز بدستمال وگذاشتہ بروید"

صالح آفندی نسخهٔ شربتے نوشتہ برخاست بروَد۔ دیدم۔ مجوبہ نزد حکیم شد۔ خیال کردم من باب تشکر یا خدا حافظے آمدہ است۔

ازآں بعد حکیم رفت، نزدیک غروب دوبارہ برگشت۔ بخیالم کہ داروئے بخاطرش آمدہ، بعد از ادائے تحیت سلام گفت۔ حاجیہ خانم بہ قابلہ تشریف بیاورد۔ خبر دادیم آمد۔

حکیم گفت۔ حاجیہ خانم ہنگام رفتن من مجوبہ خانم آمد نزدیک۔ خیال کردم بجہت مشایعت است۔ از زیر چادر خود قوطی بیروں آوردہ گفت "ایں ہدیہ را بصبیۂ خودتاں برسانید"

من بہ اعتماد اینکہ شاید شیرینی است۔ ابراہیم بیگ از تبریز آوردہ۔ گرفتہ بردم خانہ۔ وقتیکہ قوطی را باز کردہ معلوم شد کہ اشتباہ کردہ ام۔ فی الفور برگشتم کہ شما را اخبار نمایم۔

مجوبہ خانم باآں ہمہ ہوش وذکا عقل خود را باختہ۔ اگر رمالان عرب وحیلہ وران قبطیہ از حال او آگاہ گردند۔ زناں دلالۂ عجوزہ ہستند کہ مرغ را از ہوا و ماہی را از دریا بدام آوردہ میفرستند کہ ایں مریض را دعا لازم است۔ نہ دوا۔ در اندک روزے اجنہ وپریاں را کہ در زیر درخت بایں آسیب رسانیدہ گرفتہ۔ درجوف حقّہ بند میکنند و پادشاہِ اجنہ را ہم آوردہ عہد وپیمان گرفتہ قسم میدہند کہ من بعد گرد ایں بیمار نگردند۔ ایں بیچارہ ہم از شدّت علاقہ ومحبتّے کہ دارد مفتونِ لاطائلات آں طراراں خانماں برانداز گشتہ۔ نقد کیسۂ خود را در باختہ۔ شاید دست درازے بخانہ نماید لکن در نظر آں بیچارہ جز سودائے عشق ومحبّت ابراہیم بیگ چیزِ دیگر نیست۔ مال ومنال در نظرش قدر وقیمت ندارد۔ قوطی را در آوردہ، باز کرد، درجوف محفظہ یک حلقۂ انگشتر ہجدہ لیرہ قیمت، یک پارچۂ گل سینہ سی ودو لیرہ قیمت، ویک شدۂ مروارید دہ لیرہ و پنج لیرۂ مصری ع

عشق آمد وآتش بہمہ عالم زد

درمقابل محبّت محبوب مال ومنال دنیوی درحکم عدم است و رقعۂ ہم عربی العبارہ کہ فارسیش ایں است۔ نوشتہ بود۔

"عالیجاہ حکیم باشی آفندی۔ ایں جاریہ جسارت نمودہ، با نہایت خجلت وشرمساری ایں مختصر ہدیہ را جہت صبیۂ مرضیۂ کوچک جناب عالی تقدیم نمودہ۔ قبولئ ہدیۂ عاجزانہ ام را از حضرت عالی استدعا

می نمایم، وازآنجناب مسئلت دارم که همّت خود را مصروف در سرعت بهبودی مولایم بفرمائید امیدوارم که اجر شما عندالله و عندالناس ضایع نباشد۔ انشاالله بعد از صحت و عافیت مولائم جاریهٔ عاجزه هم در خدمت و دست بوسی سرکار سامی حاضر و مهیّا هستم، و سلامتی آقا هم را بحول و قوة اللهی از شما خواهانم۔
الفقیرة الحقیره۔ محبوبه،

حکیم گفت۔ اوّل مرتبهٔ حکمت امانت و دیانت است۔ زیرا که طبیب بر خانه که داخل شد محرم و اہل آں خانه محسوب است۔ طبابت با خیانت ضد است۔ بنده از شما سالهائے دراز است مقرری مستمری دارم، و هیچ وقت شما در ادائے وظیفه بنده تاخیر جائز نداشته اید، و بنده هم در وظیفه محوله اهمالی نکرده ام، و اکنوں اگر ایں هدیه کوچک خانم را نگاه میداشتم۔ البتّه رقم خیانت بر ناصیهٔ خود زده بودم۔ بدیهی است شما ازیں فقره مطلع نیستید، و آنچه بنده حق القدم به اطبّا داده و مصارف سائر کرده ام۔ یگاں یگاں را نوشته از شما دریافت خواهم داشت۔ غرض بنده بشما اطلاع دادن است۔ که دقّت نمائید زنان خارج داخل خانه نشوند۔ که غفلت مورث بس زیانهاست۔ لکن خواهش دارم ایں فقره را بکوچک خانم اطلاع ندهید۔ که انفعال او سبب بسے امراض خود، و تاخیر بهبودی ابراهیم بیگ خواهد شد۔

من گفتم۔ ایں فقرهٔ دوم است۔ پریروز میرزا عباس عرب دعانویسی را آورده بود۔ هنگامیکه اینها رفتند دیدم حاجی مسعود از پے ایشاں می شتابد۔ آواز کرده برگشت۔ پرسیدم بدیں تعجیل کجا میروی؟

گفت دستمال کوچکے محبوبه خانم ظاهراً چند عدد ش بسته بعرب حق القلم میدهد، او را میخواستم برسانم۔ دستمال را گرفته حق او را میرزا عباس داده بخانم کوچک بگو دادم۔ هر وقت محبوبه بخواهد بکسے چیزے بدهد یا بحاجیه خانم و یا بمن بگوا از آں بعد بفرموده عمل کن۔ دستمال را باز کرده دیدم مرحوم حاجی به محبوبه یک حلقهٔ انگشتر الماس داده بود با قدرے پول است۔

حاجیه خانم امان! ایں دختر را تنها نگذارید، و بجز دو سه نفر دختران همسایه۔ آدم بیگانه پیش او را ندهند۔

حکیم صالح قهوه خورده و رفت۔ مصر بود دیدم جمعے خانمها آمدند۔ از حاجی مسعود پرسیدم۔

مهمانان کیستند؟

گفت۔ از ہمسائیگان۔

گفتم۔ البتہ زنان اجنبی را پیش محبوبہ راہ مدہ۔

رفتم منزل ابراہیم بیگ۔ دیدم حاجیہ خانم و محبوبہ و سکینہ ہر سہ آنجا ہستند۔ پرسیدم تنہا
کہ بودند؟ و کجا رفتند؟

سکینہ گفت۔ رفتند منزل محبوبہ۔ از آشنایان اویند۔

گفتم۔ چرا تنہا گذاشتہ اید؟

سکینہ گفت۔ دوستان اویند۔ بمن چہ؟ آنہم نمیرود؟

گفتم۔ خانم کوچک۔ ایشان بدیدن شما آمدہ اند۔ تنہا بگذارید۔ عیب است۔

حاجیہ خانم فرمود۔ دخترہ گفتم پاشو۔ برو۔ باکراہ تمام از جائے برخاست و رفت۔

منہم پشت سرش رفتم پس در۔ دیدم یکے رفیقہ است و دیگرے از ہمسائیگان نشستہ
صحبت میدارند۔ رفیقہ گفت۔ محبوبہ این چہ عالم است؟ چرا چنین ضعیف و رنجور شدہ؟ رنگ و رویت
پریدہ۔ ہمشیرہ جان دیوانہ کہ نیستی خود را بدین حالت انداختہ؟ آن گل رخسار شہد بر جہات پژمردہ و
پریشان گشتہ۔ مگر باآئینہ نگاہ نمیکنی؟ چرا بر خود رحم نمی نمائی؟ زنان عرب در خانہ ہائے خود بجز عیب جوئی
تو شغلے ندارند۔ آنقدر نمیگذرد کہ داستان تو ثانی ایشن لیلی و مجنون و وامق و عذرا خواہد شد و
تصنیفات ساختہ در مجلس سمع در نار و طنبور۔ دائرہ و دف خواہند زد۔ یا وہ گویان مصر را میدانی کہ حتنا
از چیزے ندارند۔ شایستہ شان و ادب شما نیست بزبان مردم افتادن، سزا نباشد خود و اقران خود را
از دائرہ عفت و طہارت بیرون کردن۔ کہ عاقبت این کار وخیم است و نہال این حال بار رسوائی آرد۔
این افکار عاطل را فرو نہ و این خیالات باطل را یکسو بگذار۔ ولیشب در خانہ ..... خانم بودم۔ دختران
مجمعے ترتیب دادہ ہر یک لایق خود از شما حکایتے میکرد و لطیفہ میگفت۔ مرا عصبیت دوستی و خواہری
دامنگیر گشتہ۔ طاقتم طاق شد۔ جواب ہر یک را بطور خوش دادہ بغیظ برخاستم۔

آن بی ادب ..... خانم بمن گفت مترس، تو کمتر از خواہر خواندہ ات نخواہی شد۔
بلکہ او را نیاگ منیا خواہی نمود۔ زیرا کہ در باب مکتب تربیت شدہ اید۔ ہیچ وقت کتاب رومان از دست

فرو نمیگذارید و بدیگران طعنه زده که عالم و مدنی هستیم - بیخبر از آنکه آن علم و مدنیت شما بسر شما چها خواهد آورد
و چه خاکها خواهد بیخت؟ آخر نتیجهٔ رمان خواندن عشقبازیست، با عشق باید ساخت و در بوطهٔ سوز باید
گداخت عنقریب می بینم که در جریده ها خواهند نوشت که فلان خانم از هجوم لشکر عشق خود را کشت -

خواهر عزیز من، مکن - مکن که پشیمانی ندارد سود -

محبوبه از این سخنان بخود پیچیده گفت "رفیقه جان - ظن قوی داشتم بخواهری و یگانگی تو - اگر
فی الواقع چنین است، و این گمان که در حق من رفته راست است - طعنه زدن و سرزنش نمودن و دل آزردن
چرا؟ این سخنان ملالت انگیز و ملامت آمیز تو هر یک دل حزین و روح غمین مرا بدتر از نیش عقرب می‌گزند
من کم درد دارم که تو هم سر بارش می نهی؟ من چه بدی و چه خطائی کرده؟ و چه عمل ناشایست از من سر زده
که رسوائی و عقوبت آن بر تو هم سرایت بکند؟ خواهر جان - غیر از اینکه من با تو در یک مکتب درس خوانده ام -
دیگر با همدیگر چه رابطه و مناسبتی داریم؟ آخر از من چه خلاف شرع و عرف سر زده؟ بخانهٔ کی رفته؟ و کرا بخانهٔ
خود راه داده ام؟ مگر انسان نمک شناس و حقوق دان باشد عیب اوست - مولی و ولی نعمت خود را
در حال مرگ دیده - بی اختیار گشته - بیچاره او را استقبال کرده - ندانستم - رسوا شده و رسوائی برای دیگران
هم بار خواهم آورد - بی ادبان و پست فطرتان عرب که بی ادبی و بیهوده گوئی موزون ایشانست تو طعنه
خواهند زد - گناه من چیست؟ عالم من و ..... خانم را ایشناسد - با دهن سگ دریا نجس نمیشود ؎

من آن زنم که همه کار من نکوکاریست
بزیر مقنعهٔ من بسے کله داریست
نه هر زنے به دو گز معجر است کد بانو
ولے بنزد خدا پیشه ام پرستاریست

البته اگر او بمیرد - من خود را خواهم کشت - میداند که پدر او مرا بزر خریده و من کنیز زر خریدم - او مولی و ولی نعمت
و سبب جهات و غیرت نیست - اگر خودکشی مرا جرائد بنویسند فخر من است نه ذم من، زیرا بنویسند فلان کنیز
زر خرید تاب جدائی مولی و ولی نعمت و سبب عزت و حرمت خود را نیاورده خویشتن را کشت، جاریهٔ
با وفا و صادقه بود، ؎

بر عصمت من خدا گواه است   معصوم دلم ز لوث پاک است

توقع دارم ازیں و بعد نصیحتم نفرمائی و مرا معذور داری و بحال خود گذاری ؎

من اگر نیکم اگر بد تو برو خود را باش

کہ گناہ دگرے بر تو نخواہند نوشت

اگر از دوستی من غبار ننگے بدامن عصمت شما نشیند، کنارہ جوئی نمودہ رہ خود گیرید و طریق

مجانبت اختیار کردہ ترک دوستی نمودہ دوری گزینید وگرنہ ایں مقولۂ نصائح و سخنان رایک سو نہید ع

من گوش استماع ندارم لمن تقول

اے کہ منعم میکنی از دیدن آں گل عذار ؎

حالت دل را نمیدانی مرا معذور دار

اکنوں اختیار دست شماست۔ در رفتن و ماندن مختارید۔ بیگ تنہاست۔ باید در

پرستاری او حاضر باشم۔

بدیں حال برخاستہ با قہر و غصّہ تمام مہمانان عزیز را گذاشتہ تا بیروں آمد۔ درحالیکہ لرزہ

براندامش افتادہ بود۔ بعد از لمحۂ دختراں ہم کہ میزبان را غائب دیدہ۔ رفتند۔

من رفتہ از آشپز پرسیدم۔ برائے شام ابراہیم بیگ چہ مہیا کردہ؟ جواب داد۔ فرنی

حاضر و گوشت کو بیدہ ہم مخصوص آمادہ ام۔ چوں شام شد بحاجیہ خانم گفتم۔

" روز کہ بیشتر نمیشود مرخص فرمائید و سہ نفر را باز دیدہ لازم است بروم۔ اذنم دادہ"

یک ساعت چہار جائے لازم رفتہ مراجعت نمودہ، در منزل خود نماز گذاردہ، خوابیدم۔ صبح حاجیہ خانم

فرمود۔ امروز با ناظر حساب مصارف ایں ماہ را صاف کنید۔ حواس من ہم جمع نیست۔ بہر صورت تا شام

مشغول ایں امر بودم۔ نزدیک مغرب گفتم۔ میرزا عباس امشب را از بندہ وعدہ گرفتہ اذن میدہید؟

حاجیہ خانم گفت۔ خانۂ او دور است۔ بگو بکالسکہ اسپ ببندند۔ سوار شدہ برو۔

عرض کردم با راہ ترامواے برقی در دہ دقیقہ میرسم۔ چہ لازم کردہ اسپ را زحمت دہم۔ علاوہ پائے اسپ

ہم آماس کردہ است پرسید۔ چرا؟ گفتم نمیدانم۔ کالسکہ چی میگوید از آں روز کہ شما آمدید چنیں شدہ۔

فرمود۔ کاش کہ ہمہ تصدق سر ابراہیم بیگ شدے۔ میرزا یوسف امروز جگرم کباب

شد۔ کہ سر او را تراشیدند۔ نگاہ حسرتانۂ مجبوبہ بروئے او و اشکریزی آں مرا ہلاک میکند۔ نمیدانم

عاقبت اینکار به کجا منجر خواهد شد۔

قدرے تسلیت و دلداری داده - حرکت نموده - وارد خانه شده در اطاق کوچک نماز مغرب و شام را خوانده - رفتم مجلس - حاجی محسن آقا - حاجی ... تبریزی - میرزا خلیل اصفهانی و داماد حاجی محسن آقا و چند نفر دیگر حاضر بودند۔

بعد از تحیت و سلام - حاجی ... تبریزی با مزاح گفت - هان میرزا یوسف - غیبت تبریزیها را میکنی - همه اینها را با براهیم بیگ خبر خواهم داد - حاجی محسن آقا گفت -

" خبر نداری که ابراهیم بیگ خودش چها نوشته؟ با اخوی شما در مهمانی چه صحبتها کرده؟ در خانه شما چه گفته؟ فی الواقعه آقا میرزا یوسف هرچه نوشته صحیح نوشته است "

گفتم - اکثر مطالب را با ملاحظات عدیده صرف نظر کرده نوشته است -

حاجی محسن آقا گفت - نوشته - در قزوین بشاهزاده خانم دارو نه سر فرود آوردی فراشان ترا چوبکاری کردند - درست است؟

گفتم - بله - حقیقت دارد -

حاجی تبریزی پرسید - چگونه وارو نه سر فرود آوردی وچه شاهزاده خانم؟

حاجی محسن آقا گفت - میرزا عباس مرگ من ره در رویش بخوان -

گفتم - من که منکر نیستم - در اسلامبول خودم خواندم - بیکم دزبا دلنوشته مرعابدز شاهزاده خانم - من چه کار کنم؟

درشاهرود تعلیم کردند - باید در پیش روی اینها رکوع نمائی - در قزوین همه رشته بر پا کردند - چنان تصور نمودم در اینجا هم باید خم شد - اتفاقاً گم شده - یکبار دیدم چوبست که بر سر و کله ام میزنند -

درآن روز برای ابراهیم بیگ چه حالے دست داد تصور نمی شود - رنگ رویش از غیظ مانند ذغال سیاه گشته بود - چه قدر دشنی گری و بار باری وچه قدر دور از طریق انسانیت من در پنجاه سال طول مدت غربت همه اینها را فراموش کرده بودم - حالا خیال میکنم که بیچاره اجداد ما از دست چنگیزیان چه مصیبتها کشیده وچه بلاها دیده اند؟

شما را بخدا انصاف دهید - دیروز از چار میگذشتم - ناگاه آفندینا عباس پاشا خدیو سواره
گذر کرد من ایستاده با کمال لطف و مهربانی سلام کردم - فی الفور حاکم شما هر رو به خیالم خطور نمود که ای
کور شده روی آدمی ندیده، لذت انسانیت نچشیده. بیا تماشا کن - جلال و عزت و دولت این مرد
نجیب محترم را، اقتدار و مکنت خود را هم ملاحظه نما. که هنگام حکومت گرفتن با تومانی ده شاهی تنزیل از
صراف قرض کرده - حاکم میشوید برشوت و تعارف، وجهی معزولی حق قصاب و بقال و علاف را نمیتوانید
بدهید - اسب یراق و سائر تجملات حکومتی که تماماً از خون جگر ضعفا و فقراست و با ظلم بدست آورده بودید
فروخته، مظلمهٔ هزاران مظلوم را در گردن نهاده - شبانه فرار بر قرار اختیار میکنید حالت رعیت بیچارهٔ خود را
با حال رعیت بختیار این دولت قوی شوکت مقایسه نمائید - رعیت بیچاره به محض دیدار شما لرزه بر اندامش
می افتد - که گویا حیوان درنده را دیده. لکن این رعیت برخوردار روی صاحب اختیار خود را می
بینند مسرور و مشعوف گشته بی اختیار "زنده باد" بانگ بر میکشند

ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا

همه اینها نتیجهٔ قانون و عدالت است که نیکبختی حکومت و رعیت را فراهم می آورد - ورنه
مخلوق خدا همه از یک جنس و از یک نوعند - در آفرینش هیچ فرقی ندارند - فرقی که هست در اخلاق و
مدنیت و قانون و مساوات دولتی و بی قانونی و وحشی گری و ظلم و بی انصافی دولتیان است -

میرزا عباس گفت - یوسف دیشب سیاحت نامه را برداشته مطالعه کنم مشغول خواندن
شدم - ناگاه دیدم - آفتاب در آمد - نماز هم قضا شد - حقیقتاً این مصائب پی در پی که با ابراهیم بیگ
وارد آمد - خیلی قوت قلب داشته که نیمهٔ جان خود را باینجا رسانده است -

سبحان الله! اگرچه میرزا احمد گفته بود - ابراهیم بیگ با آن غیرت و تعصب و عشق ایران را
پسندیده غصه مرگ شده بر نمیگردد - من باور نداشتم -

گفتم - بجان تو - باز بجان تو من بسیار وضع های ناگوار دیده و از و پنهان داشتم و باین
آن التماس میکردم - که باو خبر ندهند - و حرکت از راهی را که میدانستم منافی طبیعت او است منع میکردم
و از راه دیگر او را میبردم - در هر قدمی آه از سر دل میکشید -

یکبار رسیدیم در کوچه مردار انداخته - تعفن او عالم را فرا گرفته - سگان دور مردار حلقه زده

هم اُورا می زدند وهم خودشان را بقدر نیم ساعت ایستاده گویا منتظر فراش بلدیه و پولیس بود که صدا کند.
و بگوید: این چه اوضاعست؟ ادارهٔ بلدیه و پولیس کو؟ نظافت کجاست؟
درآن حال بیگ گفت. سبحان الله مگر این مملکت مجلس صحیه ندارد. آخر نه این وضع صحت
است؟

گفتم. نور دیده! ایستادن درینجا ثمر نمیدهد. صحیه هست که نیست. بیا برویم. در شهرے که جهل سرآمد
جمعیت دارد. دو نفر حکیم و دو دکتر نیست و جراح مکتب دیده مفقود است. جراح معتبر شان آن است که
پدرش دلاک بوده. چنین آدم خود بخود جراح بشود و یا اینکه دلاک بمرضائے غربا اماله میکند و گاهے
دیده شده دو نفر باهم دیگر منازعه بسر هیچ کرده. یکے زده، دهان دیگرے خون آلوده گشته. یک نفر پولیس
و ضبطیه نیست که بگوید چه هنگامه است؟ احیاناً اگر یکے پیش دستی کرده پیش داروغه بشتابد آن دیگرے را
بدون سوال و جواب اعم ازین که مظلوم باشد یا ظالم. گرفته بقدر مقدور پول اخذ کرده رها می کنند.
ابداً نمے پرسد که تقصیر داشته و یا بے قصور بوده است. اگر پول نداشته باشد بچوب فلک بسته آنقدر
میزنندش که قدرت بیرون آمدن از خانه نداشته و تا دو ماه در بستر بخوابد. عیالش از گرسنگی و بیطاقتی
عاجز و نالان. باید دست سوال بهرکس و ناکس دراز کند. یا اینکه گوش و دماغش بریده در بازار بگردانند
و از برائے خود پول و از برائے آن فقیر بیچاره ننگ بار آرند. معلوم است صحت بدنیه و مالیه این
فقیر چه قدر بر صدمه است. اینها را ابداً نمیکنند. در سیاحت نامه نمی دانم بچه خیال ننوشته سرگذشتے را
که یک نفر حکایت کرد. بنده تحمل نیاورده بهای های گریستم. پرسیدند آن حکایت چه بود؟

گفتم. طولانیست. بعد از شام شمهٔ عرض خواهم نمود. قدرے مزاح و صحبت هائے متفرقه
کرده شام صرف شد.

حاجی..... تبریزی گفت. بگو میرزا یوسف باز از تبریز چها خواهی گفت؟

گفتم. این فقره تبریز بشما راجع نیست. این حکایت مال مراغه است. خندان گفت
الله یا قیماق یا با صدوق است. گفتم. خیر. مراغه قیمتش از با صدوق مراغه کمتر است. چنانچه از
مراغه بسوئے بناب مال کرایه کرده میرفتیم. در بیرون شهر دو نفر الاغ سوار هم مے رفتند. قدرے راه
رفته یک از ایشان پرسید. همشهری کجا میروید. یکے جواب داد به دهخوارقان.

بیگ ہم گفت - ما بہ بناب میرویم - خوب شد با ہمدیگر ہمراہ باشیم - ما جائے را بلد نیستیم شما بعض چیزہا رانشان ما بدہید - قدرے راہ رفتہ چوں بہ لب جوئے آب زلال جاری رسیدیم - ہمہ پائین آمدہ وست و روئے صفا دادیم - بعد رفیق تازہ دو دستی آب برداشتہ سہ دفعہ نوشید گفت " اللہ ولیعہد ہ عمر و یرسول "یعنی خدا ولیعہد عمر بدہد - باز قدرے کہ راہ رفتیم - رفیق راہ ماں سفرۂ خود را در آوردہ - نان و پنیر و گوشت شب ماندہ خوردہ وبس گفت - الحمد للہ رب العالمین - اللہ ولیعہد ہ عمر و یرسول - ابراہیم بیگ بروے من نگاہ کردہ - اشارہ نمود کہ ایں مرد دیوانہ مالا یشعر است - اللہ ولیعہد ہ عمر و یرسول - ایں سخن بموقع چہ معنی دارد - قدرے راہ رفتہ یخستہ شدہ خواستیم سوار شویم - بعد از سواری باز گفت

" اللہ ولیعہد ہ عمر و یرسول "

ابراہیم بیگ گفت - عمو جان اسم شریف شما چیست ؟

گفت - یحیٰی -

ابراہیم بیگ گفت - اسم من ابراہیم است - حق رفاقت داریم - باید نام و نشان ہمدیگر را بدانیم - اسم عموئے من میرزا یوسف است -

گفت - خیلے خوب - بیگ گفت - عمو جان - از شما چیزے خواہم پرسید -

گفت - بپرس -

بیگ پرسش کرد - در ہنگام آشامیدن آب ، خوردن نان و سوار شدن شما گفتی اللہ ولیعہد ہ عمر و یرسول - ایں سخن مکرر بے موقع چہ معنی دارد ؟

آقا یحیٰی گفت - البتہ ایں را نپرسید کہ نخواہم گفت - من وظیفۂ خود را بہتر میدانم - بسیار التماس کردیم - کہ ما ہم از محبین حضرت ولیعہد دعا گوئے آں وجود شریفیم - اگر سر مخفی باشد او ما مترس - کہ در دل نگاہ داریم و بکسے افشا ننمائیم - و آنگہے یکسرہ ازیں ولایات بخارجہ خواہیم رفت - یحیٰی گفت - مخفی چیزے نیست - چوں روزے صد بار ایں ذکر را میکنم - اگر بنا شود بہر کس علت را بگویم - تمامی وقت من ہم کفایت نخواہد نمود - علاوہ ایں مسئلہ طولانی واز رفاقت ما و شما بیش از یک ساعت باقی نماندہ -

دراین اثنا رسیدیم بکنار فالیزے کہ پچیدن خربزہ وہندوانہ مشغول بود۔
ابراہیم بیگ گفت۔ آقا یحیی۔ برویم درکلبۂ این بستان بنشینیم وقدرے استراحت نمائیم
میوہ بخوریم۔ شما ہم داستان خود را بگوئید۔

یحیی گفت منہم بکشیدن غلیان میل دارم۔ بسم اللہ۔ رفتہ نشستیم۔ بے آنکہ بصاحب
فالیزچیزے گوئیم۔ چند عدد خربزہ وہندوانہ چیدہ آوردہ درمقابل ما گذاشتہ گفت۔ بسم اللہ۔
آقا یحیی چنیں آغاز بداستان خود نمود:۔

"تقریباً سی وپنج یا چہل سال قبل کہ من قریب بیسی سال بودم۔ یک نفر دوست عبدالاحد
نام داشتم۔ کہ تقریباً بیست وچہار سال عمر داشت۔ آں جوان۔ ریشۂ خوش وموئے عنبرین داشت۔ کم کم
بقمہ وقدارہ بستن میل نمود۔ لکن پدرش بخبر از وضع پسر۔ خواہر عبدالاحد زن ابراہیم خلیل سلطان بود۔
ازیں جہت برادر زنی سلطان قولچوباتی میگیرد۔ سلطان از مذبور از زن سابق پسرے فرج اللہ نام
شانزدہ سالہ آفتاب طلعت ونیکوصورت۔ شہیر زماں۔ یوسف دوراں داشت۔

روزے باسہ نفر بباغچۂ ابراہیم خلیل سلطان توپخانہ رفتیم۔ فرج اللہ بشرب خمر معتاد بود۔
شیشۂ شرابے دربغل داشت۔ خورد تا تمام شد۔ پس ما بالتماس وزیر دامن وعبدالاحد را فرستاد
بقریۂ مہرآباد کہ درنزدیکی باغ ایشاں بود۔ اہالی آں دہ کدہ جنیعاً عیسوی مذہب بند۔ ازآنجا شراب
تحصیل کردہ برائے او بیاوریم۔ طوعاً وکرہاً رفتہ۔ بے نیل ومرام برگشتہ۔ دیدیم فرج اللہ از سرتاپا
سوختہ نیم بریاں شدہ است۔ اندک رمقے از او باقی بود۔ سبب این واقعہ این بودہ کہ چوں ماہ صفر
بود۔ قبائے سیاہ پوشیدہ وبعد از رفتن مشغول ساختن کباب شدہ۔ دامن قبایش آتش گرفت
چوں درحالت مستی بود۔ مقتدر بر خاموش کردن نگردیدہ خودش را کباب کرد۔ این حالت را کہ مشاہدہ
کردیم۔ افسوس کناں وبرسرزناں باغباں را صدا زدیم۔ گلیمے آوردہ۔ فرج اللہ درگلیم گذاشتہ آوردیم بشہر
واردخانہ وکدخدا وغیرہ جمع شدہ۔ از فرج اللہ احوال پرسیدند۔ جواب داد مرا حضرت
عباس زد۔ پدرش اصرار کرد۔ ہماں جواب را شنید۔ بعد از چند ساعت فرج اللہ درگذشت بشہر
تعزیہ گرفتند۔ بعد از سہ روز سلطان بتوپخانہ امر داد۔ کہ مرا وبرادر زنش عبدالاحد را گرفتند۔ حکومت
با ضیاء الدولہ محمد رحیم مرزا بود۔ شہزادہ خود در تبریز وپسرش امیرزادہ داراب میرزا حکومت مے کرد۔

مارا بردند در دارالحکومت۔ شب را در حبس نگاه داشتہ فردا ابراہیم خلیل آمدہ۔ مارا بحضور خواستند۔ رفتہ تعظیم نمودہ ایستادیم۔ سلطان دست عبدالاحد را گرفتہ بحضور کشیدہ گفت این خونی من است۔ و مراہم نشان دادہ گفت۔ اینہم خرج مطبخ نواب والا امیرزادہ۔

فی الفور حکم شد۔ عبدالاحد را بدون سوال و جواب سر بریدند و دل یک شہر را سوزانیدند۔ مرا در غل و کند نگاہ داشتند۔ چون خودم بے چیز بودم و وجہ معتد بہ کہ سبب استخلاص تواند گردید نداشتم۔ دائی بندہ صد تومان بہ امیرزادہ و دہ تومان بفراشباشی دادہ مرا از حبس نجات دادہ و بردہ بخانہ۔

نزدیک بغروب تمام خویش و اقربا زن و بچہ در صحن خانہ نزد من جمع بودند۔ چون در حبس ہر شب مرا از خانہ طعام می آوردند، با زندانیان کہ عہدہ و منصب میرغضبی ہم داشت توام میخوردیم۔ ازین رو ظاہرا با من محبت کردہ بود۔

گفتم۔ امشب ہم بزندانیان طعام بفرستید۔ درین اثنا زندانیان خود داخل خانہ شدہ و آہستہ بگوشم گفت۔ امیرزادہ برائے تو خلعت فرستادہ۔ بیرون آ و استقبال کن۔ من از جائے جستہ، خواستم بیرون روم۔ زنہا ہجوم آوردہ مرا کشیدند باندرون۔

بعد معلوم شد گفتگوئے خلعت دروغ و حیلہ بودہ۔ بعد از قتل عبدالاحد ابراہیم سلطان تبریز رفتہ۔ بساعدالملک عارض میشود۔ آنہم حالات را بعزیز خان سردار میگوید۔ عزیز خان حکم میکند دو نفر آردالی بروند مراغہ۔ اورا دست بستہ بیاورند۔

ضیاءالدولہ از این فقرہ اطلاع حاصل نمودہ۔ یک نفر چاپار مخصوص بمراغہ میفرستند، بہ پسر خود موکدا حکم میکند۔ کہ یحیٰی را ذوشقہ کردہ۔ دم دروازۂ تبریز بیاویزد۔ سردار سگ کیست کہ از محل حکومت من تواند آدم ببرد۔ مرا ننگ است این حکومت بل زندگی۔

این رقم نیم ساعت بعد از استخلاص من بمراغہ میرسد۔ امیرزادہ مرا از علی محمد بیگ فراشباشی میخواہد۔

زندانیان میگوید۔ یحیٰی بمن اعتماد دارد۔ میروم۔ با حیلہ اورا گرفتہ می آورم۔ با چند نفر فراش آمدہ آنہا دم در بند میگذارد۔ و بخود بخانہ می آید۔ خویشاوندان من این فقرہ را کہ معلوم کردند

مرا از پُشت بام به پُشت بام بُرده ند بیرون شهر- که بطهران نزد پدرم بفرستند-

محمد آقائے قاپوچی باشی هم از اقربائے ماست- چُون در زندان از جهت ناراحتی و اذیت بیماری عارض من شده قوت رفتن بطهرانم بنود- شب دیگر مراجعت بشهرم داده- بردند خانۂ شیخ الاسلام که باصطلاح بست است- با وجود این مرا در سردابه پنهان داشتند-

دائی من رفت تبریز- روز چهارم محصلان غلاظ وشداد سردار که گویا اولاد نمرود وشداد بوده وارد شدند، از اقوام شصت وپنج نفر متواری گردیدند- محصلان که یکے نائب حمید کور بود- قراول بباغ خالو وخاله گذاشته وپیش حجرۂ خالویم چادر زده- خانۂ ما ودائی وخاله را خالی کرده اهل وعیال سه خانه را در یک خانه جز بوریا چیزے دیگر نداشت جمع کردند، محصلین در خانۂ ما نشستند وبهر جانب پئے جستجوئے من واقوامم برآمده که اگر مرا پیدا نکنند شاید بتوانند از اقوامم بعضے را بدست آورده داخل نمایند-

هر روز محصلین خرج از کدخدا وفراشباشی حتّٰی از خود امیرزاده میگرفتند- الحاصل بعد از سه ماه دائی من از تبریز نوشته بود- که مرا از بیراهه به تبریز در خانۂ جعفر دائی دلال که قرابت داریم بفرستند بنوشته عمل شد- جعفر دائی مرا بخانۂ مجتهد برده- سه روز آنجا ماندم- بعد مجتهد آقا فرمود "یحیٰی را به برید سر طویله ساعد الملک- خودش بمعرفی الیه سپارشنامه خواهد نوشت- پنهان پنهان مرا بسر طویلۂ ساعد الملک رسانیدند- حضرت ولیعهد وسردار وساعد الملک در چمن بودند- اردو هم آنجا بود- بعد از سه روز چند نفر توپچی آمده- دستهایم از عقب بسته- زنجیر بگردنم نهاده- بردند به اُردو- چُون حضور ساعد الملک رسیدم- سلطان را احضار نموده گفت:-

" این قاتل پسرت! چنانچه تشفّیٔ دلت میشود- با اُو رفتار کن- با این حکم محکم وخود مختاری- سلطان دستم را گرفته- از اُردو بیرون برد- یک امپریال به یک نفر توپچی داده گفت-

" هیزم بیاور"- بعد از ساعتے سه حمال هیزم آورده- در یک جا ریخته- آتش زدند- همینکه هیزم ها آتش گرفت، وشُعله اش بلند شد- سلطان رو بمن کرد وگفت:-

" پدر سوخته- مادر بخطا- اکنون ترا چنان بسوزانیم که لذّت آدم سوزاندن را ببری"

از آنجائیکه هر که دست از جان بشوید- هر چه در دل دارد بگوید- گفتم- پدر سوخته- مادر بخطا

زن فلاں - خواہر فلاں توئی - اگر من به پسر تو بد کرده ام سزا و جزائے خود را خواہم دید - وگرنہ شہید شده در روز قیامت عوض ایں آتش ترا در نار جہنّم به آتش خواہم افگند که تو ہم لذّت آتش جہنّم را ببری - دریں بین یک نفر توپچی سیلی بصورتم زد - چوں دست بستہ بودم - تف بروئیش انداختم - جاہلے مرا کندند - جز پیراہن چیزے نماند - درآں حال یک نفر فراش آمده گفت :-

سردار میفرماید چوں سوزاندن آدم منافی با شرع و عُرف ست البتّه سوزندانش را موقوف کرده بعنوان دیگر بکشند - سلطان را وقات تلخی زیاد رُخ نمود - گفت :-

من باید چناں قاتل پسر خود را بکشم که تشفیٔ خاطرم شود - حکم داد زمین را حضر نموده تا زنده سرپایم نگہداشته خاک بر بریزند - ریسمانے بقدر من گرفته - گودی زمین را مساحت کردند - یکبار از دور جمعیّتے نمایاں شده - سوارے بتاخت آمد و گفت :-

حضرت والا مقصر را میخواہند - از اتفاقات حضرت والا از شکار تشریف می آوردند - اردو را دیده سوال میفرماید - چگونگی را بعرض مبارکش میرسانند - خود بخرگاه ولایت عہد رفته از سوار ہا یکے را برائے احضار من میفرستد - مرادم چادر برده گفتند :-

برو گریه و زاری کرده التماس کن - گفتم :-

بالائے سیاہی رنگے نیست - با بے گناہی ابداً التماس نخواہم کرد - رفته وعرض کردند - مقصر حاضر است - بحضور طلبید - بردندم - بدوں اینکه تعظیم کنم و سر فرود آرم - ایستادم - به محض اینکه نظر بر ویم کردند - فرمود زنجیر از گردنش بردارید - و مطلق العنانش کنید - کسے متعرض او نشود - زنجیر برداشتند - میان اردو چناں مسرّت و فرح حاصل شد که ما فوق آں متصوّر نیست - اہل اردو یکے سرداری - دیگرے کلاه - سومی کفش - چہارم قبایم بخشید - خواستند بین خود پول جمع کنند - راضی نشده گفتم :-

محتاج نیستم - اللہ و لیعہد عمر و برسوں - شما اسپے کرایه کنید - مرا تبریز ببرد - خانۂ حاجی جعفر دائی وجه کرایه اش را میدہم - پیش خدمت باشی نوکرش گفت :-

اسپے برائے من حاضر کند - و خودش ہم سوار شده مرا ببرد - بحاجی جعفر دائی تسلیم نموده برگردد - اینست ماجرا و سبب ادعیۂ من بحضرت ولیعہد -

اکنوں از شما انصاف میطلبم - اگر در ہر نفس دو دفعه دعا و ثنائے ولیعہد را بجا آریم از

شکر نعمت او بیرون توانم آمد یا نه؟ زیرا زندگانی من از اوست. صاحب عیال و اولادم تحصیل رزقی که از جهت آنها میکنم از لطف اوست که مرا زندگانی بخشیده. در حقیقت من زنده کرده ولیعهدم الله ولیعهده عمره برسون. تا زنده هستم در وقت خواب و بیداری. خوردن و آشامیدن نشستن و برخاستن این ذکر ورد زبان منست. اکنون تصدیق کنید. عملی بصواب بینمایم. بانه؟ الله ولیعهده عمره برسون.

بے اختیار مرا رقت دست داده. شروع کردم به هائے هائے گریستن.

یحیی گفت. بابا جان! چرا گریه میکنی؟ سپاس خدائے را که نکشتندم و مرا نسوزاندند. وزنده بگورم نکردند.

گفتم. بحال این ملت فلک زده بے صاحب میگریم. که قیمت این بیچارگان بیچاره را هست. بدست کها سپرده شده،

مکاری پرسید. این کدام ولیعهد است؟

گفت. حالا بزرگ شده در تبریز است، مظفر الدین میرزا اسم دارد. همه بگوئید الله ولیعهده عمره برسون. همه گفتیم.

درآں حال دیدم. ابراهیم بیگ مات و مبهوت و متحیر گشته. نه او خربزه خورد. نه ما نیز. ما نمودیم. انعام فالیزبان را داده سوار شده براه افتادیم.

ابراهیم بیگ با یحیی مرادف میراندند منهم با رفیق او در پیش ایشان مرادف میراندم. بهر صحبت برفیقش گفتم. در این جور مملکت چگونه زندگی میکنید.

گفت. عمو جان. همه صاحب ملک و اهل و عیال هستیم. نمیتوانیم ترک عیال گفته هجرت نمائیم. هر قسم که ممکن است باید سوخت و ساخت. حب وطن است چه توان کرد.

گفتم. شیخ سعدی چندین قرن پیش سروده ـ

سعدیا حب وطن گرچه حدیث است صحیح

نتوان مرد بسختی که من آنجا زادم

بر پشت سر خود ملتفت شده دیدم ابراهیم بیگ مکالمهٔ ما را میشنود. فوراً لب

فرو بستہ دم درکشیدم۔ باز آثار تغیّر از ناصیہ اش نمایاں و ہویدا بود۔ میرزا عبّاس گفت۔ واقعاً للہ ولیعہد عمرِ دیر سوں۔ شما را بخدا آمین بگوئید۔ ہمہ آمین گفتیم۔ باز بے اختیار گفت۔ اگر اندک دیر رسیدہ بود بیچارہ زندہ در گور بیشد۔

حاجی تبریزی گفت۔ حقیقتاً معصوم و بیگناہ بود۔ خلاصیٔ ایں مرد مظلوم بحکم آیۂ کریمہ "من احیاہا فکانما احی الناس جمیعاً"، گویا حضرت والا یک نفر را زندہ نفرمود۔ تمامی مخلوق و ابنائے بشر را زندگی بخشودہ، ایں احسان عام و نیکنامی تا قیام قیامت باقی خواہد ماند۔

گفتم۔ عموا زحسن نیت و پاکیٔ طینت و ستودگی سیرت و نیک خطرت حضرت ولیعہد خیلے میگویند۔ امیدواریٔ ابراہیم بیگ ہم بہ پادشاہی حضرت والا بیارا ست۔

میگفت۔ انشا اللہ تعالیٰ بعد از جلوس ولیعہد بہ تخت سلطنت موروثی عموم اختلالات ایام نظام و ریشۂ ظلم و طغیان از بیخ و بن قلع و قمع گشتہ، ایران خزاں مانند بہار گلستاں خواہد شد۔ زیرا کہ از ہرج و مرج حالیہ و ظلم عمال و حکّام وقوف کامل بہم رسانیدہ۔ ہمہ را باحسن وجہ اصلاح خواہد نمود۔

حاجی محسن آقا گفت۔ چنانچہ ابراہیم بیگ نوشتہ۔ اگر وزیر با تدبیر و صاحب جزم عزم کہ موید خیالات شاہ شود۔ بگذارند ہمسائیگاں در ایران تسلّط و تفوق یابد۔ البتّہ ایران ترقّی خواہد نمود۔ ولے ایں سیاحت نامہ مرا دو سہ روز است خیلے مضطرب ساختہ۔ ایران را تا ایں درجہ پریشان نمیدانستم۔ ہرگاہ غیر از ابراہیم بیگ نوشتہ بود باور نمیکردم۔ ولے چوں ابراہیم بیگ خود مدعی آں سخناں بود و اکنوں باآں ہمہ تعصّب و غیرت کہ داشت اینہا را نوشتہ۔ چار و نا چار باید باور کرد۔ بعید نیست کہ ابراہیم بیگ باز ہم بمناسبت غیرت و تعصّب فطری در بعضے چیزہا پردہ پوشی ہم کردہ باشد۔

میرزا خلیل اصفہانی گفت۔ ایں جور نخواہد ماند۔ زمان آں زماں ہست۔ البتّہ گردش طبیعی عالم خود بخود ہمۂ عیوبات را اصلاح خواہد نمود۔ قبل ازیں ہمہ روئے زمین وحشت آباد بود۔ خیال نکنید کہ اہالیٔ مغرب ابتدا مدنی از مادر زادہ و وحشی گری نداشتہ اند۔

شنیدم۔ در اسپانیا روزے از مجلس رؤسائے روحانی جوان بیگناہے اتہام ساختہ۔

بسوزاندن وے فتوی صادر شد۔ در وسط میدان شہر در نظر عموم علی الروس ہیزم فراوانی ریختہ بہ نفت آلودہ۔ آتش زدند۔ تا جوان متہم را بآتش اندازند۔ در آں حین پادشاہ جوان فریدلان از آنجا گذر نمودہ، پرسید چہ ہنگامہ است؟ گفتند۔ این جوان نزد رؤسائے روحانی متہم است۔ بآتش خواہند سوخت۔ پادشاہ جوان رؤف از راہ دلسوزی وانسانیت گفت "بیچارہ وحیف" وفوراً از آنجا گذشت۔

بعد از اتمام عمل متہم۔ برئیس رؤسائے روحانی خبر بردند۔ بادشاہ از میدان گذشت جوان متہم را در آں حال دید واز راہ دلسوزی وانسانیت گفت "بیچارہ وحیف"

کشیشاں دریں خصوص مجلس تشکیل دادہ۔ بمذاکرہ پرداختند۔ کہ دلسوزی وحیف گفتن پادشاہ توہین شریعت وطریقت ماست۔ لہذا شخص پادشاہ ہم مستوجب سوختن گردید۔

این خبر بپادشاہ رسید۔ کہ کارت از کار گذشتہ۔ بر سوختن شما ہم حکم قطعی صادر شدہ است۔ پادشاہ نیمہ شبے تنہا بخانۂ رئیس روحانی رفتہ بمحض ورود خود را بہ قدمہائے رئیس انداختہ آغاز بہ گریہ وزاری کردہ وگفت:۔

راست گفتہ اند۔ من "بیچارہ وحیف" گفتہ ام۔ ولے قصدم توہین نبودہ۔ بالایں سخن بے ادبیا از طریق نوعیت وانسانیت بر زبانم جاری گردید۔ حالا بخاطر خدا بجوانی من رحم آورید واز تقصیرم درگذرید

رئیس بعد از تفکر بسیار جواب داد۔ فتوی بر سوختن تو صادر شدہ۔ نا سخ نتواں داد۔ لکن فصادے حاضر نمودہ، رگ زدہ، خون خود را در شیشہ بگیر۔ تا در ہماں موضعیکہ آتش افروختہ اند شیشۂ خون تو را بآتش اندازند تا بسوزد و کفارۂ گناہ تو شود۔

پادشاہ راضی شدہ فوری بفرمودۂ رئیس روحانی خود عمل نمود۔

اکنوں تماشا کنید کہ چگونہ اوصاف حسنۂ مدنیت را جمع کردہ اند۔ اینست کہ عرض میکنم۔

دنیا وحشت آباد بودہ۔ بہ تدریج اصلاح پذیر رفتہ۔ ایران ہم انشاء اللہ عنقریب بدائرۂ محمودۂ مدنیت در آمدہ بمدارج قانون مساوات عروج خواہد نمود۔ چنانکہ نیات حضرت ولیعہد را تعریف توصیف میکنند مایۂ بسے امیدواریہا برائے آتیۂ ایران است۔

گفتم۔ آقا جان۔ سایر ملل وممالک را بایک نفر پادشاہ عاقلے مانند میکادوی ژاپون

ہدایت نمودہ و یا ملّت را مطبوعات و روزنامہا بغیرت آوردہ و ادباء و حکماء تصنیفہا کردہ کتابہا
در بیداری ملّت نوشتند۔ مصائب را نشان دادہ پیش چشم ہمہ گذاشتند۔ حقوق دولت را بر ملّت و
حقوق ملّت را بر دولت تجدید کردہ جلوہ آمادہ جلوہ گر ساختند۔ تا اینکہ رفتہ رفتہ کوکب اقبالشان طلوع
نمود۔ و اگر چنان نمی کردند بالیقین چنین نمیشدند۔ بدبختانہ در ایران یک نفر ندیدم بدین خیال کہ
عیوب دولت و ملّت را بقلم آرد۔ آنکہ شعرا اند خاک بر سرشان۔ تمام حواس و خیال آنہا منحصر بر این است
کہ یک نفر فرعون صفت۔ نمرود روش را تعریف نمودہ یک راس یابوئے لنگ بگیرند۔ و آنچہ حکما اند
...... چہ توصیف کنم کہ غرق در موہومات رکیکہ اند۔ ع

آنکس کہ خود گم است کرا رہنموں شود

آنچہ علما میباشند از مسئلہ تطہیر فراغت حاصل نکردہ اند۔ بدکان کتاب فروشے میروی
غیر از ہمان کتب دویست سی صد سالہ پیش ہیچ تالیف و تصنیف جدید دیدہ نمیشود و اگر کتاب تازہ
ہم نوشتہ شدہ فقط تغیّر اسم دادہ۔ مطلبش ہمان است کہ پیشینیان نوشتہ اند۔

یک وزیر و امیر را ندیدم کہ یک جلد کتاب تشکیلات لشکری و توپ خانہ و پولیتیک و
اصول ملک داری و رعیّت پروری و وضع اخذ مالیات و قانون حکمرانی و مساوات را بقلم آوردہ
باشد۔ ہیچ وقت درخت امید خود بخود نروئیدہ و بار نیاوردہ۔ و اگر ہم آوردہ قابل تمتع نبودہ است۔
مانند میوہ ہائے جنگلی تلخ و شور و بے مزہ میشود۔ اگر بہ اصول مدنیت نہالے را بہ نشانیم و تربیت
کنیم۔ البتہ ثمرش لذیذ و طعم شکر بخشد۔ انسان اگر تربیت آدم میشد۔ افریقائیہا مانند حیوان نبودہ
و اہالی امریکا ہم مثل مردم افریقا بودند۔ اینہا بدست انسانہائے کامل افتادہ۔ عاقل و کامل ترین
ملّت روئے زمین شدند۔ آنہا بہ تربیتی وحشی و بربری ماندند۔

گذشتہ ازین کہ امریکائیہا حاصل زمین را برداشتہ۔ تسلّط بہوائے جوئے ہم یافتہ۔ قوت
برق را با طاعت و فرمان خود آوردند۔ ولے در مملکت ما با آن قدرت و عظمت یک مکتب کہ معلّمش
بداند سوائے علم تقلید علم دیگرے ہم ہست کہ سرمایۂ سعادت یک مملکت و نیک بختی یک ملّت از
آن حاصل تواند شد نداریم۔ در آن خاک وسیع یک روزنامہ انتشار نمے یابد۔ و اگر ہم باسم یافت
شود۔ عبارت از دو پارچۂ کاغذ است۔ کہ ہفتۂ یکبار در روئے سنگ با زحمت زیاد طبع مینمایند و

مندرجات وعناوینش یک قار بدولت و ملّت فائده نمی بخشد۔ روزنامهٔ ایران واطلاع شاهد زندهٔ ما یابند۔

سی سال قبل جرائد ایران فقط دارائے سی روزنامه بود۔ که تماماً مزخرف ولاطائل بود از ایران واطلاع۔ اکنون هزار روزنامه وجرائد هفته گی ورسائل ماهانه ادبی وسیاسی درآن مملکت طبع میشود۔

حاجی..... تبریزی گفت۔ یوسف! بس است۔ ساعت هفت شد۔ پس فرداشب در بنده خانه تشریف دارید۔ صحبت را آنجا باتمام رسانید۔ گفتم۔ بیست روز در تبریز بشما زحمت داده ایم بس است۔ دیگر در اینجا زحمت نکشید۔ گفت۔ منظور اجتماع احبا واصدقا ست که صحبت نمائیم۔ نقل زحمت درمیان نیست وتعارف هم لازم ندارد۔ البته آقایان پس فرداشب تشریف خواهند آورد۔ مجلس بهم خورده من هم خانه آمده۔ خوابیدم۔

علی الصباح برخاسته دوگانهٔ معبود یگانه را بجائے می آوردم که ناگاه شنیدم در اطاق را طراق طراق میزنند۔ بعد از اتمام نماز گفتم کیست؟ مجوبه گفت۔ منم یوسف عمو۔ مرا از شنیدن آواز مجوبه وحشت عظیم حاصل شده۔ خیال کردم که ابراهیم بیگ را حال دگرگون شده۔ باستعجال پرسیدم۔ خیر باشد؟ چه خبر است؟ گفت۔ انشاالله خیر است۔ مژده آورده ام۔ الحمدالله خود بخود آقایم خبر شده بادست اشاره به یخدان کرد۔ دانستم آب میخواهد۔ دادم خورد۔ چهره اش خیلے بشاش وروشن است۔ شمارا مژده آورده ام۔ که بیائید وبه بینید۔ نیم خیز شده۔ بمتکا تکیه کرده است۔ پرسیدم۔ حاجیه خانم کجاست گفت۔ نزد بیگ خوابیده۔

جواب دادم که حاجیه خانم خوابیده است تا برنخیز د نمیتوانم بیایم۔ مژدگانی شما بچشم۔ بروید بعد می آیم۔ انشاالله تعالیٰ کم کم بحمے خیز د وصحبت هم میکند۔

مجوبه چنان دلشاد وخوشحال بود که گویا دنیارا مالک شده۔ بعد از ساعتے رفته دیدم۔ واقعاً رنگ وریش نسبت بدیروز بسیار فرق کرده۔ علامت بهبودی از ناصیه اش هویدا ست۔ مجوبه گفت۔ چائے دم کرده۔ گفتم۔ بیار همین که آورد پیاله را دست گرفته گفتم:۔

این چائے است که از ایران آورده۔ بخورید۔ فوراً "یاحق یا مدد" گفت وچائے را خورد۔

لکن در ہنگام خوردن آب از گوشۂ چشمانش جاری بود۔ نزدیک اُو نشستہ پاہایش را مالش دادہ گفتم:۔

باز قابلیت درست کنید۔ وقت عصر در باغچہ بودہ۔ دیدم بچۂ سیاہ عربی آمدہ۔ مکتوبے بحاجی مسعود دادہ و رفت۔ حاجی مسعود را آواز کردہ۔ آمد۔ پرسیدم۔ مکتوب مال کیست؟ و از کجا است؟ گفت۔ دختر ہمسایہ بخانم کوچک نوشتہ۔ گفتم۔ اگرچہ درست نیست۔ بنا برعایت قول صالح آفندی شدید وعدہ دعانویس و یار رمال باشد۔ تغافل نتوان کرد۔ مکتوب را گرفتہ گشودم +

ترجمۂ فارسی عنوان مکتوب ازیں قرار است

"از جانب محبۂ صادقہ۔ بطرف محبۂ صادقۂ خود محبوبہ خانم"

عزیزۂ محبوبۂ محترمۂ من محبوبہ خانم۔ سہ روز است منہم مثل شما پریشان و خستہ خاطرم۔ وسلے فرق میان ما و شما ہمان است کہ پریشان حالی و تکدر شما از ہجوم لشکر عشق حاصل گشتہ و غصہ و کدورت مہمات از دست درازئ خشم غیرت و عصبیت۔ زیرا حوادثے کہ گمان نمے کردم درخواب دیدہ باشم۔ در بیداری دیدہ و مشاہدہ کردم۔ باوجودیکہ دوازدہ سال است باہمدیگر انیس و جلیس بودہ۔ در عالم صدق و صفا و راسخۂ مہر و وفا۔ در آشکار و خفا۔ خواہرانہ انس گرفتہ و محبت ورزیدہ بودیم۔ بدون اینکہ از جانب محبۂ صادقۂ ذلیلہ تقصیرے یا ترک ولاے واقع شود۔ خائب و خاسر از دولت خانۂ خود راندی و از خدمت مہجور داشتی و حال آنکہ ع۔

نبودہ جز وفاداری گناہم

از آں ساعت بتعب تپ لرزہ گرفتار گشتہ و تا حال ہم بحال نیامدہ ام۔

مفارقۃ الاحباب باللہ اصعب

نمیدانم تقصیر و گناہم چیست؟ بجز اینکہ بطریق مہر و وفا و صدق و صفا، و خلوص ارادت شما از راہ نیک خواہی نصیحت کردم و صلاح دنیا و آخرت ترا گفتم۔ افسوس کہ سخنان مرا معاذ اللہ سوء ظن پیدا چناں پندارم کہ نصائح مشفقانۂ مرا حمل بغرض نفسانی نمودہ و حال آنکہ ابراہیم بیگ برادر رضاعی نسبتے۔ مادرم اُو را شیر دادہ۔ اُو مرا برادر و من اُو را خواہرم۔ خیال دیگرے نبودہ و نیست۔ در نظرم ہرچہ بود

گفته‌ام. نظر بظهور آب و رنگِ گلشن همیشه بهارِ تقدّس ذاتِ انسانیت و مصلح ہموارئ صلیّت و آدمیّت که در حقیقت چیست و شناسند صاحبانِ ہوش و خرد و آدابِ عقل و تمیز است. البتّه انسان کامل مباشر امرے نشود که لائقِ قیمتی او در اطرافِ نا اہلان بے تمیز خرد شده انگارند. عمل تو اگر نیک است و اگر بد. در انظارِ عموم زشت و مذموم است. ع

سنگِ بدکاری زدن بر سرِ گل پوانگیست

انسان عاقل کامل از اظهارِ عیوبِ خود در محافلِ ناموافق در نزدِ هر ناکس که عبارت از دختران اعرابِ بے تربیت باشد. باید پرہیز دو از مقامِ تهمت بگریزد. اتّقوا عن مواضع التهمة.

داستانِ محبّتِ تو داستانیست که در سرِ هر بازاری هست. اگرچه محبّتِ شما با ایشان جواب میدهد. ولے چه توان کرد که طشتِ رسوائی از بام افتاده و صدایش عالمگیر گشته. تو در خانه نشسته در بر روے خود بسته. از بیرونِ دل خبر نداری که چه هنگامه ایست؟ ع

کوس رسوائی تو بر سرِ بازار زدند

وظیفهٔ خصوصیت و دوستی و محبّتِ فقیر آنست که دائماً صلاحِ کار ترا گویم. و از کلمِ لطفی تو نرنجم. و از حقارتِ تو ترکِ مودت نکنم. اگر مرا هزار بار برانی و بخوانی و بیندازی و بنوازی من وظیفهٔ دوستی را دانم و خاطرِ خود را نرنجانم. ع

اگر برانی از این در برآیم از درِ دیگر

دلِ منیرهٔ منورهٔ است آگاه و صدقِ ضمیرت بهترین گواه است که ارادتِ سابقه و عقیدهٔ صادقم اصلی و ثابت است نه فرعی و راسخ. ع

بوستانیست که هرگز نزند باد خزانش

بنائے دوستی و محبّتِ تو در دلم چنان محکم و مستحکم است که صرصرِ هیچ حوادث رخنه بر بنیانِ آن نتواند انداخت و آن حصنِ حصین و قلعهٔ متین با توپ هائے کرولی صدمه گزین نشود. با وجود این تو باز میگویم:-

آئینهٔ قلبِ تو صاف و بے غش و از کدورتِ خیانت مبرا و مصفا است و همه افکارِ تو مقدس و منزه است از شوائبِ اغراض ولے چه توان کرد که در انظارِ ناس منفور و ناپسند است. پس هر عاقل و

عاقله را لازم و واجب که مراعات و حفظ نام و ننگ و حقوق شخصیهٔ خود نمایند و نباید چنان راه روند که صحبت او بر مذاق همگنان طعم حنظل دهد۔ و در هیچ سینه صورت مهرش کشیده نباشد۔ پیوسته چنین شخص نامحرم قبول خدا نه دلهاست۔ چراغ حضورش در هیچ بزمے فروغ ندارد و عموم از صحبت او کناره جویند و طریق مجانبت و سے پویند۔ و نوشتن اینها را بذمهٔ محبت صادقهٔ خود فرض عین و عین فرض دانسته ابلاغ شما منت نمیگذارم ع

چراغ عاقل کند کارے که باز آرد پشیمانی

دوستی با دوستان چندان ندارد فتنه ؎

هر که با دشمن نصیحت کرد بے نحس آنکس ست

خوب سروده اند قدما، ما راست که از فرمایشات آنها سرمشق گیریم ؎

دوست آن است جمله عیب ترا

همچو آئینه روبرو گوید

نه که چون شانه با هزار زبان

پس سر رفته موبمو گوید

کاشکے دیشب در خانهٔ ما بودی و بچشم میدیدی که با دختران بے تربیتان عرب تا دل شب در چه جنگ و جدال بودم۔ در مدافعهٔ بے غشی تو کوشیدم۔ بلکن مرا با شما یکے دانسته و گفتند:۔ آخر زمان خوانان همین است۔ که با عشق سودا فریب شوند، افتخار نمودن بدانستن زبان فرنگ۔۔ لون بون، نون نون ثمرش جز این نیست۔ ع

نرسم آزرده شوی ورنه سخن بسیار است

شاید تا حال خود قال هم از تنج راندن عمهٔ خود از خانهٔ خویش آگاه شده اید۔ عجب نبود ؎

عشق از این بسیار کرده است و کند

سبحه را زنار کرده است و کند

"باقی الدعای الفقیرة الحقیرة محبک رفیقه"

مکتوب را من البدو الی الختم خواندم، باز پیچیده۔ چون پاکت گذاشته سرش را چسپانیدم

بحاجی مسعود دادہ گفتم۔ ہیز مجوبہ بدہ۔ جوابش را کہ نوشت بیا ور مطالعہ کنم۔ شاید چیزے در جواب بنویسد کہ صلاح اُو نباشد۔ وے نفہمد کہ من مطلع شدہ ام۔

حاجی مسعود خط را بردہ، روز دیگر جواب را گرفتہ نزد من آورد از یں قرار بود:۔

"جواب مکتوب رفیقہ۔ از جانب مجوبہ"

ہذا کتاب المجوبۃ الی صدیقتہا الرفیقہ۔ عزیزۂ من۔ مکتوب شمارا گرفتہ با دقت مکرر خواندم۔ تو در خیال خود بایں تحریرات شاعرانہ وایں نگارشات ادیبانہ گو یا وظیفۂ دوستی واتحاد بجا آوردہ۔ اے کاش مرا خاطر چوں گیسواں لیلیٰ پریشاں نبودے۔ وادراک بصیرت ظاہری مانند دیدۂ زلیخا از نو بینش محروم نگشتے وطبع موزوں وقوۃ ممیزہ داشتے۔ وتمیز ہر نکتہ کردمے۔ تا در جواب ایں مکتوب عاجز نماندمے۔ وبہ عجز وانکسار خود اعتراف نمودمے۔ آنچہ نوشتۂ۔ اگر ظن واعتقادات غلط نبودہ، ہیچ صحیح ہم نبودہ است۔ البتہ در عہد قدیم استحکام وارکان قوی البنیان ضوابط امور یکجہتی بودہ، علاوہ محبت مالیات دنیا را اینقدر رواج انگیز ہوس خاطر نمودہ، لذت طلبان نعمت صداقت وولا کہ در سفرۂ اتفاق لب نمک موائد وفاق واشفاق آلودہ ساختہ۔ حقوق آنرا سالیان دراز فراموش نکردہ، روز بروز آناً فاناً طراوت گل ہمیشہ بہار محبت یگانگی را از نزول فیوضات ابر گہر بار ہوائے اعتقاد واخلاص افزودہ، در حضور رد غیاب رشتۂ حبل المتین یکرنگی واتحاد را بدست اعتصام محکم نگاہداشتہ ورعایت حقوق ہمدیگر کردہ اند۔

بسا لقد خزانۂ جان ومال را نثار راہ ہمدمی وہم بزمی یکدیگر نمودہ وابداً برخلاف رضائے ہمنفسی برنزدہ، وپیمودن جادۂ مستقیم موانست ومصاحبت مانند دو مغز در یک پوستے گنجیدہ۔ ونخنگ مرام بر دلخواہ ہمعناں بجولاں در آوردہ اند۔ اگر من از ہیچ چیز خبردار نباشم۔ وے قدر وقیمت دوستی دوظیفۂ مقدس آں کہ منزل اوّلش ترک مال وجانست میدانم۔ نصیحت نمودن دوست بہ دوست خود از فرائض حتمیہ است۔

عزیزۂ من رفیقہ۔ تو سوراخ دعا را گم کردۂ۔ نظر بہ نصایح کہ کردۂ چناں مفہوم ومعلوم میشود کہ آشفتہ میدانی تو ہنوز فرق آشفتگی وعشق وعشقبازی را ندانستۂ ع

زعشق تا بصبوری ہزار فرسنگ است

حیف کہ من عاشق نیستم۔ اگر عاشق بودمے خود را از سعادتمندان عالم دانستمے۔ کاش من ہم عاشق بودمے۔ کہ مانند زلیخا و لیلی و عذرا نام من زیب و زینت اوراق کتب فضلا و دواوین شعرا گشتی

اے عزیزہ من۔ عشق دیگر چیز است۔ شان و مرتبہ عشق ازاں بالاتر است کہ ببازی ذکر شود۔ تو ہر کلام خود عشقبازی صرف میکنی عشق را با بازی ردیف مکن عیب است بر تو۔ بازی بازی است و عشق عشق است۔ و آنکہ من از ہر دو مبرا ہستم۔

"ان کان قمیصہ قد من دبر فکذبت و ہو من الصادقین"

خواہش دارم من بعد ول حزینم را با ملامت بیجا مرنجانی تا مجازات از حق یابی ؎

بسویم از وفا یکبارہ نظر کن

ز آہ سوزناک من حذر کن

اینکہ نوشتہ "من ترا از خانۂ خود راندم" حاشا! ثم حاشا! ہذا بہتان عظیم۔ چوں بیگ تنہا و بے پرستار و رعایت حال مرضاء واجب، دلم در نزد او درگرو بود۔ لہذا از و درفتم۔ تا از عشق بازی سخن کمتر سرائی و اگر شریک دردم نشوی اقلاً ساکت باشی۔ نہ اینکہ پریشان حالی مرا عشق بازی نام نہی۔ درصورتیکہ تصدیق قول شما کنم این فقرہ مصدق صداقت و حق شناسی کنیز است دربارۂ مولی و صاحب اختیار خود۔ چہ فایدہ تو ازین مقامات دور و در ندانستن معذوری ؎

بر سینہ ات ایکاش نہم سینۂ خود را

تا دل بتو گوید غم دیرینۂ خود را

بعد ازین ہمہ تفاصیل ع

کرم نما و فرود آ کہ خانہ خانۂ تست

"محبک محبوبہ"

از خانہ میرزا عباس شیرینی آوردہ بودند۔ گرفتہ خدمت حاجیہ خانم فرستادم۔ از نیکی حال ابراہیم مرا خیلے شعف و سرور حاصل بود۔ زیرا کہ امروز حالش نسبت بسابق بہتر و از وجناتش علائم محمودہ مشاہدہ بیشد۔

چوں شب فرا رسید۔ بحاجیہ خانم عرض کردم: امشب را در خانۂ حاجی.. تبریزی

موعود بهستم اگر اذن میدهید بروم - فرمود - برو - رفتم - کسے نیامده بود - کم کم جمع شدند - دوازده نفر بودیم - یک نفر هم در مجلس بود که آشنائی با او نداشتم - نمیشناختم - گویا از فرنگستان آمده پس از صرف چپائے - باز حاجی میزبان بنائے ظرافت گذاشت - گفت - یوسف عمو بگو به بینم در تبریز چه دیدی ؟ گفتم - بنده چیزے ندیده ام ولے سرکار بیگ هرچه دیده نوشته است گفت :-

مرگ من - بگو - بگو - گفتم :-

یک چیز دیدیم که ابراهیم بیگ ننوشته -

پرسید :- چیست ؟

گفتم - روزے در حجرۂ شما نشسته بود - فراش پست مکتوبهائے برادر شما را آورد - یک نفر هم در آنجا بود - پرسید باسم من مکتوبے هست ؟

گفت - این دو پاکت باسم شماست - در آورده داد - آن شخص مکتوب را از لائے پاکت در آورده - ظرف آنرا بجانب ابراهیم بیگ پراند - یعنی با دیدان جانبش سوق داده - ولے معلوم بود که عمداً این عمل را کرد - که ابراهیم بیگ عنوان القاب وجلالت شان اورا دریابد - ابراهیم بیگ هم ملتفت شده - آهسته زیر چشم نگاه کرده گفت :-

سرکار حاجی آقا بهتر از این زحمت القاب نوشتن اینست که یک کلمه بنویسید - خفه و بار تعالی برسد - حاجی نیم خندے کرده گفت - آقا جان چه توان کرد حالا دیگر رسم شده که نسبت بشان ورتبه هرکس عنوان بنویسند -

ابراهیم بیگ گفت - این چه رسم است ؟ وچه مجبوریت دارد که اوقات عزیز خود را صرف نوشتن این مزخرفات ولاطائلات نمایند - در اینجا شما نیز دو کلمه زیاد دارد

" عریضة الخلوص - در دارالسلطنۂ تبریز - خدمت ذی رفعت بندگان ، جناب مستطاب - مستغنی الالقاب - عمدة الاعاظم والتجار و زبدة الاعیان والاشراف - اجل الناس - سرکار قبلۂ مکرم وخداوندگار اعظم آقائے حاجی آقا - قرچه داغی - دام اقباله العالی - مشرف وملحوظ باد - الشهیر بخرازی فروش -

اوقات ابراهیم بیگ تلخ شده - حاجی هم بنائے بدمستی را گذاشت - اخوے شما هم قاه قاه بخندید - چیزے نمانده بود - که دست و گریبان شوند - حاجی قرچه داغی خرازی فروش هم قهر کرده با غیظ

تمام برخاستہ و رفت - آن شخص ناشناسائے فرنگی تاب گفت :-

حقیقتہ چہ قدر بعضی و چہ قیودات ابلہانہ است - تو و نیست رفتہ رفتہ خدایگان بلکہ خداوند بودن ہم کسر شان شان شود -

در فرانسہ رئیس جمہوری را یک کلمہ موسیو بنویسند - از شان و شوکتش ہم بقدر سر موئے کم نمیشود - یعنی دو لقب ندارند - کہ در عنوان خطوط خود بنویسند - عنوان ثانوی برائے خطوط را نہ در کتاب لغت نہ در مکتب خواندہ - و نہ از طفولیت بغیر ازاں از کسے شنیدہ - عنوان دیگرے برائے مراسلات یافت نمیشود نمیدانم اہل ایران بالائے بادہ گوئی چہ قدر وقت شریف و عزیز خود را ضائع و چہ قدر تکالیف شاقہ بمردم حمل مینمایند - در کتب و مرسلہ جات آنقدر عبارات و الفاظ مغالطہ مخلوط بمطلب کردہ اند کہ کتابت مکتوب شان غلط شدہ - کہ اگر یک ساعت بخوانی ہیچ مطلب مفہوم نمی گردد - نہ سر دارد نہ بن - سر و فصہ "تاریخ وصاف" را خواندم یک کلمہ ازاں را خاطر ندارم - آدم بے انصاف مثل حمالی مطلب در عوض آنقدر زحمت بر خود با چہ شہامت میگذارد - کسے نیست کہ بخواند و نویسندہ را شماتت نکند - چہ ابداً مفہوم نمیشود چنانچہ چہ غلط کردہ و چہ ظلم ہا نمودہ و برائے چہ کردہ و بلا کو چہ ...... زیادہ خوردہ با وجود این مشکلات چنیں کتاب را امید مند و سنت اطفال مکتبی، اگر نفہمند پائے چوب و فلک بمیان می آید - و حال آنکہ معلّم خود نفہمیدہ و مصنّف ہم غیر فلسفہ گوئی و لفت پردازی منظورے از معنی نداشتہ است -

یک نفر مولف مصنّف بنویسد - کہ انشاء آنتہ ایران عجیب تماشا دارد - یک کلمہ نہ دارد کہ در عوض سیلہ اثبات و شاہد باشد - ہر جا کہ کلمہ و اصل باشد - حکماً کلمہ حاصل ہم لازم و ملزوم گذشتہ با یا بدہم اُو پیچیدہ باشد - کہ دنت لفظ وجود دیدم - ندیدم نیجو و بعدش نباشد مزاج بے رواج نمی آید - اگر در آخر صفحہ اوّل در شرع خواندی البتہ در اوّل صفحہ دوم بے فروغ را خواہی دید - خدمت بے رفعت صورت نبندد -

نوشتہ اند - روزے بادہ گویان چند در محفلے جمع بودند - ہر کس از نظم و نثر آنچہ گفتہ بود - بنظر ہمدیگر عرضہ میداشت و افتخار مے نمود - یکے از او با با کمال وقار لولہ کاغذے از کمر بیروں آوردہ با نتہائے متانت بنائے قرأت گذاشت -

" شہباز بلند پرواز طبع کہ ہموارہ گلستان سخن پروری از رشحات سحاب کلک داد و سلک

خضارت وطراوت افزوده و بہ نہ سپہر بنال او را بقرابۂ لآلی از بہار معانی ملوّن و مزیّن ساختہ،
اشہب خوشخرام ہمّت فضا سمت را برایش وا رد ـ کہ در بزم نظم ہنروری حدایق حقائق را بہ شقایق رقائق
بیارایدو دوشیزۂ کلام را بدستیاری مشاطۂ فکرت از پردۂ خیال بایوان بلاغت درآورده ـ بر رواج
نوامیح فصاحت از خسار شاہد مقصود را از لوث ہموم و ہموم غموم بزداید و بمیامن برکات مکارم کرم
کامگاری را در کان کرامت بہ کاخ کبایست نهاده ـ دل را از کام نہنگ زمانہ" تا اینجا خوانده بود
ژولیده موئے کہ در گوشہ نشستہ بود ـ صدا بلند کرده گفت:ـ

لے پدر فلاں بیدین چہ خواہی گفت زود بگو ـ حوصلۂ من کہ تنگ شد ـ آخر این کم گو کام
کرم کو تا کجا خواہد کشید ـ و آخرش چہ چیز است ـ لے جلاد نفس مردم منظورت ازین بادہ سرائی چیست
بگو بفہمم ـ ہر یک ازین ادبار گرہ گوید فہمیدم ـ غلط میکند ـ چہ چیز را فہمید ـ با این ہمہ یاوہ گوئی با این
شیوۂ ناپسند ـ بخود وہم میبالید ـ و توقع صدر نشینی ہم دارید و متوقعید در چنین قدومتاں بساد ل بگوید
کنار شوید ـ فاضل آمد ـ خاک بر سر شما ـ ازین فضل در دنیا و آخرت چہ یادگار گذاشتید ـ کہ دولت
ملّت باو تفاخر نماید ـ و ازاں بفقرا فایدہ رسد ـ مردکۂ دیوانہ ہیچ خیال نمیکنی مردم را باین قدر
سخنان لغو و بیحاصل معطل ساختہ ـ بیست سال عمر در تحصیل لفاظی تلف کردہ ـ و آخر در تفسیر یک سطر
جفنگ پوچ مستمع سہ روز در تحیّر ماندہ ـ از شما سوال میکنم:ـ

لغت تابع معنی یا معنی تابع لغت است ـ "تا شما اینطور اوقات خود و ما را تمام نمائید ـ
مردکۂ فرنگی از علم خود یک ماشین اختراع مے نماید ـ دفعتاً صاحب یک کرور فرنگ میشود ـ شب ہم
باسودگی میخوابد ـ شما شبے سہ بار برخاستہ شمع روشن کردہ کہ فردا پنج تومان صلہ از فلاں فرعون صفت
بدروغ بافی خواہید گرفت ـ خواب را بر خود حرام میکنید ـ

بالجملہ ژولیدہ آنقدر گفت کہ از سادہ گوئی او ہم او با چیزے نفہمیدند ـ آرے ع

آشنا داند صدائے آشنا

از میرزا عباس پرسیدم ـ این شخص کیست ـ گفت ـ مازندرانی و در مارسل مقیم است ـ
جہت ایران امتعہ خریدہ میفرستد ـ

آرزو کردم کہ ابراہیم بیگ حاضر بود ـ چہ موافق سلیقۂ او این آدم است ـ ہمہ برخاستہ

مشغول نماز شدند۔ بعد از نماز بشام اختیار کردند۔ رفتیم بسر سفره۔ طعام صرف شد۔

بعد از صرف شام حاجی محسن آقا پرسید۔ یوسف عمو۔ این وجود محترم کیست؟ که در سیاحتنامه نوشته شده وکدام شخص بخانهٔ وزرا وامرا وچنین اشخاص دلالت کرده۔

گفتیم مشهدی حسن کرمانی۔ آنهم بصواب دید ورهنمائی حاجی خان بود۔ این مشهدی حسن از آدمهائے خوب واز هرجا باخبر است۔ بارابراهیم بیگ وعده کرده که هرماه یک بار کتابهائے حالات طهران بلکه تمام ایران را بنویسد، آدم با اطلاع وبهر زبان آشنا است۔ باز پرسید۔ خیلے خوب۔ این وجود محترم چگونه قانون نوشته است. گفتیم۔ من بچشم خود ندیده ام۔

باز آں شخص مازندرانی آغاز بسخن کرده گفت:۔

بابا برائے خدا در ایران قانون کجاست؟ نظام چه کار میکنند؟ گاه گاہے میگویند شاه چنان فرموده، آدم مست را میگیرند۔ جُرمانه میکنند، وخود شاں ہمه وجهٔ جریمهٔ که از شرابخور گرفته اند به بہائے شراب داده علانیه می نوشند۔ قانون حکمش باید درحق ہمه علی السویه جاری باشد بدون استثناء۔ دستگاه اجرائے قانون ز حکم باید علاحده شود۔ حکم جریمه را یکے باید بکند۔ تاوان را دیگرے بگیرد وبجاش برساند، جریمه دہنده وحاکمے که حکم کرده باگیرندهٔ جریمه اگر در کوچه وبازار بہمدیگر راست آیند ہمدیگر را نمی شناسند۔ که دیروز بحکم این مرد از فلاں محل جریمه گرفته شده۔ اگر قانون شرط مخصوص نداشته باشد۔ درحق ہرکس بفتوائے یک فصل حکم مجری نمیشود۔ چه در قانون حاکم باید اوّل خود را مطیع شمارد

حکام را حکما چناں مامور داشته اند که اگر حمال ذره پول تجاوز بحق دیگرے نماید فلاں جزا را باید بیابد۔ واگر امیر ہم مرتکب آں جنایت شود ہماں سزا را خواهد یافت۔

در ایران ما۔ روئے کاغذ یک حرف باسم قانون نیست۔ اگر کسے گوید نوشته شده۔ دروغ گفته است۔ فقط کاسه سر ہرکس در ایران قلعه قانونی است۔ حاکم باشد یا رعیّت۔ کشوری باشد یا لشکری۔ مردکه میرود با ختیار سرباز میشود۔ که ہمه کس تعدی وقلچماقی کند۔ احیاناً اگر فوج بسفر بخواهد برود۔ یک نفر فعله وحمال را درعوض خود اجاره کرده۔ رسم ولباس خود را باو داده بسفر میفرستد. یا الله با بام برو بسفر" بیچاره آں حمال خانه بطور سرش از چپ وراست بیروں می آید۔ چه می فہمد که راست چه چیز است؟ چپ چه؟ ہمه برائے او یکسان است۔

اگر قانون بود سرتیپ چه حد داشت سلطان را خارج از نظام نماید۔ سرہنگ چه کاره است سرباز را بکشد۔ مواجب از خزانهٔ دولت مے گیرد۔ موت و حیات سرباز در دست سرہنگ نباید باشد۔

چهل سال است چهل کارخانه در ایران بنا نهاده اند۔ که باس۔ بلور۔ چینی۔ ریخ۔ زری۔ کبریت شکر۔ ماہوت۔ و۔ و۔ و۔ ہیے پول است که به فرنگستان برائے فلاں ماشین۔ فلاں چرخ۔ فلاں اسباب می آید۔ و در ایران بیکار می اُفتد۔ لُطف ایں است پادشاه حکم میدهد بخریدن بعضے اشیاء و حکم صادر شود وزیر خارجه حاضر شده عرض میکند۔ بلے قربانت شوم بلنوبسم فلاں وزیر مختار تدارک کند۔ در چهار مجلس ہرکس بقدر قوهٔ خود مانند عملجات غارت با ارباب یعنی حصهٔ خود را از فرمایش بر میدارد۔ پول رفته۔ چه آمد معلوم نیست۔

چرا نشد؟ چطور نشد؟ قانون نیست۔ گفتن گفتن۔ عنان سخن را رها کرد و از جا بیروں رفت۔

حاجی میرزا بان گفت۔ جناب رضا خاں شما هم وقتے در خواجه ملاشاں بود ید عیب ہنگ سرتیپ را حالا میفرمائید۔ معلوم شد که فرنگی مآبی شما را دامنگیر گشته که ایں فرمایشات را میکنید۔

گفت۔ ابداً۔ من ہزار شاہد دارم۔ که وجدان من راضی نشد بایں نحو نوکری۔ و از ایں جهت ترک کردم۔ یکبار چندتان با عرق جبین خدا میرساند میخورم۔ اما عن حد نوکری کردیم۔ پدران ما مفید و بودند آنوقت زمان بربری بود۔ ایشاں نیز با دیگراں هم مسلک بودند۔ ولے اکنوں من نمی‌آئینه‌ ای نمایم۔ که سلطان فوج فرانسه بچه مکلف و موظف است۔ من بچه اگر بار فقا همراہی نکنم ممکن نیست۔ اگر همراہی کنم در نزد نفس و وجدان خود منفعلم۔ از آں جهت اعراض کرده ملاحظه نمودم از فرنگی مآبی دریں گونه مواد بیئے انسانیت و مدنیت واضح ز منتشر است۔ ایں مسلک را اختیار کردم و طریق پیمودم۔

بنده عرض کردم۔ سرکار خان باعتقاد شما در ایران نتواں قانون گذاشت؟

خندید و گفت۔ قانون ذی روح نیست که خلق کردن آں خارج از حیز اقتدار بشر باشد۔ قانون عبارت از قرار دادیست که داده شود۔ مثلاً دیروز وزن یک من پنجاه مثقال مروج بود۔ امروز باید هفتاد مثقال باشد۔ لکن ایں قانون وقتے کسب عمومیت خواہد نمود۔ که اوّل دولت غلّه انبار خود را بهماں سنگ وزن برعیت بفروشد۔ تا دیگراں هم پیروی نمایند۔ گفتم۔

پنجاه مثقال را بهفتاد تبدیل کردن خوف و ضرر ظلم است۔ که بجائے پنجاه مثقال که به پنجاه علا

کردی هفتاد میشود.

گفت. همان بیست را که به پنجاه زیاد کنی هفتاد می شود. ولی هفتاد را به دویست و هفتاد و نه تقسیم کردن علم مفصّل لازم دارد. همان هفتاد کردن هم وابسته بیک حکم قطعی است. که علم تقسیم هم و اغلب آن حکم خواهد بود. حکم صحیح همان اقدام جدی در تدارک مکاتب. و بقدر مقدور از خارجه حاضر نمودن اسباب آن و فراهم آوردن اُستاد و معلّم است.

بنده گفتم. جناب خان. از قراریکه شنیده ام. کار قانون نه چنان سهل و آسانست. که بدین زودی از فیض و برکت آن تمتّع توان برداشت. و علاوه براین میگویند. الف باء مسلمانان نیز بسیار مشکل و بی معنی است. در تعلیم و تعلّم با اهل اروپ ده سال تفاوت میکند. مثلاً یک نفر بچّه مبتدی مسلمان را با یک نفر مبتدی فرنگی توام تعلیم دهی. بچّهٔ فرنگی ده سال پیشتر تحصیل خود را تمام میکند.

رضاخان گفت. الف باء ما شک نیست بیمعنی و در اینکه سخت و مشکل است حرفی نیست. ولی آن وظیفهٔ ادارهٔ معارف است که اصلاح کند. اگر احیاناً معارفی داشته باشیم. اما این فقره داخل بمراتب قانونی ندارد. نظیر این در میان است. اشکال الف باء ژاپون هزار مرتبه مشکلتر از ما است چنانکه باید پانزده هزار اشکال را حفظ کنند. تا دارای دانستن لغت ژاپون و ادبیات آن زبان شوند. این ملّت با وجود این اشکالات تدریجی در اندک زمان از تحصیل علوم و صنایع و از ترقیّات مملکت داری و رعیّت پروری و اخذ مالیات و کسب مدنیّت و حُسن اخلاق و ادبیات از دویست ساله اهل مغرب پیشی گرفته و گوی سبقت ربوده اند. اکنون ژاپونیان دارای چهار ده مکتب عالی و سی و چهار مکتب رشدیه و پنجاه و هشت هزار مکتب ابتدائی هستند. از دولت همین مکاتب چهار صد و هشتاد ملیون دخل و خرج آنانست و دارای صنایع اند که جمیع عقلا را بحیرت انداخته. شجاعت و نظام لشکری ایشان از آن بالاتر است که بیان کنم. چنانچه در جنگ با چین اقتدار و شجاعت خود را بجمیع دول روی زمین ثابت کردند. اگرچه دول مغرب متفقاً او را از چیدن ثمرات فتح تا یک درجه محروم کردند ولی شک نیست که در اندک زمان دست درازی بدول مغرب هم خواهد نمود. و ایشان را از منافع شرقیه بی بهره خواهد ساخت. این عقیدهٔ بنده اینست که اگر حیات داشته باشیم خواهیم دید که خون اهل شرق و غرب بحر اخضر را بحر احمر نموده.

میرزا عباس گفت. ابراهیم بیگ هم آخر این جنگ را چنین نوشته. که سر دراز خواهد داشت.

باین زودی قطع وفصل نخواهد شد۔ رضا خان خوب نوشته۔ صحیح است این رشته سر دراز دارد۔ و این را فراهم نیاورد۔ مگر حمیّت وغیرت یک نفر که همین "میکادو" امپرا طور حالیه باشد۔ اجداد این میکادو خود را فرزند آسمان می نامیدند۔ و بدن ایشان برائے طبقات رعیّت دشوار بود۔ حکام بزرگ که "دره یکی" نامیده میشوند سالے یکبار با پادشاه ملاقات مے کردند۔ بعدازاں ملّت را مثل حال حاضرهٔ ایران بهر نوع که دلخواه ایشان بوده مانند غلام زرخرید میبردند۔ می کشتند میفروختند۔ جریمه می کردند۔ و۔ و۔ تا اینکه نوبت سلطنت باین جوان خوش بخت رسید۔ دفعتاً انجمنے برپا نموده از هر طبقهٔ وزراء امرائے لشکری کشوری۔ تجار دکسبه درآں انجمن گرد آمده بطریق غیر مترقبه شخصاً میکادو در حالیکه دست ملکه را در دست داشت حضور بهم رسانیده خطاب بحضار کرده فرمود :۔

غرض از احضار شما اظهار مطالب بزرگیست که تصوّر نموده ام۔ و منافع بسیار در آنست. وتخلف ازآں برمن وشما حرام۔ بدانید وآگاه باشید که امروز مملکه متوجه کسو یک صد وبیست و یکم پادشاه و میکادوئی شما هستم۔ جمیع صفات وعادات بعداد خود را زیر پائے نهاده ام۔ ایشاں در سهو خطاہائے بزرگ بودند۔ که شما را عبد وخود را معبود فرزند آسمان میشمردند۔

بشما می گویم۔ ازهمیں ساعت میان من وشما برادری وبرابری چیز دیگر نیست۔ من جمیع شئونات سلطنتی وحقوق روحانی که منحصر در سلاطین است بشما بخشیدم۔ حالا خود را یکے از شما می شمارم۔ از امروز پارلمنت تشکیل دهید۔ ومجلس شورائے ملی ترتیب کنید۔ آنچه برائے سعادت ودولت و ملّت ژاپون لازم است مهیا سازید۔ تمدن ومدنیت اهل مغرب را شعار خود سازید۔ واسلحهٔ جنگ و آلات مدافعهٔ دشمن را فراهم آورید۔ گویا می بینم که اهل مغرب شما را راحت نخواهند گذاشت۔ واز اوطاق خودتاں آواره خواهند ساخت۔ این حرص وطمع که ایشاں راست بس کارهائے خطیر را مباشر خواهند شد۔ تا اوّل کار مشرق را بسازند۔ بعد باصلاح اُو بپردازند نخستین اسباب این دفاع علم وبصیرت است۔ پس شما راست که بمن مثل فرزند معاون شوید۔ منهم بشما مانند پدر تقویت کنم۔ تا چهار ماه بشما مهلت دادم۔ ترتیبات قانون مساوات را بمن نمائید۔ مشروط براینکه در قانون اساسی خود نخست بنویسید که تا بدون امضائے پادشاه حق ندارد از مجلس حکم صادر کند۔ ومن هم بشما وعده میدهم که بدون اطلاع مجلس جنگ ودصلح اختیار نکنم۔

امپراطور درانجا نطق خود را بانجام رسانید - اعیان و درہ بکی ہائے ظالم بنیاد نمودند بہایہائے گریۂ شادی و فرح نمودن در بیست و دو سال کار را بجائے رسانند کہ در دنیا احدے از صاحبان الف بائے آسانرا ممکن نشدہ بود - و انگشت حیرت جمیع دول روئے زمین را در دہان گذاشتہ و خود را مشار بالبنان نمودند - از نطقہائے ہمیں امپراطور فرزانہ است -

ہر دولتے کہ اکتفا بر حفظ مملکت خود نماید - ہر آئینہ بر محافظۂ آں قادر نگردد - اراکین دولت باید ایما افکار شاں در تجاوز بملک دیگراں و وسعت و بسطت مملکت خود بکار برود - اگر چنانچہ مقتدر بر تجاوز بممالک دیگر نشود البتہ حفظ بملک خود جہت او دشوار نخواہد بود ؎

ہمت بلند دار کہ مردان روزگار　　از ہمت بلند بجائے رسیدہ اند

نخستین وظیفۂ مجلس براین قرار گرفت کہ بیست و پنج نفر آدم فرزانۂ باہوش و باغیرت انتخاب نمودہ شش ہیئت قرار دہند - چہار نفر با مریکا - چہار نفر بانگلستان - چہار نفر بروسیہ تعیین کردہ مبلغ کافی خرج راہ دادہ فرستادند - تا آں جماعت در ہر مملکت چندے ماندہ اوضاع و اطوار اخلاق و وضع پولیتیک ایشانرا بایکدیگر در حال حاضر و آتی سنجیدہ اطلاعات خود بہ مجلس ارائہ نمایند

وے رجال دولت مادریں اوان چندیں بار سیاحت اروپا نمودہ - نیم شاہی نفع ازایں سیاحت حاصل نکردہ برگشتند - زیرا کہ خیال ایشان منحصر بتماشائے یک نقطہ سربستہ بود کہ بعبارت آخری ہرزگی و بیعاری باشد؛ غیر ازآں بہ چیزے دیگر ملتفت نشدند - و بلکہ فہمیدن راہم بدعت پنداشتند - حالانکہ ہما ملتفت شدید کہ اشکال حروف الف با دخل بمطالب ندارد - ع -

ہزار نکتۂ باریک تر ز مو اینجاست

فرضا پادشاہ ما از شیونات و امتیازات سلطنت گذشت - یک نفر حاکم و امیر ایرانی درایں خیال ہست کہ سر موئے از امتیاز شخصی خود را فدائے حب وطن نماید - ہمارہ بداں آرزو ست کہ باسی نفر فراش وارد الی متکبرانہ راہ رود - دریں صورت ناچار است باسم مواجب و مستمری و استصوابی خرج مطبخ و خرج اصطبل وغیرہ وغیرہ بجائے یک دو بگیرد و باز سیر نشود - ویا اینکہ از اشخاص عزت طلب جہت لقب و اعطائے منصب صد تومان تعارف بگیرد - و آنہم عوض ہر صد تومان پنجہزار تومان از رعیت بیچارہ دریافت دارد - ایں حساب را از دراز نویسان عظام یعنی متوفیان باید پرسید -

از آن قرار باید در خزانه یک ملیارد لیرا وجه نقد موجود باشد ولے بنده یقین دارم یک ملیون هم نیست
پناه بر خدا۔ شاید غیر از رسم خزانه در بساط چیزے نمانده باشد۔ آمر۔ مامور، حاکم ومحکوم همه یکسانند
وحال آنکه هیچ اشکال ندارد مالیات ایران را اقلاً سالے بسی وچهل کرور رسانیدن۔ این ابلاغ سی و
چهل کرور کار مامورین بے علم امروزئی ما نیست۔ معلوم است اگر عالم باشد چه می شود؟ مشروط بر اینکه
آنچه بگیرند بباد داده نشود۔ واولیاے امور پس از ده سال صاحب بیست ده برگ نخواهند بشوند
ودخل خزانه در راه حفظ حقوق دولت وملت صرف شود۔
بارے سخن بسیار است۔ وقت میگذرد۔ اگر مامور عالم خواسته باشند۔ اول پول درست
نمایند۔ بے پول قاضی راضی نمیشود۔
ناپلیون گفت:۔ جنگ را سه چیز میکند۔ اول پول۔ دوم هم پول۔ سوم پول اولش
پول است۔ آخرش پول۔ حالا این پول را باید از کجا آورد؟ اگر چنانچه در کار باین نحو بے نظمی ونظامی
جاری باشد۔ معلوم است که این قافله تا بحشر لنگ است۔ آنها که پول دارند وپول جمع کرده اند
وبنمایند گویا هر یک ده باب وزارت خانه دارند۔ که در هر وزارت خانه پنجاه جلد کتاب قانون۔ در
هر کتاب پانصد فصل نوشته شده۔ که جمله میشود دو ملیان ونیم فصل۔ بعبارت آخری نتیج کرده۔
در مقابل این تفاصیل ما را یک سر صدر اعظم است۔ که باید همهٔ این دو ملیان ونیم از مغز شخص شخیص
آن سرور بر وزرا اجرا شود۔ حضرت صدارت پناهی صدر اعظم است۔ وزیر جنگ است۔ وزیر مالیه
است۔ وزیر داخله است۔ وزیر خارجه۔ رسومات۔ طرق۔ معارف۔ معادن۔ بحریه۔ خزانه۔ دربار
علاوه از هر گونه روزی صدها تلگراف میرسد۔ از گرانی غله۔ از ظلم حکام۔ از تعدی طلاب مدارس۔
از طرف علمائے مملکت۔ سفرائے خارجه وهجوم عرائض ستم دیده ومظلوم وحاکم ومحکوم از صبح تا شام۔
سلمنا اگر این صدر یک انسان تربیت یافتهٔ کاردان وعالم هم باشد۔ چگونه در مقابل
هجوم اینقدر مشاغل تحمل تواند نمود۔ غیر از اینکه بنائے سبعیت وفحاشی وتهاکی گذاشته هر یکے را بیک کلمه
لفظ بد سوخته از سر خود دفع کند۔ چارهٔ نخواهد داشت۔ مگر در یک نفر انسان چه قدر تحمل وصبر میشود۔
خلقت او که ماورائے خلقت بشر نیست۔ مگر این آدم دو صد گوش وصد زبان وپنجاه چشم دارد۔
آیا چنانچه یک نفر شخص اول دنیا را اختیار کنند۔ جهت اصلاح عشری از اعشار این اوامر ونواهی که

عدل و داد در آں منظور باشد۔ از عهده تو اند بر آمد؟ لا واللہ۔ جز ایں نخواهد شد که دیده و می بینم۔

باهمۂ ایں نواقص خیال شما آنست که شهر شما مثل پاریس۔ لشکر شما مانند آلمان۔ عدلیه شما بپایه امریکا باشد۔ درایں صورت منتظر باش تا قائم مقام از باغ بیروں بیاید ؤیا امیر کبیر از حمام کاشاں بدر آید۔

شمّۂ از تمدن ژاپون را اجمالاً که سبب ترقی ایشاں شده گفتم۔ با وجودیکه قانون تمدن اروپا را قبول کرده اند۔ در مواظبت آئین و مذهب خود محکم‌تر از اوّل شده۔ مراقب شئونات آئین مذهبی خود بیش از پیش هستند۔ نسبت بسائر ارباب ادیان امانت و دیانتے که اینها دارند۔ هیچ ملّت ندارد۔ همه روزه بر رونق معابد و بتخانه هائے خود شاں می افزایند۔

ولے ایں فرنگی مآبان بمحض اینکه یک ماه در فرنگستان ماند۔ و همیں قدر تحصیل زبان و اخلاق کرد که ایستاده بتواند شاشید۔ پس از مراجعت منکر آئین مذهب آباء و اجداد خود میشوند علاوه بر انکار خود شاں در گمراهی دیگران هم اقامهٔ بینه و دلیل می نمایند۔ یعنی همه دلیل ها که در مکاتب فرنگستان از کشیشان پروتستانی یاد گرفته شعور بیان می نمایند۔ بدبختانه عقیدهٔ شاں اینست که شریعت مطهره مانع از اجرائے قانون اساسی است۔ و ایں قدر درک و تمیز ندارند که اوّلین قانون مکمّل دنیا را صاحب شریعت مطهرهٔ اسلام در عالم اشاعه نموده است۔

روزے یک از مستفرنگها که خود را فاضل ترین اهل ایران میدانست و در فرنگی مآبی اوّل شخص بود۔ بیک نفر از دوستان خود چنیں نوشته بود:-

تو قانون را چه قدر سهل و آسان می پنداری؟ تا سی هزار مسئله از شریعت اسلام محو نکنی والعیاذ بالله با آتش نسوزانی۔ اجرائے قانون در اسلام نتواند شد۔ آں شخص مکتوب فاضل جلیل را بمن نمود و گفت:-

شما را بخدا انصاف دهید۔ که افکار باطل ایں فرقۂ بے انصاف تا چه درجه است۔ نظم قانون و اجرائے آنچه دخل به بطلان احکام شریعت مطهره دارد۔ ملّت ژاپون از کدام مسائل شرعیه خود یکے را ترک کرده اند۔ دولت عثمانی کدام احکام شریعت مطهره را اجرا [illegible] بلکه در [illegible] احکام [illegible]

مطهره زیاده بر سابق ساعی شد۔

قانون چه چیز است؟ قانون همان دستور العمل است که مولائے متقیان امیر مومنان خلیفهٔ برحق حضرت سید المرسلین۔ علی ابن ابی طالب علیه السلام بمالک اشتر رضی الله تعالے عنه نوشته، وقتیکه حکومت مصرش فرستادند، اگر بخوانند و بدانند که آں بزرگوار بمالک اشتر چگونه دستور العمل داد۔ هرگز برائے ایشاں شک و شبه باقی نمی ماند۔ که قانون دول مغرب زمین ازیں دستور العمل گرفته شده که کار خود را بدرجهٔ علیا رسانیده اند۔ غیر از سرمشق دستور العمل حضرت امیر المومنین علیه السلام هیچ مسلمان قانون دیگرے را طالب نیست۔ خواه کشوری۔ خواه لشکری۔ خواه مالیات۔ خواه عدالت۔ خواه قضاوت۔ تماماً از روئے دستور العمل آنجناب اخذ شود۔ کافی است۔ من جمله آں بزرگوار میفرماید:

لے مالک، بدانکه لشکریاں باجازهٔ ملک منان برائے رعیت بمنزله حصن حصین قلعه محکم و استوار و زیں است و ارجمندئ دین و ایمان و طرق امن و امان و آسایش رهروان، نظام و قوام امر لشکریاں بخراج و باج است که دریافت گردد۔ تا قوت کار آنها بگردد۔ و رفع حاجت ایشاں به نماید و از عهدهٔ حملهٔ دشمن برآیند و نظم کار سپاه و مالیات دهندگاں بقضاة و عمال و کتاب است۔ چه امور و اعمال آنها از خصوصی و عمومی بحکومت و احکام و عقد معاملات و کتابت صورت گیرد و معنی پذیرد۔ و منافع هر دو صنف بدست ایں طوایف مرتب شود۔ و بتوسط آنها بمال و ملک خود مطمئن و از تعدی و ظلم ایمن گردد۔

مبانی راحت و فراغت جمیع طبقات مذکوره را استحکامے نیست۔ مگر بجماعت تجار و مردان صنعت کار، که از اقصائے ممالک جلب هر گونه قماش و متاع نمایند۔ بضائع ایشاں اهالی بلاد و قصبات بیاسایند و بازارها را بیارایند۔ و اسباب کارخانه جات را بیفزایند۔

اما طبقهٔ پست که محتاجاں باشند۔ سزاوار است که دارندگان بدستگیری ایشاں پردازند و نگذارند که یکباره در مانند۔ خدائے تعالے برائے هر طبقه اندازهٔ قرار داده، هر یک از رعایا را بوالی آنقدر حق است که کار او باصلاح گراید و بافساد سر ننماید۔

لے مالک، هر وقت خواهی که یکے را مامور امرے نمائی۔ آنکس را اختیار کن که از خدا بترسد۔ و مطیع پیرو پیمبر و امام باشد۔ با دامن پاک و حلم کامل که گاه خشم تند نرود۔ اگر عذر گناه آرند بپذیرد۔

باضعفا برفق عمل نماید۔ واز عهدهٔ جلوگیری اقویا برآید۔ ازیں طایفه۔ صاحبان حسب ونسب وآنها که از خاندان کریمند برگزیں۔ واشخاصے که به بزرگی خو کرده اند مزیت ده۔ وزمرهٔ را که اهل سربلندی و شجاعت باشند۔ برتری ده۔ چه صاحبان ایں خصال جامع انواع کرامتند۔ ودارائے اقسام مکرمت در پرسش حال ایشاں چناں باش که به پدر و مادر شایسته ودرخور است۔ اگر تقویتے با ایشان کنی پیش خود چیزے مپندار۔ هر وعدهٔ که بآنها دادی۔ وفاکن۔ ایں تفقدات آں طایفه را برآں وا دارند که دلالت و راهنمائی خود را از تو دریغ ندارند۔ ودر حق تو گمان نیک برند۔

اے مالک۔ سرداری عسکر کسے را شاید که با لشکریاں در مال خود مواسات کند۔ علاوه راتبهٔ مقرره بهر یک آنقدر عطا واحسان نماکه بتوانند بستگان ومتعلقان خود را آسوده دارند۔

چوں ایں سلوک را دیدند البته ایشاں هم در جهاد یک دل ویک جهت مطیع فرمان تو گردند۔ درانوقت که از تو محبت دیدند زوال سلطنت نخواهند۔ وانقراض او را آرزو نکنند۔ آنها را وسعت در ده۔ وبرحسن خدمت شاں آفریں گوئے۔ قدر ومقام جمله را ظاهر ساز۔ زحمات هر یکے را بزبان تمجید کن۔ چه تمجید واظهار آں دلیراں را بکار وا دارد۔ وساکن را نیز بر سر غیرت آرد۔ باید کار هر کس را باو بشناسانی۔ ودر نتیجه ایں را نسبت باو ندهی۔ مبالغه بیجا ننمائی۔ یعنی نه از آں بکاهی۔ نه ازو بیفزائی۔ زحمت بزرگ را که جاه بلند ندارد کم نگیری۔ واگر امر خطیرے روئے نمود وتدارک او مشکل شد ودر الستی بهم کنی۔ او را بخدا و رسول بازگذار۔ که خدا تعالی فرموده:۔

" یا ایها الذین آمنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم فان تنازعتم فی شیئ فردوه الی الله والرسول"

اے مالک! برائے حکومت شرع وانجام مهام قضا کسے را انتخاب کن که در حقیقت بر دیگراں برتری داشته باشد۔ از عمل عمال قضا وحکام شرع خبر گیر وتفتیش خفی بگذار۔ در معاش ایشاں نیز وسعت ده تا راه عذر وبهانه تخطع شود۔ خلاف نکنند۔ از مردم رشوه نگیرند۔

اے مالک! از افساد مفسد بر حذر باش۔ چه آئین گزیں ودست خویش اشرار است و گرفتار اغراض بیکاری بهوائے نفس درآں عمل کنند۔ ایں خویش را دست آویز نموده دنیا طلبند۔ چوں چناں باید منظور داری۔ وعمال را پیش بیازمائی۔ بعد از امتحان مامور نمائی۔ خصوصا چیزیکه

باید منظر آری اینست که کسے را بگرفتن هدیه بامیل خود بکار نگماری۔

اے مالک! برائے صاحبان حاجت یعنی اشخاصیکه با تو کار دارند وقتے معین کن و آں وقت که در مجلس نشستی بار عام ده و خود را مهیا و شنیدن مطالب عامه دار و بزرگی آفریننده خویش و حق تعالے را بیاد آر۔ چناں رفتار کن که عارضین را مورث خوف و هیبت نگردد زیرا بانشان گرفته نشود۔ تا بتوانند با جرأت تمام درد خود را بگویند۔

اے مالک! اگر عارضے از شرط ادب قصور ورزد بر و پیش میار،

اے مالک! بسیار در خلوت منشیں و خود را از رعیت پنهاں مکن،

اے مالک! بین یگانه و بیگانه تفاوت مگذار، رعیت در حق خود بسلطان درجه مساوات دانند۔

اگر جمیع فرمایشات حضرت امیر المؤمنین علیه السلام را تفصیل دهد و تشریح کند معلوم خواهد شد که دستور العملهائے ازیں متین آنجناب را اهالی فرنگ هو بهو ترجمه کرده و عمل نموده و بایں سعادت و نیک بختی رسیده اند۔ خاک بر سر ما که نام خود را مسلمان نهیم و اینها را قانون فرنگی نام کنیم۔ دو پنج روز که در فرنگستان مانده از جهالت بحقایق احکام شریعت متعرض مذهب و آئین خود شویم و شریعت مطهره را بقسمے مغائر قانون قرار دهیم۔ که اگر ایں را بگیریم باید آنرا فرو گذاریم یا سی هزار مسئله از شریعت محو کرده بیندازیم۔ اگر در ما ذرهٔ از ادراک باشد خواهیم دانست۔ نمازے را که بما حکم کرده اند روزانه پنج نوبت بجوانیم۔ چنانچه از روئے صحت و درستی چنانکه ماموریم بجا بیاوریم۔ دیگر ما را احتیاج به قاضی و حاکم و داروغه و فراش نخواهد ماند۔ زیرا که در محکم کتاب خود فرموده

"ان الصلوٰة تنهی عن الفحشاء والمنکر"

نماز گذارنده بمال مردم تعدی نکند۔ باید جامه و جا مه او غصبے نباشد۔ اگر مقروض است پیش از نماز ادا نماید۔ که بدوں ادائے قرض با استطاعت نمازش درست نیست۔ و از اں کسیکه قادر بر ادائے دین خود نباشد هرگز مطالبه نکند۔ و مردمان را بر نیکی تحریص و از طریق خلاف منع سازد۔ مساوات و مواسات را پیشه کند۔ ردائے کبریائی از تن بیروں آرد۔ قبائے تواضع و فروتنی در بر نماید۔ با عبد و مولی، پادشاه و گدا سالک یک طریق گردد۔ از دروغگوئی و مردم آزاری بر حذر

شود۔ بلکہ ہیچ ذی رُوحے آزار وجفا جائز ندارد۔ اگر انسان انسان باشد سر موئے تخلف از مقام انسانیت نورزد۔ زیرا امرِ خدا و رسُول بمساوات ست، از برتری جستن نوع بشر شریعت نہی فرمودہ۔ با برادراں مومن ہمرنگ باید شد۔ شرح محمدیؐ مستمر الی یوم القیامۃ باقی است۔ مولوی در مثنوی چہ خوب سرودہ:-

از علی آموز اخلاص و عمل — شیرِ حق را داں منزہ از دغل

در غزا بر پہلوانے دست یافت — زود شمشیرے برآورد و شتافت

تا جدا گرداند شس سر از بدن — اُو ز غصّہ زد براُو آب دہن

چوں خیو انداخت بر روئے علی — افتخار ہر نبی و ہر ولی

ذوالفقار انداخت از دست و نشست — ترکِ قتلش کرد و شد از ذوق مست

گشت حیراں آں مبارز زیں عمل — از نمودن عفو و رحمت بے محل

گفت بر من تیغ تیز افراشتی — از چہ افگندی؟ چرا بگذاشتی؟

گفت من تیغ از پئے حق میزنم — بندۂ حقم نہ ماموِر تنم

شیرِ حقم۔ نیستم شیرِ ہوا — فعل من بر دین من باشد گوا

سُلطان اولیا و شخص اوّل مخلوقات خدا ایں نوع سلوک در رفتار میفرماید۔ پیروانش را سزاوار نیست کہ اعتراض بر قول و فعل آں سرور نمایند۔ بلکہ واجب است کہ کردار و رفتار خود را شبیہ باں بزرگوار سازند۔

پس معلوم شد کہ نماز گذارندہ بہیچ چیز محتاج نیست۔ امّا نماز نہ آنکہ سر بزمین و تہ بہوا کند، یعنی عبادت بخدا کند۔ خدا بنماز و روزۂ کسے محتاج نیست، ہرچہ امر فرمودہ صلاح عباد در اتیان باں۔ و ہرچہ نہی نمودہ مصلحت بندگاں در ترک آنست۔

از دولت و ملّت ژاپون باید عبرت گرفت۔ کہ بچہ اندازہ در دین بُت پرستی خود راسخ ہستند باوجودیکہ آنہا تمام قوانین خود را از فرنگستان آوردہ و در مُلک خود مجری داشتہ و مقتدر بہر چیز گشتہ اند، و حال آنکہ ذرۂ از بُت پرستی آناں ہم نکاستہ است۔

قانون عبارت از اصول مملکت داری و لشکر آرائی و اخذ مالیات و حفظ حقوق رعیّت

اجرائے عدالت است۔ امّا ما بیچارگاں از آنجا رانده از اینجا مانده "خسر الدنیا والآخرة"۔ نه قانون میدانیم، و نه شیونات مذهب می شناسیم۔ شریعت محمدی سهله و سمحه است۔ هر گناه تصوّر شود در مسلمانیٔ ماست۔ والاسلام بذات خود ندارد عیبے۔ جمیع عیوبات در نفس ماست۔ ما ابداً نه از مسلمانی خبر داریم نه از لوازم شیونات ملیه خود آگاهیم۔ نه حق خویش می شناسیم۔ و نه حدود دیگراں را میدانیم۔ ما از هیچ چیز خبر نداریم۔ و اگر داریم هم محض قول است نه فعل و نه عمل۔ همینکه چند نفر یکجا جمع شدیم۔ بعد از حرف چند قدح بادۀ ناب زهر مار نطقها مینمائیم۔ و تأسفها مے کنیم۔ آوخ وطن ما خراب شد۔ ملّت ما پس افتاد۔ امان از دست بعض صاحبان عمامه! که عمامه را بتاز و بر غصب کرده و خبر مسئله طهارت هیچ نے نفهمیده۔ مخرب حقیقی ملک و ملّت بعض از مزوّرانند۔ از کسے شنیده نشد که بگوید:۔

آوخ دولت ما بیقدرت گشته، که حافظ مال و عرض جان و ناموس ماست؟ حیف که وزراء ما غرق بحر معائب‌اند۔ از ترس بروز عیوبات خود با صلاح ملایان مصنوعی نمی پردازند۔ معلوم است که حکایت اینها همان حکایت دزد و قاضی است که به یک نفر عالم گفتند:۔

فلاں قاضی دزدی کرده۔

گفت۔ چنیں مگو۔ بلکه بگو فلاں دزد قضاوت میکند۔ والا قاضی دزد نمے شود۔ هزارا دزد در لباس قاضی متّرصد دزدی مال ملّت و ناموس شریعت اند۔ با صلاح آوردن ایشاں فرضِ دولت و حکومت است۔ و لے اعمال اُمرائے دولت چنداں زشت است که از دزد بهتر نیستند۔ زیرا اگر احیاناً دزد را مشغول دارند که حق فلاں مظلوم را چرا پامال کردی؟ در جواب دلیل از فلاں ظالم رشوت گرفته حکم بر ابطال حق فلاں مظلوم دادی؟

در جواب گوید۔ بهماں دلیل و قانون که تو حق دولت و ملّت را بفلاں اجنبی فروختی۔ و فلاں حاکم جابر و ظالم که ظلم و طغیان او در نزد تو مکرّر به ثبوت رسیده۔ باز تعارف گرفته۔ حکومت فلاں شهر از آنِ او داشتی۔ میخواهی که بے اعتدالی ترا یکاں یکاں بشمارم۔ ع۔

نے زبا دسے نے ز تو رو دم نزن

دراں وقت مجادله بمصافحه انجامد۔ اگر وزراء با دیانت و تربیت را بر سر کار وا دارند بیخ ظلم کنده میشود۔ علماء حقانی کثّر الله امثالهم که حافظ شریعت و حامی ملتند، اگر تقویت کنند و قضا را

ازمردمان صحیح تعیین فرمائید، نه ناموس دولت بر باد میرود۔ نه مال ملّت تلف میشود۔

عموم در مهد آسایش می خسپیدند، اگر حال برایں منوال بگذرد

چنانچه ذکر شد دائم چند نفر از اشخاص بیوقوف همچنانکه یکے از پاریس۔ دیگرے از اسلامبول۔ وسومی از روسیه برگشت۔ و بعض سخنان بے سرو دُم را که طوطی وار ازیں وازاں شنیده اند بقالب زنند۔ رفته رفته مردم را از دین مذهب بری خواهند نمود۔ یک نفر می خواهد گریبان این گونه اشخاص را گرفته بگوید

اے نادانان! اینچنان اختیار ایران را بکف بے کفایت شما گذاشتیم۔ بسم اللّٰه۔ هرچه توانید اصلاح کنید۔ آنوقت مانند خر در گل فرو خواهند ماند۔ و قوّهٔ نطق کشیدن نخواهند داشت۔ وقتے بنده مسکو در منزل یک نفر فرنگی مآب مهمان بودم۔ سفره گستردند۔ شراب و مزه گذاشتند۔ یکے از فرنگی مآبان برخاسته نطق مفصلے از سخنان یاوه و هرزه ادا نموده و بسلامتی صاحب منزل باده نوشیدند۔ باز بسلامتی هر یکے از ارکان مجلس جداگانه قدح پیمود۔ کم کم بسلامتی داداشان و دوستان غائب رسید۔ در هر دور از حبّ وطن حدیث میراندند۔ و اشعار میخواندند۔ از عدم قانون در ایران شکایتها میکردند استفهامے می نمودند۔ دو ساعت نگذشت یکے از نطق باز مانده، مانند مُرده بے حرکت و بیحس اُفتاد۔ دیگرے را قے عارض گشته مجلس را ملوّث نمود۔ سومی بنائے عربده را گذاشت، بنده هم سیر اطوار و حرکات این مدعیانِ مدنیت و طالبانِ نظام و قانون را نمودم۔ و در گوشه خزیده بودم۔ در مجلس دیگر قبل از آنکه بدین عوالم برسند گفتم:۔

اے نانجیبان یاوه گوئے، هرزه درائے چندین سالست که درین ولایت هستید۔ هنوز از صد یک قانون تجرّع را یاد نگرفته اید۔ بدین هیکل منحوس و شمائل منفور و زبان ملوّث دم از قانون و حُبّ وطن میزنید۔ چناں می پندارید که با خشک کردن "م۔ق۔ر۔ع۔د" با کاغذ و تر کردن دهن با شراب انسان کامل شده اید۔ نخستین صفات مروّجین هر قانون در هر دین و مذهب قوم و ملّت که باشند امانت و دیانتست۔ و باید با اعتقاد پاک و استواری در دین و مذهب خود قانون را برائے رواج آئین خویش مجری بدارد۔ والّا برائے بے دین و لامذهب نه قانون لازم است۔ نه نظام چه اوّلین مرتبهٔ بے قانونی و بے نظامی سهل گرفتن احکام مذهب است۔ و حال آنکه قانون و نظام برائے حفظ شریعت و محافظت طریقت و نگاهداری معابد و صیانت احکام کتاب آسمانی است۔

تربیت لشکر بجہت جہاد و دفاع ہجوم اعادی بپا شد ۔ اگر گفتہ شود قانون بجہت حُبّ وطن و حفظ آنست ۔ خواہم گفت :۔

ابداً سربازاں بلکہ غالب رجال بزرگ طبقات مختلفۂ ما ہنوز اسمے از حُبّ وطن نشنیدہ و رسمے از آں را نفہمیدہ اند ۔ و کلیۂ ازیں عوالم دُور اند ۔ ولے نتائج حسنۂ قانون شامل حال وطن خواہد گردید ۔ بالجملہ عنان سخن از دست رہا شد باز بر سر مطلب خود رویم ۔

قانون و اجرائے آں در ایران ہم مشکل است و ہم آسان ۔ آنکہ مشکل است و بلکہ در نہایت اشکال و سختی و بجہت اجرائے آں کرورہا پول لازم و قتل نفوس کلی در پیش می آید ۔ اما آنچہ آسانست نہ پول لازم دارد ، نہ از دماغ یک نفر خون می آید ۔

مشکل آنست کہ وزرائے ایران خواستہ باشند با عقل و رائے خود قانون ترتیب دادہ بگذارند ۔ آسان آنست کہ اہل مغرب دو ہزار سال زحمت کشیدہ ۔ خون جگر خوردہ ۔ نفوس تلف کردہ ۔ قانون مرتب داشتہ ۔ اکنوں با کمال فراغت و سہولت اجراے می دارند ۔ اُو را ترجمۂ درست نمودہ ۔ فوراً بعض جہات کہ برائے ایران منافی است ۔ حک و اصلاح کردہ بموقع اجری گذارند ۔

برائے ایضاح مطالب چند سطر از نگارشات شخص معلومے در اینجا بیان شود تا معلوم گردد کہ حل مطالب جز ایں نیست و نخواہد بود ۔ شخص معلوم چنیں می نویسد ۔

در ایں اوقات بعضے از وزرائے ما خوب فہمیدہ اند ۔ کہ حفظ دولت ایران ممکن نیست مگر بتاسیس قوانین دولتی ۔ ولکن اغلب بزرگان ایران اصلاً نفہمیدہ اند کہ یافتن قوانین چہ قدر مشکل و چہ قدر معظم است ۔ خیالشاں بر ایں است کہ صاحب عقل مقتدر راست ۔ با فکار خود قانونے مرتب داشتہ مجری دارد ۔ ایں مراتب سہو بلکہ خبط را شرح نمیدہم ۔ لکن ایں قدر عرض مے کنم کہ ارتباط و تاثرات قوانین بحدے باریک ست کہ دقائق ایں ارتباط و تاثرات را دیدۂ عقل خوردبیں از درک رموز آں عاجز و فکر بلند پرواز بمعارج آں نتواند رسید ۔

حکمائے با معرفت و عقلائے با مدرک از سہ ہزار سال تا کنوں با تیشۂ اندیشۂ افکار خیلے دل خراشیدہ مو شگافی کردہ اند ۔ کہ اگر عقلائے حالیہ جمع شوند ۔ در باب قوانین دولتی یک سطر

برآں نتوانند افزود۔ ویا کم کرد۔ وہرچہ بگویند یا از دائرہ خارج و یا تکرار خواہد بود۔ بہم بست
کردن ہر قانون دولتی افلاً دویست سال طول کشیدہ۔ اگر خسارت وصدماتیکہ بجہت تاسیس قوانین
دولتی بر ملت فرنگ وارد آمدہ حساب کنیم۔ در انگلترہ وفرانسہ ہر سطرے از سطور اصول قوانین
اقلاً دہ کرور مصرف برداشتہ۔ با وصف این مراتب یک وزیر ناخواندۂ ایرانی پیش خود می نشیند و
بہترین قوانین فرنگ را رد میکند در آن واحد۔ عجب تر اینکہ میخواہد در ہمان مجلس در مقابل قانون
فرنگ قانونے ترتیب دہد بہتر از آں۔ و متصل گوید:۔

فرنگیاں کہ نظامات را از آسمان نیاوردہ اند۔ متوقعیم کہ این عقل و شعور را قدرے صرف
فرمودہ تلگراف۔ تلفون۔ عکس وامثال آنرا ایجاد کنید۔

اگر مقتدر بودم این اشخاص باشعور را یکجا جمع کردہ۔ و تا شش ماہ مہلت شان میدادم
کہ معنئ پول کاغذ را بمن حالی نمایند۔ نہ معنئ پول کاغذ۔ اگر بگویم شمع کچے درست کنید۔ خواہند گفت:۔
ما بروسیہ نرفتہ و یاد نگرفتہ ایم۔ و لے اگر گویند ایران کہ یک مملکت وسیع بزرگ است
نظم دہید۔ فوراً آواز برآرند کہ حاضریم۔ و بہتر از ہمہ از عہدۂ این کار تو انیم برآمد۔

اگر از ایشاں بپرسند۔ شما کہ علم شمع ساختن را نخواندہ اید۔ مقننی کہ صدہا علم لازم دارد
در کجا خواندہ اید؟

خواہند گفت۔ از روئے عقل ترتیب خواہیم نمود، واصل سہو در اینجاست کہ خود را
عاقل میدانند در صورتیکہ تصدیق بہ بے علمئ خود ہم میکنند۔ عجب این است کہ تا حال ندانستہ اند۔
در این مراتب علم لازم است۔ نہ عقل۔ خداوند عالم با ہمہ قدرت خلقت اشیا را بعلم نسبت میدہد
نہ بقدرت بکل خلق علیم می فرماید۔ پس معلوم است کہ بے علم خلقت وایجاد ہیچ چیز میسر نیست۔
اگر عقل حاد یک ملت از افلاطون ہم بیشتر باشد۔ باز بدون تعلیم فنون جدیدہ نخواہند دانست۔
ادارۂ شہر و معنی بلدیہ و مجلس چیست؟ باز ہزار سال دیگر شہر ہائے شان بہمان بگلربیگی ادارہ
خواہد شد۔ اعظم موانع ترقئ ایران اینست کہ وزرائے ما عقل خود را ترجیح بر علوم و فنون فرنگستان
میدہند۔

ہر وقت کہ وزرا بعظمت این اشتباہ خود ملتفت شدند۔ در یک ماہ ایران نظم خواہد

گرفت ہیچ جائے شُبہ نیست۔ کہ وزرائے ایران اشخاص عاقل وادیب باکمال ہستند وہر کدام
چند صد شعر عربی حفظ دارند۔ ولے باکمال فروتنی رعیت از ایشاں استدعا مینماید کہ ایں عقل را در تنظیم
امور دولتی صرف نفرمودہ در جائے دیگر صرف فرمایند۔ در چندیں قرن باعقل کار کردہ صرفہ اش را
بردہ ولذتش را چشیدہ۔ کفایت میکند؟

من نمی گویم حاجی میرزا آقاسی عقل نداشت ویا ایں وزیر نوری ظلماتی بود۔
من می گویم چوں علم مملکت داری نخواندہ خاک ایران را برباد کردہ۔ حال اقتضائے مروت
اینست کہ بعقل وزرائے خود قانع نشدہ۔ قدرے ہم از علم وزرائے خارجہ استعمال نمائیم متقصود از ایں
تفصیل اینست کہ ایران نظم ونظام نمے گیرد۔ مگر درصورتیکہ دستگاہ دیوان نظم بگیرد۔ نظم دستگاہ دیوان
موقوف بدو مطلب است۔ یکے اینکہ اوّلاً بدانیم نظم لازم وضروریست۔ یا نہ۔ دوم آنکہ درصورت
لزوم نظم بدانیم کہ بچہ وجہ تواں ایں دستگاہ را نظام داد؟ پس از تفہیم ایں دوصورت مطلب آساں
مےگردد۔ اگر مطلب آخری اختیار شود دور نیست کہ دولت ایران سی سال دیگر زندہ بماند۔
آنچہ اولیست امرائے ایران ہنوز منکر لزوم ایں دستگاہ ہستند۔ البتہ آناں منافع شخصی
خود را ملحوظ میدارند۔ واز منافع نظام مملکت صرف نظر مینمایند۔ اگر از ہزار یک معائب دستگاہ
دیوان را ملتفت بشدند ممکن نبود کہ تغیر ایں دستگاہ را بدعا از خدا نخواہند۔

از وزراء ایران بعضے صاحبان غیرت وطالبان نظم بودند۔ لاکن عوض اینکہ احوال نظم را
ملتفت شوند غیرت وخیالات خود را مدتہا صرف فروعات جزئی کردند۔
نظم ایران موقوف بہ فہمیدن ہمیں مطلب است۔ ہر کس ایں مطلب اہم را در اذکار
وزرائے ایران جائے داد۔ خدمت بسیار بزرگ بدولت ایران کردہ است۔

جائے انکار نیست کہ دراواخر۔ بعضے از اولیائے دولت بجہت نظم ایران خیالات عالی
بروز دادہ اند وتدابیر با معنی بکار بردہ اند۔ لکن نتیجہ ایں تدابیر یا ہیچ یا مجہول ماندہ یا موجب خسارت
دولت شدہ۔ چوں دستگاہ نظم نداریم۔ دہ بار حکم کردند لوکر دریا ونگاہ ندارند۔ درایں باب چند دفعہ شوریٰ
دشورت کردند وقرار قطعی دادند۔ چرا ایں حکم مختصر وجزئی باوجود آں تاکیدات محمول نگشت معلوم میشود
کہ دستگاہ بے نظام است۔ درشعع دیوان ما ناقص است۔

اگر معادن زغال را راه اندازیم، سالی ده کرور منفعت دولت خواهد شد. اما با این وضع دستگاه دیوان محال است بتوان یک دستگاه چرخ آبکشی ترتیب داد.

اگر گورگان را آباد کنیم نظم ترکمان آسان شود. ولی نمیشود. چرا؟ نظم دستگاه نداریم.

اگر بخواهیم افواج ما مثل افواج فرنگ شود و صد معلم بیاوریم محال است. محال چرا؟ دستگاه دیوان نداریم.

مالیات ما از این زیاده‌تر ممکن نیست بشود. چه دیگر زیاد اخذ شود. ما به هزار اشکال دیگر دو. بچه جهت؟ دستگاه دیوان نداریم. یک وقت می‌بینی وزرای ما گویا تعلیم فرنگ مقصودشان از فرنگستان معلم برای سربازی آورند. ولی از جانب دیگر منکر علم وزارت فرنگ هستند. گویا علوم و فنون وزارت را از مشق سربازی هم سهل‌تر دانسته‌اند. و چنان پندارند که ادارهٔ بلدیه باید باصول تاتار باشد. مالیات را باید مثل چنگیز بگیرند. در هیچ مملکت هیچ پادشاهی بقدر پادشاه ایران احکام صادر نمیکند. چرا؟ دستگاه دیوان ندارد.

در ایران تحصیل هیچ منصب و البته هیچ شرطی نیست. و هیچ کس نیست که بپرسد دولت ایران طالب چه هنر است؟ اهل ایران از ملل فرنگ قابل‌تر و مستعد تعلیم هر علم هستند. اما بواسطه عدم تعیین شرائط استحقاق نمیدانند که استعداد خود را در چه علم بروز و ظهور دهند. به تحصیل علم بر شوق و ذوق همه کس بیفزایید. اصلاح این عیب بزرگ با تاسیس دار الفنون نمیشود. تحصیل مناصب را باید مشخص نمود یعنی قانون گذاشته شود که کسی بفلان رتبهٔ عالیه و منصب عروج نتواند کرد الا به تحصیل فلان علوم. المعروف بقدر المعرفه. این قانون را اگر تا ده سال بموقع عمل گذاشته مجری بدارند، بعد از ده سال خواهند دید در خاک پاک ایران چه قدر ارباب عقل و درایت و عالمان باکفایت و تمیز اظهار حیات نمایند. چون همه میل و محبت بعلو جاه و پول دارند. و همگی طالب اند مواجب ده را به پنجاه رسانند. و از عشر به بیست به بالا برند. اگر مراتب بسته بوجود علم شود، درجات علمیه رجال ما از هر طبقه ترقیات محیر العقول خواهد نمود. لکن اکنون که بنده یک پسر فرزانه دارم، نه او در فکر تحصیل است نه بنده در پی تشویق آن. خیال اینکه سرتیپ شدن بسته بوجود هزار تومان و حکومت فلان شهر بسته بده هزار تومان است. هر کسی مقتدر باشد نائل به مرام میشود والا فلا. و این چندان جای تعجب نیست. تعجب در آنجاست

با اینحال میخواہیم در پاریس ہم سفارت داشتہ باشیم۔ داخل در معادلہ و معاملات فرنگ ہم باشیم۔

خلاصہ در ایران نہادن قانون آسان و بلاشک و شبہ مالیات اراضی را در دو سال چہل کرور میتوان کرد اما بشرط نظم و بشرطیکہ ولایت ایران را در تحت دستگاہ نظام در آورده نفروشیم۔

یک نفر حکیم انگلیس بپادشاہ خود مینویسد "اگر احیاناً تو را تنگدستی رخ نمود اساس سلطنتی را بفروش۔ زنہار حکومت و ولایت مفروش کہ بہ تجربہ رسیدہ کہ عاقبت بخیر منجر نمیشود۔

اما حکیم انگلیس در اینجا سہو کردہ۔ ہزار سالست دولت ایران حکومت و ولایت فروشی را پیشہ نمودہ۔ الحمد للہ والمنۃ عاقبتش بشر منجر نگشتہ۔

بارے بسیار دور سر دارم۔ من ہیچ وقت این قدر چانہ نزدہ بودم۔ چون در مابیل چند نفر از نورسان ایران ہستند۔ کہ خود را عالم حکمی میدانند۔ ہر شب از بیکاری در میان ما این صحبت ہائے جنگ و جدل ہست۔ رائے من غیر از رائے ایشان است۔ اینست کہ عادت کردہ ام بیاوہ گوئی۔

حاجی محسن آقا گفت۔ سرکار رضا خان۔ حقیقتاً اگر سہ شبانہ روز از این مقولہ صحبت فرمائید۔ بندہ حاضرم۔ باستماع نمودن۔ واقعاً بسیار خوش گذشت۔

خلاصہ۔ بعد از صرف چائے ساعت ہفت رسیدہ بود۔ خدا حافظ گفتہ متفرق شدیم۔ در راہ برضا خان محبت آمیز گفتم۔

"خان۔ واقعاً خوب صحبت کردید۔ حاجی محسن آقائے ما ہم معتقد براینست کہ قانون در ایران مشکل است جاری شود۔ نمیتوانند صورت دہند۔

گفت۔ بابا جان۔ اینہا ہمہ بہانہ است۔ برائے این ظلمات دیتست بسیار خونہا ریختہ شدہ۔ زیرا کہ گاہے رعیت از قانون وحشت کردہ۔ و وقتے رؤسائے روحانی منکر قانون بودہ۔ وزمانی سلاطین قانون را منافی استقلال خود دانستہ ضدیت کردہ اند۔

امروز در ایران این ملاحظات بتجربہ رسیدہ کہ سلطنت و استقلال پادشاہ با قانون مشروطیت ہزار مرتبہ مشعشع تر و عزیز تر و با عزت تر از پادشاہی بارلیست۔ رعیت ہم خوب دریافتہ اند کہ رفاہ حال و مکنت و دولت ایشان بستہ بدستگاہ قانون است و علما ہم معتقد ہستند۔ زیرا احکام و اوامر خدا با قانون بہتر اجرا میشود معطل نمی ماند۔ اگر عکس این را رائے دہند در میان مردم بدنام میشوند۔

شود و خودغرض بقلم میروند. و در اینجا بجرح چند نفر وزرا ئے بے انصاف خائن که بمداخل خودسری اینها انه قانون نکشند عاید می گردد. و آنچه پیدا رعیت بازمی مانند و منتظر بلا میشوند. هیچکس منکر قانون مشروطیت مقدس خداپسند و محبوب القلب نیست. همه اینها عذر ناموجه است که می آورند. مشکل بنظر میرسد که مردم را بوحشت اندازند. تا رغبت نه نمایند که بمنافع شخصیه آنها زیان وارد آید۔

به نظر بنده اجرائے قانون در ایران چنان سهل و آسان است که گویا میوه ای از دکان عطارے گرنگین میخری. نان پخته است و قبائے دوخته. میخواهی برو فردا کتب قوانین انگلیس را بیاور و ترجمه کن. دستگاه قانون را از دستگاه اجرا سوا کرده مجری بدار. آنچه نوشته اند اوّل خود و اولاد خود تسلیم نموده سپس سر تسلیم بآستانهٔ آن بگذارد. خیال وزرا و حکام ما اینست که حکم را خود بدهند و فراشبا شان اجرا کنند. البته در اینصورت مشکل است۔

بارے سر دو راہے رسیده از همدیگر جدا گشته خداحافظ کردیم، بعد از دو هفته حاجیه خانم بمن گفت میرزا یوسف یک سفر تا تنابنما. وعدهٔ فلان و فلان رسیده. آنها را تحصیل کن. اگر معذرت آرند که پنبه را نفروخته ایم. در آنجا اقامت کرده مالها را بفروش و دو باره تجدید معامله مکن. از قراریکه معلوم میشود. ابراهیم باین زودی تنها با بحال نخواهد آمد. که کارها را بتواند انجام بدهد۔

گفتم بچشم. تدارک رفتن را تهیه کرده آمدم. ابراهیم بیگ را بوسیده. از حاجیه خانم التماس کردم که مرا از احوال ابراهیم بیگ بیخبر نگذارد. محبوبه را هم دلداری داده عازم مقصود شدم۔

از روز رفتن تا یوم برگشتن چهار ماه و نیم طول کشید. چه بنا بفرمودهٔ حاجیه خانم تا موعدے فروش پنبه در آنجا مکث و اقامت نمودم. حاصل پنبه خوب بود ولے مشتری بوقت نیامد. لذا از چند نفر پول و از بعضے تجدید معامله کرده. سند گرفته. مراجعت نمودم. نقود و اسناد را بحاجیه خانم داده رفتم نزد ابراهیم بیگ۔

دیدم همان آش است و همان کاسه. همان رنگ است و همان رویه. رفتم دست او گریه گلوگیرم شد. لکن خودداری نموده بنائے شوخی و مزاح را گذاشته گفتم۔

«محبوبه خانم! بیگ با زبان حال مترنم باین مقال است ؎

گر طبیبانه نشینی بسر بالینم || بدو عالم ندهم لذت بیماری را

محبوبہ گفت۔ عمو جان! کاشکے چناں بودے۔ ولے نہ چنیں است ؎

غلط است اینکہ گویند کہ ز دل رہیست دل را
دل من ز غصہ خوں شد دل او خبر ندارد

در مدت این پنج و شش ماہ اگر بہ نیم نظر مشفقانہ امیشوا نخت برائے دنیا و آخرتم را کافی بود۔ خبر ندارد کہ منم یا بی بی یا سکینہ خانمست؟ یا اینکہ در اینجا کسے ہست یا نیست۔ وایدا سوالے" یا حق یا مدد" از زبانش سخنے و حرفے شنیدہ شد۔

گفتم۔ محبوبہ خانم! بیا یک کار بکن۔

گفت۔ چہ کنم؟

گفتم۔ در اینکہ آواز تو روح پرور است۔ حرفے نیست۔ یک رود و عود را گرفتہ قدرے در پیش او رویش بزن و بخواں۔ زیرا موسیقی و لحن خوش در جمیع امور چہ تاثیر خاص وارد خصوصاً در مزاج مریض۔ شاید بحس آید؟

آواز خوش از کام و دہان لب شیریں
گر نغمہ کند ور نہ کند دل بفریبد

گفت۔ اطاعت میکنم۔ مشروط بر اینکہ بی بی نباشد۔

گفتم۔ البتہ روزے بحمام یا جائے دیگر میرود۔ تجربہ کن۔ ببینم موثر بشود یا نہ۔

گفت۔ سکینہ خبر میدہد، جواب دادم۔ میسپارم خبر ندہد۔

گفت۔ خیلے خوب۔ ہر وقت بی بی جائے رفت۔ من حاضرم بخواندن و بیانو زدن و تار و قانون و سنطور نواختن۔ حتٰی رقص کردن و مسخرگی نمودن۔ و لو خود را از پنجرہ بپائین انداختن باشد۔ اے کاشکے بصحت او نافع شود۔ ہر چہ از دستم بیاید مضایقہ نمی کنم

چند روزے گذشت۔ یک روز حاجی مسعود آمد۔ بہ آرادہ پیچے گفت۔ ابہا را بد بند۔ پرسیدم چہ خواہی کرد۔

گفت۔ خانم میرود زیارت راس الحسینؑ۔ دیدم امروز فرصت است۔ ازادہ حاضر شد۔ حاجیہ خانم گفت سکینہ بیا۔ باہم برویم۔ تو ہم بہ برادرت دعا کن۔ شاید دعائے تو

مستجاب شود۔ ایشاں سوار شدہ رفتند۔

محبوبہ گفت۔ اگرچہ حاجی مسعود نمیگوید۔ احتیاطاً شما ہم بسپارید۔

گفتم بچشم۔ رفت بالا عود و قانون را آوردہ ایستاد و گفت۔ یا سیدی و حبیبی! خود میدانی کہ جاریہات از آں بیشتر مہا نیست کہ در حضور تو نیم خند زنند۔ تا چہ رسد بدست اسباب موسیقی گرفتہ بزنند۔ در حضور شما صوت خود را بلند کنند بجہت عافیت و صحت وجود مبارکت خود داری نتوانم نمود۔ مولائے من! شش ماہ منتظر و چشم براہ قدم اشرفت بودم۔ واز فراقت خواب و خور را بر خود حرام کردم و تا اکنون کہ شب ظلمانی فراق بصبح وصال مبدل گشتہ۔ از ہنگام فراق بدتر در حرمانم گداختی۔ و روز روشن را بگلبنہ ات تیرہ و تار ساختی ہے از ایں مقولہ سخناں بیسرود۔ واز چشمانش مانند ابر نیساں اشک فرو میریخت۔ عود را برداشتہ آہ سرد از تہ دل پُر درد بر کشیدہ بنائے ترنم گذاشت ؎

| نہ طاقت وصلت مرا | نہ صبر از ہجران تو |
| ہجرت بلا۔ وصلت بلا | اے من بلا گردان تو |

ایں را خواندہ طوافے بر سر ابراہیم بیگ کردہ۔ در پائین پایش نشست۔ اما چہ نشستن۔ بہا مانند برگ گل کہ از ہجوم تند بادے لرزد۔ دستہا از کار اُفتادہ خود بخود حرکت میکند و جمیع اعضاء و جوارح چوں بید مے لرزد۔ رنگ و رویش زرد شدہ۔ مانند گل احمر از تابش آفتاب عشق پژمردہ گردیدہ۔ زار و نزار۔ گریاں و نالاں عود را بدست گرفتہ۔ صوت یا حبیبی! یا سیدی! بلند نمودہ مترنم گشت۔

غزل ترکی را محبوبہ بحالت سوزناک میخواند۔ من کہ خود ہم میدانم آدم بے ذوق و پیر سال خوردہ و منحنی ہستم۔ بہیجیج رگہایم صدائے جانسوز و شور آمیزش اثر کرد۔ با جد و جہد زیادے خود داری نمودم کہ غشوہ عارض نشود و بیہوش نگردم۔

اما ابراہیم بیگ مظلومانہ نگاہ مے کرد و ابداً نہ جنبش داشت نہ حرکت۔ ایں باُو نگاہ میکند نالاں و گریاں۔ اُو بایں مینگرد ساکت و حیران۔ من کلاہ از سر برداشتہ بر زمین زدہ بہا بہائے گریہ آغاز کردم۔

حاجی مسعود آمد کہ چہ خبر است؟ دید محبوبہ عود بینوازد۔ تعجب کرد۔ بعد محبوبہ بنا کرد بخواندن ایں تصنیف۔ ضمناً عود ہم بینواخت۔ از شنیدن آں چناں موثر گشتم کہ در دلم اضطراب پدیدار شد ؎

بوسیدن پای شاه درد بر دست | سهل است گذشتن از سر و جان
کے قدر وصال داند آں کو | هرگز نکشید بار هجران
در کیش نیست زنده آنکس | کاندر ره دوست گشته قربان

ای وائے بحال کسانیکه سیر این عوالم را کرده بمبتلائے بلائے عشق گشته همینکه حالت مجنونانه بنظر آورده. عالم عشق او را فهمیده هر آئینه ممکن نیست در غم و اندوه این دختر ک بلادیده محنت کشیده شرکت ننماید و از دیده اشک خونین نبارد.

خلاصه. از سوز و گداز عاشق مجنون را فاقتے حاصل گشته و از دل پر درد وش کثرت ناله رفع کدورت کرد. برخاسته و رفتم.

مامور مولف پوست خانه آمد. سه چهار مکتوب آورد. در روئے یکے تمبر ایران دیده مهرش را معاینه نموده. حسن بود معلوم شد که از مشهدی حسن کرمانی ست. مکتوب را گشوده مضمونش بقرار ذیل بود:-

از طهران. الی مصر بنظر جناب مستطاب ابراهیم بیگ مشرف شود.

فدایت شوم. پانزده ماه است از عزیمت بندگان عالی میگذرد، اگرچه فدوی وعده کرده بودم در هر ماه یکبار احوالات طهران را بعرض عالی رسانم. ولے چوں قاعده اینست که از عقب مسافر مکتوب نمی فرستند و لازم ست که اوّل مسافر مکتوب نویسد. تاحال از جانب جناب عالی تعلیقه بروز ننمود. بر نگرانی و انتظارم افزود. مستدعی اینکه گاهے از سلامتی حالات خیریت علامات مرقوم فرمائید. تا مزید اخلاص و ارادت گردد.

احوالات قابل ظهور ننموده که سبب تصدیع شود. مگر اینکه چند روز قبل امتیاز کشف آثار عتیقهٔ شوشتر و همدان وغیره را بتوسط وزیر مختار فرانسه بکمپانیه فرانس دادند. اگرچه ملت ایران از این عوالم بیخبر اند. ولے آنها که سو نتیجه این جور چیز ها را میدانند در بحر غم و الم غوطه ور گشته اند. که آنهمه گنجهائے بے پایان موروثی اجدادی ما را که مادر وطن در شکم خود از چندین عصر جهت ایرانیان محفوظ داشته. و ملیانها ارزش داشت. بیک صلوٰة فرنگی از دست دادند. در عوض این گنج پانزده هزار تومان میرزا علی اصغر خان صدر اعظم برائے خود گرفت. و امتیاز آں مادا اگرچه وعده شده

بدولت هم حصهٔ قسمت بدهند۔ ولے مسلم است یک انگشت بدهان مامورے که از جانب دولت نظارت خواهد کرد می مالند۔ وکار تمام میشود۔ امّا غیرتمندان وطن در حضر خاک ایران برائے عتیقه جوئی چنان ممنوع‌اند که در ممالک قانونی مردم از شگافتن سینهٔ انسان و برآوردن جگر او۔ در پیش این امتیاز صدر صحت با امتیاز تنباکوئے رژی۔ چوں از آں معامله هر بهره زن حق صرف دخانیه داشت۔ فریاد به عیوق رسانیدند۔ اما این را کسے حق خود نمیدانست۔ دولت هم که از جهالت خود وارو جائے صرف نداشت۔ کاشکے او را میدادند و این را میگذاشتند۔ عموم دانایان میدانند که چه قدر ثروت و دولت ایران از دادن این امتیاز بربا درفته است۔

بارے برگذشته افسوس خوردن کار خردمندان نیست۔ مستدعی اینکه اقلاً هر ماهے بسرافراز نامچه یاد و شادم فرمائید۔ بنده هم در عریضه نگاری قصورے نخواهم نمود۔ خدمت جناب حاجی یوسف عمو عرض اخلاصمندانه میرسانم۔ باقی ایام عزت مستدام باد۔ اقل حسن کرمانی۔ نیتم پیش حاجیه خانم عرض کردم:

از اسلامبول سه طغرا مکتوب آمده، هیچ یک جواب ننوشته ایم۔ بسیار عیب است۔ بما محبت زیاد از حد کرده‌اند و نگرانند۔ لازم است جواب دهیم۔ چه امر میفرمائید؟ وعلاوه از طهران هم کاغذ آمده۔ نمیدانم درجواب آں چه خواهم نوشت۔ فرمود۔ باسلامبول بنویس همان نخواسته که دیده ایدا با طهران را نمیدانم چه باید نوشت۔

گفتم۔ طهران هم از زبان ابراهیم بیگ بنویسیم۔ وامضاو مهرا و را میگذارم۔ از خدمت خانم بزرگ بیرون رفته۔ یکشبه خانم نزد من آمده گفت۔ یوسف عمو! بیا با تو کار دارم۔ رفتم منزل ایشان داشته۔ یوسف عمو! چیزے دیده که دو ماه است بکسے نگفته ام۔ حتّی بوالده، در دل خود پنهان داشته ام که بشما بگویم۔

گفتم۔ خیر است۔ انشاءالله۔

گفت۔ روزے رفتم منزل محبوبه نماز گذارده بودم۔ جائے نماز برداشته۔ باز کرده نماز گذارم۔ درمیان جانماز کیسهٔ تربت وکیسهٔ مهٔ خاک وکیسهٔ تربهٔ نرم بود۔ بوئے عطر وخوشی بمشامم آمد۔ خیال کردم که پنبه بعطر آلوده گذاشته است۔ گرهٔ کیسه را با چاقو باز کرده دیدم۔ موئے سر است۔ کلدرے در آورده

بخیالم می آید که آن روز که برادرم را تراشیدند. مجوبه موها را جمع کرده جادو نماید. اگرچه بوالده خبر ندادم. ولے اگر جادو کرده باشد با مجوبه سخت دعوی خواهم نمود.

پرسیدم. چه کردی؟

گفت. قدرے برداشته با زکیسه را دوخته بر جا گذاشتم. خودش نمیداند.

گفتم. نور دیده! مجوبه جادوگر نیست و آنگهی برادرت در چنیں حالت مرض چه جادو خواهد کرد؟ یقین آنرا در جانماز خود گذاشته که اوقات نماز بخاطرش بیاید و دعا بجهت شفاے او بکند. عقلش قبول نموده باور کرد.

این سکینه دختر صاف و ساده است. از عوالم عشق و محبت بیخبر. اینقدر بگوشش رسیده که موئے سر جادو میکنند. بجهت آن شبهه عارضش شده بود.

گفتم. بخانم نگو. تو هم ببرادرت دعا کن

خلاصه کردار هاے مجوبه اگر بقلم آید معلوم میشود که عالم محبت او از دائره وهم انسانی خارج است.

شب میرزا عباس و بعضے از احبا بدیدن آمدند. قدرے صحبت متفرقه شد.

حاجی محسن آقا گفت. یوسف عمو! روزنامه را بعد از رفتن شما که نوشت؟

گفتم. هیچکس. منهم پس از این نخواهم نوشت. کاغذ طهران و اسلامبول را با ایشان نمودم.

میرزا عباس گفت. خبر خوب است. برم نزد ابراهیم بیگ بخوانم.

گفتم. اگر خواندنی بود من پیش از شما می خواندم.

الحاصل روزگارے بدین نوع گذشت. مدت بیست و دو ماه تمام یک خانواده از کوچک و بزرگ پریشان حال و پریشان روزگار. و از همه پریشان تر مجوبه بود. که بدن رنجور. خاطرش مشوش. افکار پریشان. ترک دوستان و همسایگان گفته همه را فراموش نموده و همه را "کان لم یکن" انگاشته از جان و دل با جمیع حواس مشغول مریضے که قالب بیروح است. بود. ـ

گر مخیر بکنندم بقیامت که چه خواهی
دوست ما را و همه نعمت فردوس شما را

مجوبہ را یک دوست از عموم دوستان مستغنی داشت۔

روزے حاجی محسن آقا آمد۔ و در دست روزنامۂ عربی داشت۔ گفت۔ در طہران تدارک جشن بزرگے دیدہ اند۔ گفتم۔ چہ جشن؟

گفت۔ سال پنجاہم جلوس اعلیحضرت ہمایوں ناصر الدین شاہ است۔ برویم روزنامہ را نزد ابراہیم بیگ بخوانیم۔ شاید خوشحال گشتہ چیزے بخورد۔

گفتم۔ صبر کنید۔ من نوعے حال نمائیم۔ ایحداً یک ہفتہ از قونسولخانۂ علیۂ ایران خبر داد کہ تبعہ جمع شوند۔ منہم رفتم۔ قونسول نطق بلیغے کردہ و گفت:۔

جشن سال پنجاہم از جلوس میمنت مانوس اعلیحضرت۔ قوی شوکت ہمایوں شہنشاہ ایرانست۔ پادشاہ پرستی ایرانیان در جمیع ممالک خصوصاً در مصر شہرۂ آفاق ست۔ بر ہمہ ما لازم و واجب کہ ہر کس بقدر وسع خود خانہ و حجرات و دکاکین خود را با قنادیل و مصابیح چراغاں نمودہ۔ مانند آیۂ نور رشک وادیٔ طور سازد۔ و با آلات ساز و موزیک از خوانندہ و نوازندہ رونق دہد۔ تا در میان عموم خارجہ ممتاز و سربلند باشید۔ کہ در جرائد عالم حمیّت و غیرت و پادشاہ پرستی ایرانیان بیش از بیش ثبت گردد۔ جائے و شیرینی صرف شدہ متفرق شدیم۔ من آمدہ بحاجیہ خانم گفتم۔ فرمود۔ البتہ مضایقہ نکن۔ من صد لیرہ خرج جشن میدہم۔ شال و قالی آنچہ اسباب و تجملات لازم است حاضر نما۔ فردا طاق نبدی بسیار مزینی نمائید۔

من رفتہ بمہدی بیگ شاعر نوشتم کہ شعرے مناسب بگوید تا در لوحہ نوشتہ در جام بگیرم تا پشت لوحہ چراغ بگذارند و از خارج خواندہ شود۔

خود رفتم بدکان ہاشم البدوی الخطاط کہ در شیشہ با خط جلی بنویسید:۔

"اللّٰہم بارک جلوس سلطاننا فی سنۃ الخمسین بحق طٰہٰ و یٰسین و نصر السلطان ناصر الدین"

در شیشۂ دیگر ہم "خسروا پایندہ باش" بنویسید۔

حاجی مسعود ہم از جانب مہدی بیگ آمدہ بود۔ گفت۔ مہدی بیگ جواب داد کہ ہیچ سعف عمو بگو مناسب این مقام را شیخ سعدی ششصد و پنجاہ سال پیش ازین گفتہ۔ خوبست کہ آنرا در لوحہ نوشتہ بگذارد۔ و یک پارچۂ کاغذ بمن داد و گفت۔ فردا من خودش را خواہم دید۔ کاغذ را باز کردہ

دیدم که مهدی بیگ نوشته است :-

ایکه پنجاه رفت و در خوابی — مگر این پنج روزه دریابی

گفتم - حاجی مسعود! این شعرا بمیخوانند - این را حقیقتاً فرستاده یا اینکه مزاح کرده -
بهر حال آنچه لازمه جشن بود جا بجا نمودم - یک دستهٔ موزیک عرب سه روزه دوازده لیره
داده وعده گرفتم - شربت و شیرینی و سائر لوازمات تهیه کردم - چهار روز گذشت تا که حاجی مسعود
آمده گفت :-

یوسف عمو خبر داری ؟

گفتم - از چه ؟

گفت - تلگراف آمده میگویند "پادشاه ایران را کشتند یا وفات کرده" جریده ها هم این
خبرا نوشته اند - بیرون رفته دیدم این خبر منتشر گشته - میگویند - بقونسول خانه هم تلگراف آمده -
فراش قونسول را دیده پرسیدم چه خبر است ؟

گفت - خبر خیر نیست -

گفتم حقیقت چنین میگویند - صحیح است ؟

گفت - آرے - ما طاقے که بسته بودیم سیاه میکشیم - حالا میروم چند توپ پارچه سیاه بگیرم
از آنجا برگشته احوالات را بحاجیه خانم بیان کردم -

گفت - درین صورت چه باید کرد -

گفتم - ما هم سیاه بگیریم - طاق را بپوشانیم - سپردم نزد ما به ابراهیم بیگ از این مقوله صحبتها نکنید -
آدم فرستادم باهل طرب - خبر دادند - بیعانه که داده شده مال ایشان لازم نیست - نیایند -
رعایائے ایران جمع شده رفتیم بقونسولخانه - تعزیت دادیم - پس فردا بقونسول تلگراف
جلوس شاه مظفرالدین بدین عنوان رسید :-

"پادشاه جدید در تبریز جلوس به تخت سلطنت نمود و موکب همایون رو بطهران حرکت کرد"
پس از چند روز از گذارش ماتم شاه - از هر طرف تحسین و تمجید نمودند از میرزا علی اصغر خان امین السلطان
صدر اعظم نمودند - که چه قدر عاقل و با درایت و با تدبیر است - چه درین موقع اقداماتے نموده تمهیدے

بکار برد۔ کرا با اُخلل بامور دولت و ملّت راه نیافت۔ عموم ملّت در مهد آسایش غنودند۔

میرزا عباس آمد که بدیدم پیش ابراهیم بیگ از جلوس حضرت ولیعهد تخت فرماندهیِ حرکت موکب همایون بطهران اُورا آگاه کنیم۔

گفتم۔ صبر نمائید تا ورود موکب همایون بپائے تخت سلطنت۔ باید کم کم گوشزد اُو کرد۔ بعد از ده روز تنها رفتم پیش حاجیه خانم۔

گفتم روزنامه ها از ایران اخبار خوش بنویسند۔ ابراهیم بیگ گفت۔ یا حق یا مدد۔ لکن بلند تر از اوائل۔ حاجیه خانم گفت۔

درمیان زنها اشتهار دارد که ولیعهد بتخت نشسته۔ پادشاه شده۔ من باور نکردم زیرا جعل نسوان عرب معلوم است۔

گفتم خیر جعل نکرده اند۔ درمیان مردان هم شیوع دارد۔ که ولیعهد پادشاه شد۔ یکدفعه ابراهیم بیگ بے اختیارانه حرکت کرده بسوئے من نگاه نموده وگفت۔ یا حق یا مدد۔ یا حق یا مدد گویا آماده نطق است من دیگر حرف نزده برخاسته بیرون آمدم کسے را فرستادم بمیرزا عباس که حاجی محسن آقا و مهدی بیگ وحاجی ۔۔۔ تبریزی را وعده بگیرد۔ که فردا بصرف شام تشریف بیاورند۔ شور نمائیم که بچه راه مطلب را به ابراهیم بیگ اظهار کنیم۔ بحکیم صالح آفندی هم خبر فرستادم آنهم بیاید تدارک مهمانی حاضر۔ ومهمانان همه آمدند بحکیم صالح گفتم:۔

حکیم باشی۔ نتیجه زحمات شما ودیگران بعد از دو سال انجام پذیر شد۔ یعنی آنچه شیخ یوسف البنّا گفته بود۔

پُرسید یعنی چه؟

گفتم۔ اکنون ممکن است که بتوانیم ابراهیم بیگ را مانند امیر علاالدوله که خولیائے بزشدن داشت۔ بجو رانیم۔ بلکه در یک هفته بستر بیماری دو ساله را برچینید۔ ولے میترسم که اگر دفعتهً خبر دهیم سکته عارضش شود۔ ویا بارد بدتر گرفتار گردد۔ وحال ابلاغ این امر برائے حکمت پیرائے شما منوط ومربوط میباشد۔ صالح آفندی گفت۔ بالکنایه ویا بصراحت گفتن فرق نمیکند۔ وبه اُو زبان نمیبایدزیرا که این خبر دیباستے ورد اوست۔

میرزا عباس گفت۔ پس از صرف شام ہمگی میرویم پیش ابراہیم بیگ من میگویم۔
"بیگ! مژدہ۔ احوالاتِ ایران چنین و چنان است"
حکیم گفت۔ قتلِ شاہِ ماضی را نگوئید۔ اگر سوال کند۔ بگوئید سببِ وفاتش معلوم نیست۔
الحاصل شام صرف شدہ بحاجی مسعود گفتم۔ برو۔ بگو۔ در پیش ابراہیم بیگ کسے نباشد۔
سپس ہمگی رفتہ سلام دادہ نشستیم۔ میرزا عباس گفت۔ تلگراف بود دیروز وارد شدہ۔
دیگرے گفت۔ میگویند نصف اہالیٔ طہران تا قزوین استقبال کردہ بودند۔
سہ دیگر گفت۔ پس ازیں در ممالکِ ایران باکمال سرعت اصلاحات رُخ خواہد نمود۔
یک دفعہ از ابراہیم بیگ صدائے "یا حق یا مدد" بطرزِ بلند استماع شد۔
من گفتم۔ سرکارِ بیگ از احوالات بیخبر نیست۔ واضح بفرمائید تا مستحضر شود۔ حضرت ولیعہد بتختِ سلطنتِ موروثی جلوس فرمودند۔ اکنوں سکّہ و خُطبہ بنامِ نامیِ شاہنشاہ مظفرالدین شاہ است۔
گویا ایں صحبتِ من۔ دمِ حضرتِ مسیح بود۔ کہ مردہ را جان داد۔ بے اختیار بآوازِ بلند گفت:۔
"یا حق یا مدد۔ بخت یا اللہ" و باکمال ہشیاری بمن نگاہ میکند۔ گویا منتظر است کہ احوالات را بپرسد۔ ہرکس صحبتے از سلطنت بمیان آورد۔ یکبار بآوازِ بسیار ضعیف گفت۔
"یوسف عمو! کے شد؟"
گفتم۔ قربانت بیست روز زیادہ است۔
گفت۔ یوسف عمو! یک سیگار بدہ بکشم۔
دیدم از پُشت در صدائے حاجیہ خانم بلند شدہ کہ می گوید "جان قربان زبان شیرینت"۔
جان مادر ابراہیم جان۔ مجبوبہ گریہ کناں از پلہ رفت۔ سیگار بیاورد۔ از مدتِ بعید یک قوطیٔ سیگار نگاہ داشتنے بود۔ فوراً آورد و برداشتہ بتعجیل می آورد۔ کہ در پلہ دامن زیرِ پایش گیر کردہ معلّق اُفتاد تا پائین۔ جعبۂ سیگار شکست سیگارہا ریختہ و پاشیدہ گردید۔ بیچارہ با حالِ عجیب کہ مایۂ خجالت و شرمسائیت اُفتادہ گریہ مے کرد۔ و خیلے شرم از اُفتادن داشت۔
گفتم ماما آرام باشید۔ خود تا نراگم نکنید۔ ہمہ آں چناں زیرکی بخرج دہید کہ گویا از سابق ہیچ مطلع ازیں خبر نبودہ اید۔ سیگار گرفتہ۔ بابراہیم بیگ دادم۔

حکیم گفت۔ اوّل چائے بیاورید۔ مجبوبہ دوید۔ چائے با نان آورد۔

گفتم۔ نان را بردار۔

گفت بنا شا سیبخار کشیدن زیان دارد۔

گفتم۔ شما بروید اندرون اینجا نہ ایستید۔ صبر کنید۔ دست و پا را گم نکنید۔ چائے را دادم۔ خواست قاشوق را دست بگیرد۔ بگرداند۔ دستش لرزید۔ ملاحظہ کردم بے قوت است۔ پیش رفتہ معاونت کردم۔ سیبخار را کشیدہ۔ بنائے صرفہ را گذاشت۔

حاجی محسن آقا گفت۔ حقیقتاً در ایران جشن بزرگے برپاست۔ مہدی بیگ گفت۔ البتہ چنیں پادشاہ بزرگ را ہر قدر جشنش بزرگ بگیرند رواست ؎

جوان و جوان بخت روشن ضمیر ، بدولت جوان و بتدبیر پیر

بدانش بزرگ و بہ ہمّت بلند ، ببازو قوی و بدل ہوشمند

ابراہیم بیگ گفت۔ یوسف عمو! روزنامہا از قانون چہ مینویسند؟ گذاشتہ و اجرا کردہ اند یا نہ؟

گفتم۔ تا پانت البتہ معلوم است۔ زیاد صحبت شدہ۔ بے نگاہ این طرف و آنطرف میکنند۔ کہ بفہمد این خبر صحت دارد یا نہ؟ شب از نیمہ گذشت۔ مہمانان برخاستہ۔ با ابراہیم بیگ دست دادہ۔ خدا حافظ گفتند۔ ہر یک را با سر تعارف نمود حاجیہ خانم آمدہ فرزند خود را در آغوش کشیدہ بوسید و بوئید۔ گریہ کرد۔

ابراہیم بیگ آہستہ گفت۔ والدہ! چرا گریہ میکنی؟ چہ خبر است؟ بیچارہ گویا از ہیچ چیز اطلاع ندارد۔ مجبوبہ حالا مجبوبہ شدہ۔ نمیتواند باندرون بیاید۔ از بائین در نگاہ کرد۔ معلوم است کہ شب در منزل خود نخواہد خوابید۔

سکینہ خانم از احوالات خبر داشت۔ پس از شام خوابیدہ است۔ منہم رفتم و ہر کس منزل خود مشغول استراحت شد۔ حاجیہ خانم در منزل ابراہیم بیگ خوابید۔

صبح پس از ادائے فریضہ آمد۔ دیدم مادر و پسر آہستہ آہستہ مشغول صحبت ہستند۔ چائے با نان دو آتشہ آوردند۔ باہم خوردیم۔ وقت ظہر حکیم آمد۔ احوال پرسی کردہ شکر ہا نمود۔ سخت تعجب داشت۔

که چنان آدم بحس وهوش درد ورنج چسان تبدیل یافت وبهوش آمد. حکیم صالح آفندی با کلمات اطمینان بخش گفت. از هیچ چیز پرهیز ندارد. از سخنان فرح افزا صحبت کنید. ونگذارید تا یک هفته بلکه دو هفته از خانه بیرون رود.

بارے. دو سه روز بحال خودش گذاردیم. یک روز دیدم بدستیاری خود تعجب کنان نظاره میکند. بایں طرف وآنطرف مے گرداند. ومی بیند. چه دستهایش مانند قلم خشکیده پوست باستخوان چسپیده. واصلا از گوشت نشان واثرے در او پدیدار نبوده گفت. سکینه! آئینه کوچک را بیاور. من اشاره کردم لازم نیست. سخن بمیان انداخته آئینه را فراموش کرد. برخاستم بردم. گفت:۔

یوسف عمو! در روزنامه داخله وخارجه از ایران احوالات باشد. بیاور. رفتم بازار حاجی محسن آقا روزنامه تاتار ترجمان باغچه سرائے را بمن داد وگفت:۔

بعز ابراهیم بیگ بده. دو عدد روزنامه داخله هم خریده مراجعت نمودم. روزنامه ها را با براهیم بیگ دادم.

گفت. احوالات ایران درآنها هست؟ روزنامه ترجمان باغچه سرائے را باز نموده احوالات ایران را جسته عنوان ذیل را نوشته بود:۔

ترجمهٔ فارسی "پادشاه جدید ایران اعلیحضرت مظفرالدین شاه درسلام عام نطق بلیغے ادا فرموده که بعد ازیں لنشان ولقب وخلعت بکسے التفات ومرحمت خواهم فرمود. که خدمات شایسته بدولت وملت نماید وخائن را بے مجازات نخواهم گذارد"

ابراهیم بیگ پس از استماع ایں نطق گفت. البته مسلم است چناں باید شود. گویا ایں نطق سبب اشتهائے ابراهیم بیگ گردید. یک بخار کشیده. چائے خواسته، سپس گفت:۔

والده! من گرسنه ام۔

خانم گفت۔ چه میخواهی نور دیده؟

ابراهیم بیگ گفت "یوسف عمو! آشپز را صدا کن بیاید" حاجی مسعود را فرستادم. آشپز آمده دست آقایش را بوسیده خود را عقب کشیده ایستاد. ابراهیم بیگ رو به قنبر کرد:۔

قنبر! برنج صدری داری؟

اے واللہ۔ فرمود قدرے چلو کباب درست کن۔

گفت۔ اے واللہ۔

باز گفت۔ قنبر۔ بادنجان پیدا میشود۔

گفت۔ اے واللہ۔

فرمود۔ چند دانۂ جوجہ بگیر مسما ہم بپز۔

گفت۔ اے واللہ۔ مجدد قدرے فکر کردہ باز اظہار داشت۔ قنبر! کوبیدہ ہم بپز۔

گفت۔ اے واللہ۔

قنبر خواست برود باز ابراہیم بیگ پرسید۔ ماہئ تازہ پیدا میشود؟

گفت۔ اے واللہ۔ ونیز امروز چند دانۂ ماہی کفال تازہ ہم بگیر۔ قنبر سر فرود آوردہ بیروں شد۔ مجدد ابراہیم رو بمن کردہ گفت۔ یوسف عمو! قنبر را صدا کن۔ صدا کردم۔ آمد۔ گفت۔ قنبر دوغ را ہم فراموش مکن۔ باز گفت۔ اے واللہ۔ امروز چند عدد خربزہ ہم بگیر۔

من گفتم۔ در خانہ خربزہ ہست۔ علاوہ اُو خواہش را ہم نمی شناسد۔ من میخرم۔ قنبر خواست برود۔ مجدد اظہار داشت۔ قنبر! برائے احتیاط قدرے زیاد تدارک ببین۔

گفت۔ اے واللہ۔

دوبارہ بیان کرد۔ ہر چہ گفتم ہمہ را جا بجا کن شاید مہمان بیاید۔

قنبر گفت۔ اے واللہ۔ دیدم حاجیہ خانم تبسم میکند۔ محبوبہ و یوسف قاہ قاہ میخندد۔ قنبر تعظیم کردہ رفت۔ ازیں شفائے ناگہانی ہمہ دوست و آشنا مسرور و خوشحال گشتند۔ عرب و عجم از رفقا و آشنایان دہ با حال فرح زا دشادکامی آمد و شد می کردند۔

روزے حکیم آمدہ معائنہ حالت مریض کردہ گفت۔ حمام بردد۔ پس از آں ہر جا میل داشتہ باشد۔ بتواند رفت۔ نقاہت بالمرہ رفع شد۔

فردا کالسکہ را حاضر نمودہ اسب ہا را بستند۔ ابراہیم بیگ۔ میرزا عباس۔ مہدی بیگ بندہ سوار شدہ راہ افتادیم۔ ہر کس ما را می دید برسم خاست و ایمین ویسار ہے سلام و مرحبا بود کہ میرسید۔ بیگ ہم بادست راست و چپ ہمہ را تمنا و جواب میداد۔ قدرے گشتہ برگشتیم بخانہ۔

حاجی مسعود قیچیات پست کہ امروز رسیدہ بود آورد۔ گرفتم۔ یکے مال طہران بود از مشہدی حسن۔

پرسید از کجاست؟ گفتم۔ طہران از مشہدی حسن کرمانی۔

گفت غیر ازیں ہم کاغذش آمدہ بود؟

عرض کردم یکے، و ایں دوہمی است۔

گفت۔ بخواں۔ بندہ بنا کردم بخواندن۔ عنوانش ازیں قرار بود:۔

" فدایت شوم۔ بعد از اظہار مراسم بندگی مشہود میدارد۔ تعلیقۂ سرکار عالی مدتیست رسید ولے سبب جواب ننوشتن اینکہ از کم لطفی سرکار انزجار خاطر حاصل شدہ بود۔

اخلاص من از مرحمت تو گلہ دارد

گرچہ کاغذ بمہر جناب عالی ممہور بود۔ ولے دو کلمہ با دستخط شریف سرافرازم نفرمودہ بودید۔ در مقابل ارادت بندہ اینقدر کم لطفی سرکار بعید است۔

بارے باز امروز اخلاص باطنی محرک شد کہ بوعدہ خود وفا نمایم۔ و ہر ماہ احوالات اینجا را بعرض عالی برسانم۔ از آنجائیکہ سرکار مشتاق دانستن احوالات اینجا ہستید۔ عرضہ میدارد۔

از غرۂ ماہ ذی القعدہ تدارک جشن سنۂ پنجاہم شاہ مبرور را مشغول بودند۔ بایں جہت از تلگراف فہمیدہ اید تمام دول ہیئت مخصوص بہ تہنیت فرستادہ بودند۔ یک روز ماندہ بروز جشن شاہ بزیارت شاہ عبدالعظیم رفتند۔ یک نفر میرزا رضا نام کہ می ترسم بنویسم ہمشہری بندہ یعنی کرمانی بود۔ عریضہ در دست گرفتہ۔ زیر عریضہ طپانچہ شش لول رولور بود۔ بمجردیکہ مقابل شاہ شد۔ طپانچہ را خالی میکند۔ گولہ یک دفعہ بدل شاہنشاہ میرسد۔ ضربۂ آں گویا بدل عموم ایرانیاں رسید۔ فی الفور کار شاہ بساز د۔

جناب میرزا علی اصغر امین السلطان۔ صدر اعظم بسیار زیرکی بخرج میدہد۔ یعنی شاہ را سوار کالسکہ کردہ چناں بشہر می آورد۔ کہ احدے از آحاد از وفات شاہ باخبر نمیشود۔ انصافاً بسیار بزرگ بخرج دادہ۔ و اسباب آسایش و امنیت را در ہمہ جا مہیا نمود۔ چناں مسرت عظیم بچنیں کدورت جسیم و چناں عیش منیر بچنیں ماتم وفیر در آں واحد مبدل گشت۔ اسباب عیش را بطیش تبدیل کردند۔

ولے از قراریکہ بعد اشتہار یافت صدر اعظم خود دریں کار دخیل بود۔ زیرا کہ یک نفر از موثقین روز چہارشنبہ کاغذے بصدر اعظم بدیں مضمون نوشتہ بود:۔

"قربان! میرزا رضائے کرمانی معروف از اسلامبول بطریق مازندران آمدہ۔ در شاہزادہ عبدالعظیم مخفی شدہ و منتظر فرصت است۔ محققاً کار بزرگ در نظر و خیال جدید شاہ باز دارد۔ بہ ایران و ایرانیاں صدمۂ از آں صدمۂ بزرگتر نخواہد شد۔ شنیدم اعلیٰحضرت ہمایونی فردا خیال شاہزادہ عبدالعظیم رفتن دارند۔ زنہار غافل مباشید۔ کہ میرزا رضا در کمین و منتظر صدا است کہ کار خود را بنماید۔ و ایرانیاں را یتیم بگذارد۔ آنچہ شرط بلاغ بود بجا آوردم"۔

صاحب مکتوب دانستہ بود کہ صدر اعظم عمداً اعتنا بایں خط نخواہد کرد۔ لذا سہ نفر معتبرین را برکاغذ خود گواہ گرفتہ بود۔ وایں خط را بصدر اعظم نوشت در حضور آنہا فرستاد۔ بعد از اتمام کار شاہ کہ بنا بود بہر و پا چہ اعیاں و بزرگان بہ پیچند۔ صاحب خط شفاھاً بصدر اعظم گفت:۔

"من بشما قبل از وقت نوشتم صدر اعظم جواب داد کہ کاغذ شما را نخواندہ ام۔ عاقبت امر منجر بایں شد کہ کاغذ را نخواہند۔ ہمینکہ کاغذ را آوردند سر گشادہ بود۔ و ہمیں سبب گردید کہ بکسے دیگر متعرض نگردید۔ و فقط ہماں میرزا رضائے قاتل را کشتند۔ والا صدر اعظم خیال داشت بدیں بہانہ ہزاراں شمع مدعیان خود را خاموش نماید۔

چاپاپے شاہنشاہ جدید مظفرالدین شاہ بطہران رسید۔ شاہ پرستان تا قزوین استقبال کردند۔ باشوق و ذوق تمام با صلوٰۃ وارد دارالخلافہ کردند۔ سلام عام شد و نطق مفصل ایراد فرمودند ماحصل مضمون اینکہ

"ہمہ نوکر صادق و جان نثار باشید۔ بعد ازیں ہیچ یک از چاکران دربار لقب و نشان مرحمت نخواہد شد۔ مگر از برائے خدمات شائی و جاں نثاریہائے کہ مستحق مراحم ہمایون ملوکانہ باشود"۔

ایں نطق ہمایوں در شادی بروئے عموم وطن پرستاں گشود۔ فرح بر فرحشاں افزود۔ امیدواری کلی حاصل گشت۔

بعد از چند روز بعموم حرمہائے شاہ ماضی اذن خروج از سرائے سلطنتی اعطا شد۔ حدہا اہل حرم کہ ہر یک صاحب جمعے خدم و حشم بودند۔ و مصارف شاں از خون دل ملت بود۔ گوشۂ از دا

گرویدند و بکیفر اعمالِ مجرمانهٔ خود رسیدند۔

عزیز السلطان که فعال ما یرید بود۔ و ہمه رعیت و امرا و وزرا از کردار آں دل خون و محزون بودند۔ بارادۂ ملوکانه منقہور و از دربار فلک مدار رُد شدہ و مہجور گردید۔ شب و روز دست نیاز با عالی بدرگاہ بے انباز و خداوندِ بے نیاز بلند۔ باستدامۂ عمر و دولت و حشمت شاہنشاہ عادل باذل طب اللسان و برنده پادشہنشاہ ایران گویا ہستند۔

پس ازیں سه کرور در خرج حرم خانۂ بے معنی و نشلوق عاید خزانه عامره خواہد شد۔ لے باعتقاد بنده کار ہا تماماً بر وفق دلخواه سرکار نخواہد گردید۔ چہ اوّلاً ہماں رجال خود غرض در دربار دست درکاراند۔ و علاوه در رکاب ہمایوں نیز بسیارے از جوانان آسمان جل آمده که از دیر باز انتظار چنیں روز مسعود را کشیده اند۔ و تماماً لات دولت ہستند۔ و چناں روزے را بحاجت از خدا خواسته بودند۔ ازیں او نخواہند گذاشت کار ہا بر وفق مرام شود۔ البتّه درمیان ایں گرسنگان و اُمرائے سیر قدیم و راغراض شخصی نه خیر خواہی ملّت و دولت اختلاف پیدا خواہد شد۔ و ہر کس منافع شخصیۂ خود را منظور خواہد نمود۔ خصوصاً که عصبیت لسان یعنی فارسی و ترکی ہم بمیان خواہد افتاد۔ می بینم دریں دوره دریا بازی باندازۂ بالا گیرد۔ که ہیچ زماں در دربار ایران یاد نداشته باشد۔ ایں باآں ترکه خر خواہد گفت۔ آں بایں پدر سوختهٔ فلاں خواہد شنوانید۔ بہمدیگر افتاده ناموس دولت و ملّت را از میاں خواہند برد۔ و احیاناً اگر سازش ہم کنند عنوان ع۔

من و ساقی بہم سازیم و بنیادش براندازیم

خواہد بود۔ برانیہا رئیس عاقل کاروان۔ فرزانۂ با ایمان لازمست۔ که وظیفهٔ ہر طبقه را به فراخور استعداد و قابلیت آنہا تعین نماید۔ و بگذارد دست از پا خطا کنند۔ تا ہر کدام وظیفهٔ مامورۂ خود را بشناسد۔ و خارجه از تجاوز بحقوق دولت و ملّت مانع شود۔ علی الظاہر چناں شخص که امروزه مفقود است۔ مگر اینکه دست غیب از پس پرده بیروں آمده بر سینۂ نامحرم زند۔ و شخص محترم شما را بجائے او برانگیزد۔ جناب یوسف عمو را سلام مخصوص دارم۔ باقی ایام عزّت مستدام باد۔ قل حسن کرمانی

بعد از ختم قرائت مکتوب۔ ابراہیم بیگ گفت۔ شما لی گفتید شاه وفات فرموده۔ ایں بشنو پسید گشتند۔ مجدد رنگ درویش پرید۔ آثار حزن و اوقات تلخی در ناصیه اش پیدا شده گفت:۔

اینهم یک بدبختیٔ ملّت ایران که بپادشاه کشی درمیان تمام ملل رسوا شدند. وهما نا درباریان خطا کار این لکهٔ تاریخی بروئے ملّت ایران گذاشتند. دست تاسف بهم بیسود. چون مهدی بیگ دید که اوقاتش تلخ شده. گفت. بابا چه خبر است؟ آدم ناخوش خود را باید ملاحظه کند. اوقات تلخی برائے چه؟ این فقره منحصر بملت ما تنها نیست. در هر ملّت و دولت هزارها ازین بدتر بروز وظهور نموده. مگر نمیدانی ونخوانده ایوان ششم. پطر سیم الکسندر دوم را از فرماندهان روس و از سلاطین آل عثمان سلطان سلیمان. سلطان احمد. سلطان مصطفی. سلطان عزیز را ملّت خودشان نکشتند؟ واز پادشاهان ایران نادر شاه. آقا محمد شاه را بقتل نرسانیدند؟ این دنیا است. از اوّل چنین بوده وچنین خواهد بود. خواه تو خاطر خود را رنجیده داری یا نداری۔

ابراهیم بیگ گفت. آنها چه دخل باین وارد. آنها را وزرائے خود، یا خطا یا صواب بهانه جستند. یا بحکم وراثتی وبلے عدالتی منصوب کردند. یا از برادران وغیره وآنها از حیات خودشان مخوف گشته. از ترس جان باین عمل شنیع اقدام نمودند. مثل پدر سوختگان انارشیت هائے بدبخت که پادشاه ایتالیا ویا امپراطور نجیب آستریا ورئیس جمهوری فرانسه را کشتند. اما شکر خدا را که در ملّت ایران انارشیت نیست. درین صورت این جور بدبختی ورسوائی چیست؟

بارے بسیار او را تسلّی داد. ونصیحت نمودند که درآتیه کارها رو به بهبودی خواهد گذاشت. شاید خواست حق چنین بوده. شاه در پنجاه سال سلطنت نتوانست یا نخواست ویا نگذاشتند اصلاحات صحیح را بنماید. اما پادشاه جوان بخت وسعادت ورستگاری بروئے عموم ملّت خواهد گشاد. پردهٔ ظلمتی که ولایت فرو شتی واستبداد در مقابل ایشان کشیده. بقانون مشروطیت رفع خواهد شد. انوار معاهدت مساوات۔

دل وطن پرستان را منجلی ومنور خواهد نمود. گرچه ازین سخنان خیلے تسلّی یافته ولے باز هم در فکر بود. بمن گفت۔

جواب این خط را این نوبت هم شما بنویس. واظهار بدار که اگر ممکن شود هر ماهے دو دفعه کاغذ بنویسید. منهم در هامش ورقه چند کلمه بخط خود خواهم نوشت۔

گفتم. سرکار خوب است. جواب مکتوب اسلامبول را بنویسید شخصی کاغذ در این دو سال

آمده بجواب ننوشته ایم۔

گفت۔ چه طور دو سال میگوئی۔ دو ماه بیش نیست؟

گفتم۔ خیر۔ نزدیک به دو سال ست۔

گفت۔ چه میگوئی؟

گفتم۔ عرض کردم خلاف ندارد۔ سرش را پیش افگنده بفکر فرو رفت۔ گویا به حساب خود دو ماه در بستر خوابیده بود۔ خیلے متاثر شد۔ عنان صحبت را برگردانیدم تا شام حاضر شد۔ پیش از شام مهمانها رفتند۔

صبح بیدار شده و مجبوبه آمد پیش من و گفت۔ عموجان در ناخوشئ آقام نذر نموده ام پس از آنکه حالم خوب شده و بازار رفته هزار غروش بفقرا یعنی که بهر یکے پنج غروش دهد حقه نان بحیوانات از سگ و گربه و دور اس گوسفند قربانی کرده و یک ماه روزه بگیرم۔ خودم پول دارم شما بیده هم لطفاً اینها را بجا بیاورید۔

نذر دیگرے هم کرده ام۔ ولے از ادائے آن پشیمان شده ام۔

گفتم۔ آن چیست و چه نذر است که نادم شده ئی؟

گفت۔ نذر کردم پس از بهبودی آقایم در خدمت بی بی دف و دائره نواخته رقص نمایم۔ اما نمیدانم چکنم۔ با کفاره دادن این نذر ساقط میشود یا نه؟ شرمم می آید۔ در پیش روئے بی بی ها برقصم۔

گفتم۔ تو ردیده نان حیوانات و پول فقرا را با قربانی بجا آر۔ و روزه هم که یک ماه نذر داری بزمستان بگذار۔

رقصیدن را هم یک روز دختران همسائیگان را مهمانی کرده جمع نما۔ دف و دائره زده با ایشان میرقصی۔ خانم از پائین پائے کوبیدنت را می شنود۔ نذرت قبول می شود۔

گفت۔ عموجان! دختران را مهمانی نمی کنم۔ سهل است۔ پس از این با ایشان مراوده وسلام وعلیک واختلاط هم نخواهم کرد۔ نمیدانی درین مدت درباره من چها که نگفتند۔ وچه افتراها که نه بستند۔ وچه غیبت ها که نه کردند۔ مرا بکلی۔ بے رغبت ومنزجر کرده اند۔ علی الخصوص آن رفیقه چه

فضولیها در حضور خودم نکرد۔

گفتم۔ خود میدانی۔ مرا با خیالات و عقائد شخصی تو کارے نیست۔ رفتم پیش ابراہیم بیگ۔

گفت۔ روزنامہ آوردی؟

گفتم۔ خیر۔ ہنوز نیاوردہ اند۔

پرسید۔ یوسف عمو! سیاحت نامۂ من چہ شد؟

گفتم۔ در خانہ موجود است۔

گفت۔ در اسلامبول ناتمام ماند۔ عرض کردم تا آخر روز عمدۂ مطالب را نوشتہ ام ممنون شدہ۔ دہ روز از خانہ بیرون نرفت۔

حکیم بعیادت آمدہ بسیار مشعوف شد و گفت۔ خیال داشتم سائر اطبا را ہم بدیدن شما بیاورم۔ باز خیال کردم شاید قبول نکنید۔

من گفتم۔ مہمان را آیا کسے رد میکند؟ وحال آنکہ بیش از یک فنجان قہوہ زحمت ایشان نبود۔ کیست کہ با یک فنجان قہوہ مہمان را قبول نکند؟

رفت روز جمعہ اطبا کہ ابراہیم بیگ را دیدہ بودند جمع کردہ آورد۔ ہمہ نیکئ حال ابراہیم بیگ را دیدہ تعجب کردند۔ شیخ یوسف با ایشان خودستائی و خودنمائی مے کرد۔ کہ با صول شیخ الرئیس مرحوم آباد بوعلی سینا من فوراً مرض را تشخیص و تعیین کردم۔ دوکتر و ولف گفت۔ شما یک چندے باید با آب ہائے مار یا مباد برید و قدرے استراحت کنید۔ اگر آنجا نمیروید بہ ستانرا یا بہ اسکندریہ بروید و چندے آنجا بمانید۔ ابراہیم بیگ با کمال خشونت گفت:۔

"گور پدر اسکندر" چوں باخشونت گفت۔ حکیم انگلیس او قاتش تلخ شد۔ حکیم صالح از دوکتر انگلیس دلجوئی کرد۔ و باشارہ فہمانید کہ این مرد از اسم اسکندر بدش می آید۔ نمیخواہد در نزد او اسم او را بہ برند۔ اطبا بعد از صحبت رفتند۔

دہ پانزدہ روز باز دید دوستان و آشنایان را تمام نمود۔ کم کم بعمل تجارت و محاسبات قدیم مشغول شد۔ روزے گفت۔ سبب چیست کہ حبل المتین نمی آید۔ مگر تعطیل شدہ۔

گفتم۔ من پارسال نخواستم و نفرستادند۔

گفت۔ فوراً پول بفرست بیاید۔ حق مدیر آں نامہ بر ذمۂ ما ایرانیاں بسیار است۔ باید قدر آں وجود را دانست۔ کاشکے در ایران مانند سایر ممالک صدہا ایں قسم روزنامۂ جدی ناصح ملّت بود۔ چہ سود کہ ما را نہ انصاف و نہ حمیّت و نہ قدر شناسی است۔ تمامی خبرہا را جریدہ نگاراں یعنی دبیران با دانش و تمیز اخبار و حکیمان سخن سنج با ہنر در جلو ملل خوش بخت خود گذاردہ اند۔ و بہبودی اعالی و ادانی ملّت را بار شتۂ سخن کہ محکم تاب دادہ بدست آنان سپردہ اند و از تیہ حیرت و شقاوت بشاہراہ دانائی و سعادت رسانیدہ و کارہائے و خیم را باصلاح آوردہ اند۔ سعی یک جریدہ ناصح و خدمت یک نفر مدیر با دانش روزنامہ بوطن و اہل وطن بود موثر و سود مند تر از وعظ صد نفر واعظ خوش تقریر و بیان در عرشۂ منبر و ذرہ سردار مجاہد و صفدر در میدان حرب است۔ و احترام یک نفر جریدہ نگار و مدیر با تدبیر و خوش تحریر آں در ممالک متمدنہ بیش از صدر واعظ است۔ و کمتر از صدر اعظم آں مملکت نیست۔

افسوس بل ہزاراں افسوس! کہ در مملکت ایران ہنوز ایں گونہ اشخاص محترم را بدیدہ نظر تحقیر بنگرند۔ و آدم شارلاتان و درویش افسانہ خوان می انگارند۔ و ایں گناہ بگردن بعضے از ارباب اوراق پوسیدۂ ایران ہم ہست۔ کہ خود را بہماں صفات در میان مردم جلوہ گر ساختہ اند۔ چہ فریضۂ ذمۂ جریدہ نگار آں است۔ یک نفر ظالم خطا کار را قدح و ذم نماید۔ تا سوء اخلاق خود را در جرائد دیدہ شاید متنبہ گشتہ بہ تزکیۂ اخلاق زشت خود پرداز دہ بلکہ بر عکس خطا ہائے او را تمجید و بعدالت و حقانیت نسبتش دادند۔ خواہ مخواہ مورث جرأت او شدہ بد بختانہ بر خود ش نیز مشتبہ گشتہ دائم خویشتن را ممدوح میخواہد و بر از دیاد قبایح خود می افزاید۔ البتہ گناہ ایں چنیں مادح بیش از آں گونہ ممدوح است۔ ہرگاہ اندک نظر باوراق ایران و اطلاع شود بخوبی حل ایں معما خواہد شد۔

بارے۔ با ابراہیم بیگ ببازار رفتہ از دم دکان آقا جلیل گذشتیم۔ ما را آواز دادہ گفت ابراہیم بیگ بفرمائید۔ بعد از تعارفات رسمی و خوش آمد خنداں خنداں بیان کرد:۔

ماشاء اللہ شما کرامت کردید۔ زیرا کہ الآن شما را آرزو مے کردیم۔ کہ کاش تشریف داشتہ از مصاحبتتان استفاضہ حاصل مے کردیم۔ از صبح تا حال از خندہ رودہ بر شدیم۔

بیگ پرسید۔ چہ صحبت بود کہ آرزوئے مرا داشتید؟

آقا جلیل اظہار داشت ـ چند نفر از اشخاص گوش تلخ ہم بودند کہ فوراً گریختند۔ این مہمان محترم از آنہا ہستند۔ کہ از عکہ می آیند۔ خوش داشتم حکایت خود را جہت شما ہم صحبت نماید تا شما ہم از این فیض محروم نباشید۔ سپس روئے خود را بمہمان تازہ رسیدہ خود کردہ گفت۔ مرگ من احوالات را برائے بیگ کن۔ مہمان طفرہ رفت کہ از برائے رضائے خدا دست از سرم بردار۔

گفت۔ جان من۔ بدون کم و زیاد از اوّل تا آخر حکایت خود را بگو کہ بیگ خیلے طالب شنیدن این گونہ حوادث است۔

گفت برادر مرا رہا نمے کنی؟

گفت۔ نہ۔ مرگ تو باید تمام را بگوئی تا بیگ بشنود۔ گفت حالا کہ زور است یا علی مدد میگویم۔ و سپس چنین آغاز سخن نمود۔

در یزد چند نفر از نانجیبان ہستند کہ ہر روز در جائے اجتماع می نمایند۔ بعضے از آنہا با من دوست بودند۔ آنقدر را اغوا کردند کہ مرا ہم در سلک جمعیت خود آوردند۔ ہر روز از جمال مبارک تعریفہا و توصیفہا بیان می نمودند۔ و حدیث ہا میخواندند۔ و افسانہا مے گفتند۔ عاقبت مرا ندیدہ مرید و بلکہ عبد عبید جمال مبارک کردند۔

باغوائے آنہا، برادر کوچکے داشتم۔ در دکان گذاشتہ۔ با حجاج بہانۂ عزیمت مکّہ عازم عکّہ شدم۔ بالکمال انبساط و شوق تمام و اخلاص مالاکلام۔ از طریق عدسہ با سلامبول و از اسلامبول بیافہ و از آنجا بعکّہ رسیدم چند تن از ہمشہریہا در آنجا بودند۔ کہ یکے از ایشان ہمسایۂ بندہ بودہ و در آنجا مقیم و دکان خوردہ فروشی داشت برادر خوردہ آشنائی دادم۔ اوّل مرا نشناخت۔ بعد نشانی خانۂ خود و او را دادہ۔ اسم و رسم خود و او را کہ گفتم شناخت۔ پس از آشنائی و خصوصیت احوال پرسی نمودہ گفت:۔

صد ہزار شکر اگر دنیا ندارم آخرت ندارم۔ یکبار زیارت جمال مبارک از دنیا و ما فیہا بہتر است۔ این سعادت دنیا و عقبیٰ خیلے کسان تشخص و متمول را حاصل نمے شود کہ مرا است۔ ہر قدر از این مقولات میسرود بر شوق و اخلاصم میافزود۔ منہم احوال و کیفیت مجمع یزد را من اوله الی آخرہ گفتم۔

پرسید۔ جمعیت خیریہ ما در آنجا چند نفر ملتقی میشود؟

گفتم۔ زیادہ بر صد است۔ و لے بندہ با امید ادراک فیض جمال مبارک رحمت ہا کشیدہ

زحمتِ مشقت‌ها چشیده تا خود را بآستان فیوضات رسانیده‌ام۔

مستدعی هستم که از شهد زیارت مذاقم را شیرین فرمائی که هرچه زودتر بهتر۔ چه سفینهٔ صبر و توانائیم در گرداب بےصبری شکسته۔ و زورق طاقتم در گل نشسته۔

گفت۔ این فیض عظمیٰ و درک این سعادت کبریٰ بتعجیل حاصل نمے گردد۔ بسیار کسان بزرگ آمده دست کوتاه ایشان ببالائے این نخل سعادت نرسیده۔ مدتے اقامت کرده عاقبت بےنیل و مرام و ناکام مراجعت کرده اند۔

ولے من بجهت حفظ همسائیگی و آشنائی قدیم مستعد میشوم که بزودی ترا نائل باین فیض عظمیٰ گردانم همه روزه در دکان او رفته برابرم و اصرار خود می افزودم۔ بعد از چند روز گفت۔ لباسها خود را عوض کن و خود را مطیب معطر گردان که امروز بشرف زیارت جمال مبارک مشرف میشوی۔

بنده هم رفته سر و کاله صفا داده۔ قبائے خضوع و ردائے خشوع در بر کرده۔ دل در پیچ و تاب، تن در اضطراب چمان چمان رفتیم۔ دربان ما را با احترام بالا برد۔ حاجب پرده را بالا گرفت۔ رفیقم آستانه را بوسیده منهم تبعیت او را کرده با وقار و سکینه داخل گشته سجده نموده۔ مانند عبد ذلیل ایستادیم پس از لمحهٔ یواش یواش تقدم جسته بزانو در آمده زانو بر سجده برخاسته۔ باز بطور قهقری خود را پس کشیده دم در۔ دست ادب بر سینه گذاشته ایستادیم۔ و پیش از ما هم چند نفرے بار یافته بودند که همگی دست در سینه و چشم بزیر دوخته باکمال خضوع و خشوع چون قالب بیروح ایستاده بودند۔

بنده هم از شدت واهمه یارائے نگاه کردن نداشتم۔ ساعتے گذشت۔ در عربی برفیقم گفت که بمن بفارسی بگوید زحمات و مشقتهائیکه در این راه زیارت تو رسیده مقبول درگاه و سبب رضائے ما گشته و از زمرهٔ خاصان آستان ما شمرده خواهی شد۔ پس گفت:۔

این عزیمت زیارت او سبب نجات دویست نفر از تلاطم گردد۔ باد فنا در دریا گردید که اگر او در کشتی نبود کشتی می شکست و تمام ساکنین کشتی در قلزم بیکران نیست و نابود می شدند۔ و چون او بسوئے ما توجه داشت لهذا کشتی را از غرقاب بحر بے پایاں نجات دادیم۔

اثناء نطق زیر چشمے نگاهم بناطق افتاده دیدم شخص درویش صورت تنومندے مانند

خمره شراب نشسته ولے بسبب بیا نائش که حقیقتاً در دریا طلاطم و گرد باد زیاد شده بود تجلّے که از حیات دست شسته بودیم - اعتقادم زیاد و اخلاصم بیشتر گشت - واقعاً منہم بکشتی باته دل متوسل شده بودم - ایں را اعجاز و خوارق عادت دانسته ورارادت و عبودیت راسخ شده بے اختیار اشکم از دیده فرو ریخت و مانند ابر بہاریں گریستم - بعد از تسکین اذن مرخصی حاصل کرده باز بسجده افتاد و بطور قہقری از در بیروں شدیم - عاکفان حریم را در الحاق نگر بر بده مہربانی زیاد و محبت نموده تہوه داد ند - بکلی از شک و شبہه خلاص شده یک بر صد بر اعتقادم افزود -

بعد از چند روز باز پیش ہمشہری رفته التماس کردم مرا نزد وزرو بجمال مبارک برساں که لذت زیارت چناں شیریں کام و سرمستم کرده که تلخی جان کندن ہم نتوانداں لذت و حلاوت مذاقم کم نماید -

ہمشہری گفت - دربان و حاجب را تعارف و ہدیه لازم است باید فراخور حال خود چیزے به ایشان تقدیم نمائی گفتم بجاں منّت دارم - بالجمله رسوم ہر دو را ادا نموده بار خدمت یافته - بعادت اولی شرائط احترام حضور را بجائے آورده مراجعت کردیم -

یک ماه بدیں قرار در ہر چندر وز یک نوبت با ہمشہری رفتیم - تا اینکه رفته رفته خود از مقربان درگاه شده از احتیاج ہمراہی رفیق مستغنی گردیدم - ہر وقت که مشتاق زیارت بودم بدوں راه نماینده خود تنہا میرفتم - و بر مے گشتم -

روزے باز شوق زیارت دامن صبر و سکونم را چاک زد - تنہا عزیمت آستانه بوسی نمودم - ولے از دربان و حاجب کسے را ندیدم - بے تحاشا داخل الحاق شده جمال نامبارک مانند خرس چهار به پشت افتاده - پارا بلند کرده بر دیوار نہاده - یک نفر ہم از خاصان و مقربان در پہلویش نشسته میگوید چناں خر نمیشود و جمال ہم قاه قاه بخندد و در حالت لا ابالیانه و بے ادبانه که از اجامر و اوباش ہم بعید بود - گرم محبت و صحبت بودند - چوں بغتتاً نظرشاں بر من افتاد بنائے اوراد خواندن و ہوہو کردن نہادند - رفیقش بالجمله تمام برخاسته و گردن کج کرد - و بغضب آلود نگاه بسوئے من نمود - از ترس رنگ و رویم پریده و لرزه بر اندامم افتاد - فوراً بیروں شده آمدم بدکان ہمشہری - لاکن مرضے از آں سیر گلو که دیده بودم بروز ندادم - سه روز از یں واقعه گذشت - روز سیم ہمشہری نزد من آمده و گفت

آیا تو بے من بحضور رفتی۔

گفتم۔ آرے

گفت۔ مگر بگوشت نرسیدہ "لا تدخلوا بیوت النبی الا ان یؤذن لکم" چرا ترک ادب کردی؟ و از آں چیز کہ تو دیدہ حضرت دانستہ کہ در دل تو شک بہم رسانیدہ و واجب گشتہ تو حد بزنند۔ مریدان خاص شاید فردا۔ پس فردا حد ترا اجرا بدارند۔ لکن تو با من ہم شہری و ہمسایہ و رفیق ہستی و سہ حق تو در گردن منست۔ من راضی نمیشوم کہ در پیش من ترا حد زنند مصلحت اینست از اول ارتداد تو بہ کنی۔ دوم ثانی از ایں ولایت ہم بیروں روی۔ واگر تا فردا بمانی بلاشک ترا خواہند گرفت و حد خواہند زد۔

بہتر اینکہ من عرادہ از برائے تو بگیرم تا ترا بیافہ برد۔ و چند روزے در بیروت توقف کن تا من اشیاء ترا بفرستم۔ اگر نقدینہ ہم داری در اینجا بگذار کہ در راہ از دستت مے گیرند۔ از اینہا بر وقت ہر چہ تمام ترمے گفت کہ گویا چناں بر حال من رحم نمودہ کہ میخواہد گریہ کند۔ با یکدست ہم چشمہا از اشکہائے مصنوعی پاک مے کرد۔

من صاف و صادق حرفہائے او را باور کردہ، چند مجیدی سفید روسی و یک لیرۂ فرانسوی کہ داشتم پیش او گذاشتہ۔ چند مجیدیۂ سفید را بہ سہ لیرۂ فرانسوی بمن داد۔ و بیست و ہشت لیرۂ فرانسوی با یک جامہ دان کہ در عکہ سہ بہفت منات گرفتہ بودم و اخوت خود را از ارخالق و سہ توپ قبائے ماہوت جدید و پیراہن و زیر جامۂ متعدد و سرداری ماہوت نو و عبا و قلمدان و چاپدان وغیرہ ہمہ را باو سپردم۔ یک لحاف و عبائے کہنہ و قدرے قند و چائے و نان برداشتہ یک عرادہ یک اسبی کرایہ کردہ یک لیرہ در آوردہ بعرادہ چی دادہ اضافۂ پولش را گرفتم۔ چنانچہ بعرادہ چی سپردہ بود مرا بہ یافہ آورد۔ از آنجا رفتم بیروت پیش آنکس کہ گفتہ بود۔ اشیایت را پیش آں خواہم فرستاد۔

گفتم۔ من امانتے دارم۔ پیش شما خواہد آمد۔

گفت۔ خیلے خوب ہر وقت آمد بشما خبر میدہم۔ دو ہفتہ از ایں مقدمہ گذشت۔ خبرے نشد۔ کاغذ نوشتم۔ جواب نیامد۔ دو بارہ نوشتم بیجواب ماند۔ سفارشے کردم مفید نشد۔ بالآخرہ تنگ آمدہ آنچہ بدہنم آمد از فحاشی و سقط گفتن مضایقہ نکردہ۔ نوشتہ از بیروت فرستادم۔ ما قبلنا از بیروت جوابے بدیں مضمون رسید۔

"بعد از عزیمت تو ارادهٔ گرفتن مرا نمودند۔ و کان را بسته خود را بآستانهٔ مقدسه دخیل انداختم۔ سه روز و سه شب التجا و گریه و زاری نموده آرام نگرفتم۔ بالآخره نسیم رحمت وزید و از سر جرمم درگذشت۔ اموال و اشیاء ترا محض ارتداد از من گرفتند۔ و مرا امان دادند۔ اموال ترا بمومنین و مستحقین قسمت کردند۔ چه قدر بمن بیچاره از برائے دوستی شما خساره وارد گشته متهم شدم۔ همهٔ این زیان و تذلیل درجه و رتبه از شما بمن وارد آمد۔ با وجود این از تو خجلم۔ همهٔ این تقصیرات را از خودت دان۔ که بدون استحصال اذن و اجازه داخل خلوت آنحضرت شدی که بدینگونه ثمر و بر داد"

جواب آن را آنچه بقلم آمد نوشتم۔ چیزے فرو نگذاشتم۔ خوب بود که ساعت و لمحه در پیشم نبود آنها را فروخته در اسلامبول آشنا دارم از آنجا پول گرفته به یزد خواهم رفت۔ که بگویم به تکیه نرفته بعکه رفته بودم۔ و حمیت این الواط بے دین و مذهب را چنان رسوا کرده ناموس این بے ناموسان و گمراهان بادیهٔ ضلالت را بباد نیستی دهم۔ که حظ کنند۔" تا من بعد کسے را نتوانند اغوا کرد۔

چون آقا جلیل با این طائفهٔ رذیل که رسم مکروه بر دست خود گذاشته‌اند با آورجنگ و جدال و مباحثه است۔ و از راه شوخی و مزاح آنچه کاندن ضمیر ایشان است بخود ایشان بر مے گرداند این حکایت را بایشان گفتم تا در جهان سمر کنند۔ حال بنده را پیش هر کسے برده که حکایت را بگو۔

بالاسے پس از گردش مراجعت بخانه نموده نهار خورده بودیم۔ آدم حاجی ..... تبریزی آمد رقعه آورد که نوشته بود۔ مهمان خوش صحبت که عبارت از جناب میرزا رضا خان مازندرانی باشند از سبیل مده سابق هم آمده بود۔ یوسف عمو ایشان را دیده ولے شما ندیده اید۔ موافق سلیقهٔ شما صحبت میکند۔ شب را تشریف بیاورید۔ صرف شام نموده صحبت نمائیم و گفتگو هائے ایشان که مطابق افکار شما خالی از حلاوت نیست بشنویم۔

شب رفتیم چند نفرے حضور داشتند۔ حاجی ..... ابراهیم بیگ را معرفی نمود پس از تعارف رسمی چنانچه رسم این گونه مجالس است از اقسام غیبت ها و بے نظمی مملکت و ظلم حکام و اعمال ناشایستهٔ آخوند هائے رشوه خوار وغیره درمیان آمد۔ بعادت معلوم رشتهٔ صحبت بدراز کشید بازار بگو و بشنو رونق گرفت۔ بالآخره رضا خان گفت :-

عزیز من همهٔ این قبائح که می شمرید تقصیر خود ملت است۔ که طالب بدست آوردن حقوق

شخصی خود نیستند، بلکہ مانند شتر خار می‌خورند و بار می‌برند۔ بہر رحمت و شفقت صابر و بہ ظلم و تعدی شاکرند۔ البتہ دریں صورت ہر کس باشد پائے خود را بگردہ آنہا گذاشتہ سوار خواہد شد۔ در ہمہ ممالک روئے زمین سابق اینوضع بودہ است۔ در ہمیں مصر حاضر نگر تاریخ را فراموش نمودہ اید۔ کہ فراعنہ "انا ربکم الاعلیٰ" میگفتند و بنی اسرائیل را بغلامی خرید و فروش مے کردند۔ و در خدمات شاقہ کہ بیرون از حیز اقتدار بشر بود استخدام می نمودند۔

آیا آن وقت در خیال احدے خطور مے کرد کہ اہالی مملکت مصر بدیں گونہ استراحت و آزاد خواہند شد۔

اوّل شورش و آشوب فرانسہ حکیم با سیاست میرآبو خطاب بملت فرانسہ کردہ میگوید:۔

"اے فرزندان فرانس بدانید و آگاہ باشید کہ ہر فردے از افراد بنی بشر کہ از کتم عدم بدائرہ وجود قدم نہادہ، لابد است بحکم عقل سلیم از نعمت حریت بروجہ اکمل بہرہ مند باشد۔ حریت کاملہ دو قسمت است۔ یکے حریت روحانیہ، دیگرے حریت جسمانیہ۔

حریت روحانیہ ما را اولیائے دیانت مسیحیہ کاملاً از دست ما گرفتہ عموم ما را در امور روحانیہ عبد ذلیل و بندۂ مطیع اوامر خود کردہ اند۔ و ما را دریں مادہ ہیچگونہ حق مداخلہ متصور نیست۔ چنانکہ جسارت نداریم یک مسئلہ را انکار از ایشان بپرسیم کہ فوراً چماق تکفیر را بگردۂ ما میزنند و داغ ارتداد بر جبین ما می نہند۔ دریں صورت در مواد روحانی باید بندہ فرمانبردار اولیائے دیانت و از نعمت آزادی محروم باشیم۔

حریت جسمانیہ ما را ہم فرمانفرمایان یعنی ظالمان مستبدین از دست ما گرفتہ۔ ما را دریں پنجروزۂ حیات دنیویہ بالکلیہ محکوم احکام و فرامین خود شمردہ۔ بطبق مشتہیات نفس سرکش خود بار کشِ انواع تحمیلات و تکلیفات شاقہ خارج از حیز قدرت ہر انسان نمودہ اند۔ دریں مادہ نیز عبد ذلیل و بے اختیار مطلق در نزد ظالمان مستبد بودہ از نعمت حریت و آزادی بے بہرہ و محرومیم۔

اے فرزندان فرانسہ! و اے ابنائے وطن عزیز! و اے برادران فلک زدہ و پریشان روزگار! دریں صورت تکلیف ما بیچارگان چیست؟ و دستگیر ما کیست؟ آیا غیرت و حمیت شما رضا میدہد کہ ما دریں حال بدبختی ماندہ دریں آتش جگر سوز کہ بیرون از حکم خداوندی و خارج از انصاف و

انسانیت است بمانیم؟ ہنوز کہ وقت باقی ست، باید چارۂ علاج درو خود مانرا بکنیم۔ و پردۂ غفلت را از دیدۂ بصیرت بدریم۔ و خود را بسعادت ابدی برسانیم۔ مطالبۂ ما حق است و این آزادی بستہ بجنبش غیورانہ و غیرت شماست۔"

ابراہیم بیگ گفت۔ الحمد اللہ خداوند ذوالمن والاحسان باب رحمت برو ئے ایرانی ایرانیاں گشودہ، امیدواریم کہ عنقریب بدون این سخنان، وطن مقدس ما از توجہات و حسن نیات شاہنشاہ جواں بخت باسعادت قرین آمدہ۔ خدائے تعالے این ظل رافت خود را از ما دریغ نفرماید، شمارا بخدا آمین بگوئید۔ ہمگی آمین گفتند۔

ابراہیم بیگ بارضا خان از ہمدیگر ممنون و آشنائی بھم رسانیدند۔

خود رضا خان گفت۔ فردا صحبت را دولت خانۂ شما خواہیم کرد۔ باسے صرف شام شدہ بازصحبت ہا پاریس و فرانسویاں بمیاں آمدہ قدرے صحبت کردہ برخاستہ آمدیم خانہ۔

حاجی مسعود رفت۔ مکتوب ہا از پست خانہ آوردہ و داد با براہیم بیگ۔ یکے را گفت۔ این مال حسن کرمانیست۔

گفتم۔ التفات کنید۔ من بخوانم۔ شما ہم بشنوید۔ چرا کہ بنظرم نمی آید تو بتوانید بخوانید زیادہ بدخطاست۔ سرکاغذ را باز کردہ نگاہ نمودہ گفت۔ واقعاً خیلے بدخط است مثل نقشۂ پنجہ شتر گربہ است۔ دادبمن کہ بگیر، بخوان، چنیں خط نامربوطے ہم ندیدہ ام۔

"مکتوب مشہدی حسن کرمانی"

فدایت شوم تعلیقۂ شما در وقت خود رسید۔ چوں مرا کار عاجلانہ رخ نمودہ بکرمان رفتہ مدت سہ ماہ سفرم طول کشید۔ این مدت در طہران نبودم۔ و دیروز تعلیقۂ عالی را خواندم۔ کیفیت ناخوشی را مرقوم داشتہ بودید، باعث اسف و کدورت گردید۔ للہ الحمد کہ رفع نقاہت شدہ است۔

احوالات جدید اینکہ پیش از ورود بندہ میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدر اعظم را بمناسباتیکہ ذکرش شایان نگارش در خط نیست۔ معزول و بہ معصومہ قم فرستادہ بودند البتہ شما ہم در جرائد خواندہ اید۔

چند روز پیش در باب پول سیاه در مجلس شوری گفتگو نمودند۔ پس از تشریف فرمائی سرکار پول سیاه بازتر شد۔ بحدیکہ بسبب خسارۂ عموم کسبہ و تجار گردید۔ قرار قطعی داده اند کہ امین الضرب از عہده برآید۔

یاد دارم روزے فرمودید اگر من صاحب نقود بودے بحاجی محمد حسن آقا حکم کردے۔ کہ ہمہ پولہائے سیاه را از دست مردم بگیرد۔

گویا خیال شما صورت بستہ۔ جنابان امین الدولہ و مشیر الدولہ و سائر وزرائے دار الشوریٰ قرار داده اند۔ کہ تمام پول سیاه عاید با امین الضرب است۔ باید جملش را تادیہ نموده ہمہ از دست مردم بگیرد۔ شرعاً ہم کہ معاملہ این چنین غبن فاحش دارد۔ عاید بصاحب اولی است۔ کہ عموم ملت را از جہت سود خود دچار زیان انداختہ۔ مقدار پول سیاہے کہ سکہ نموده و در ممالک محروسۂ ایران بموقع تداول در آورده۔ قریب بہ بیست کرور تومان است۔ ہمہ اینہا شاید دویست ہزار تومان وصول نکند۔ قرار داد مجلس بنظر کیمیا اثر ہمایون شہنشاہی رسیده و صحہ گذاشتہ اند۔ ازین رو امین الضرب را گرفتند جزع و فزع بسیار نمود۔ کہ نیم شاہی نمیدہم۔ و پسرش را ہم در راه مشہد گرفتہ آوردند۔ انواع شکنجہ دادند۔ بالآخره زیاده از صد ہزار تومان بمامورین جدید و قدیم از ترک و فارس رشوه و تعارف داد۔ مامورین منصف با ایمان رفتند قبلۂ عالم را بدین گونہ مشتبہ نمودند۔ کہ اینکہ میگویند کہ اینقدر پول سیاه ہست۔ دروغ و بے اصل است۔ امین الضرب راضی شده کہ ہشتصد ہزار تومان بہا نگہ بگذارد تمام پول سیاه را جمع نماید و شش صد ہزار تومان ہم خرج مطبخانۂ مبارکہ شود۔ آنچہ شیوۂ دیرینۂ ایشان بود بکار برده۔ امین الضرب استخلاص نمودند۔ آن رند روزگار یک کرور تومان قبض در آورد کہ از فلان و فلان فقره از دولت طلبگار ہستم۔ در بہائے این جریمہ کہ تا قیام قیامت از وصول وجہ مقبوضات مایوس و ناامید بود محسوب نمود۔ و سی صد ہزار اشرفی ہم داد۔ درملا و خلا گفت :۔

منکر نیستم کہ پول سیاه را من سکہ زده ام و لے درمیان قوطی ہائے شمع کچی اشرفی پر کرده بخانۂ امیر السلطان فرستاده ام۔ اگر جمع کردن پول سیاه بر ذمۂ من علاقہ بگیرد۔ رد آن قوطی ہائے پر از اشرفی ہم با امین السلطان وارد می آید۔ اگر اول را حکم کنید آخری ہم لازم آید۔ جریمۂ اور امنکہ نمیتوانم بکشم۔ اگرچہ قوطیہائے اشرفی را کسے از امثال ما شہادت نتواند داد۔ لکن از روش کار بخوبی

معلوم میشود که ضراب خانه را امین الضرب چندین سال هر سالے بهجده هزار تومان اجاره کرد. پس از آن بکمپانیهٔ آقا عبدالباقی به صد و ده هزار تومان داکنون بوزیر دربار بصد و هشتاد هزار تومان داده اند۔ باز نفع کلی دارد۔ وتفاوت پول سیاه هم که از میان برخاسته و آنوقت نقره وه دوازین ارزان تر بوده

ع   ببیں تفاوت راه از کجاست تا بکجا

این مداخل را باید محاسبین فرنگ جمع کنند۔ ازین رو ممکن نبود که صدر اعظم ازین یغماگری باخبر نباشد۔ وبلکه درمیان خود ایشان اشتراک بوده است یعنی نصف لی ونصف وا لله خیرالرازقین بوده است ۔

در هر صورت ماهی بدام افتاده از شست بدر رفت۔ ابتداء معامله با قاعده و با نفع اجرا شده بود۔ ولے صاحبان اغراض فاسده وطماعان بے انصاف وبے ایمان بجهت جزئی سود خودشان خسارت کلی بر دولت وملت وارد آوردند۔ ارتکاب خیانت جلی بقسمے درنهاد درباریان گذارده شده که به تیشهٔ هیچ اندیشه قمع وقلع آن میسر نیست ۔ ع

با شیر اندرون شده با جان بدر رود

همین نکته در انظار اجنبیان سبب افتضاح ملت ودولت ایران گردیده ولپس ازین اگر امین الضرب را ممکن شود۔ تبعیت روس را قبول خواهد کرد۔ اگرچه روس ها رعیت ایرانی را به یعنی علناً قبول نمے کنند۔ ولے شاید بزور پول خودرا بآنها به بندد۔ اگر ممکن نشود خلاصه با ممالک خودرا بممالک خارجه خواهد کشید۔ ونقل مکان خواهد نمود۔

یقین قطعی است که ازین بیست کرور مداخل مفت ومسلم که تماماً مال اهالی ایرانست پنجاه هزار تومانرا وقف یک مریض خانه ویا یک مکتب ملی نخواهد کرد۔ شما او را بهتر از بنده میشناسید۔ از ترس شما نمی توانم بنویسم۔ که بنده مایوس هستم۔ حال که صدر اعظمے درمیان نیست بعضے امین الدوله و برخے مشیرالدوله وشاید مخبرالدوله بشود۔ هنوز که مشخص نیست۔ بعد ازین هرچه ظهور نماید عرض خواهد نمود۔

یوسف عمو را اسلام مخصوص دارم

اقل حسن کرمانی

صبح مهمانان وشبی که وعده داده بودند آمده۔ دیروز ابراهیم بیگ مصنف کتاب مشهدی

حسن کرانی را برضا خان گفتم۔

ابراہیم بیگ اشارہ نمود کہ نگو۔ ولے چوں گفتہ بودم کتمانش ممکن نشد وگذشتہ بود۔

رضا خان گفت۔ شما را بخدا انصاف دہید با وجود ایں وضع باز ایراد دارید۔ کہ چرا ملت کمپانیہ نمیشوند؟ اوّل باید بملّت امنیت مالی وجانی واعتماد باحقاق حقوق داد۔ بعد ازیں توقعات را نمود۔ ملّت چہ خاک بسر کند۔ کسے نیست ازینہا بپرسد۔ آیا حاجی خیانت کردہ بود یا نہ؟ اگر خیانت شدہ چرا کمیسون تشکیل نہ کردید۔ تا ہر قدر را زوجہ خیانت بر ذمہ اش وارد آمدہ از دستش بگیرید وبجزائش دہید۔ واگر خیانت نداشت چرا ہشت صد ہزار تومان ازاو گرفتید؟ دریں صورت خوب است املاک امیر الدولہ راہم بدون محاکمہ واثبات شرعی از ملک التجار گرفتہ بشارٗ الیہ عاید دارید۔ حیف اگر حکومت حقّہ دربین نیست۔ اغراض فاسدہ شخصی درمیان است۔ ہرکس ہر وقت کہ فرصت یافت رقیب وہمسر خودرا ازحق خود محروم ساخت۔ اینست اعتبار دارائی ملّت فلک زدۂ ایران۔

چوں حاجی تبریزی تنہا با رضا خان آمدہ بود۔ عصر ابراہیم بیگ فرستادہ میرزا خلیل وحاجی محسن آقا راہم دعوت کردند۔

رضا خان با ابراہیم بیگ گفت۔ جناب حاجی آقا شمہ از کیفیتِ ناخوشی شما را بہ بندہ فرمودند۔ مثل پانزدہ سال پیش حالت بندہ بودہ اید۔ ولے بندہ نیک وبد وخوب وزشت بسیار را سیر کردہ، کم کم عادت نمودہ تعصب را از سر بدر کردم۔ انشاءاللہ شما ہم اندک اندک عادت میکنید۔ ہر قدر کہ سن انسان بالا میرود۔ سکونت پیدا می کند۔ ہر قدر فکر کنیم کار ما از آنہا گذشتہ است ؎

بجد وجہد چوں کارت نمیرود از پیش

بکردگار رہا کردہ بہ مصالح خویش

اینقدر بشما عرض توانم نمود۔ با ایں ظلم وضع بار باری نہ مقتدر توانیم شد کہ یک وجب بملک خود افزائیم۔ ونخواہیم توانست صاحب ثروت وشوکت وقدرت شویم۔ بلکہ رفتہ رفتہ خود بخود صلاے الوداع خواہیم زد۔

ابراہیم بیگ گفت۔ اعتقاد بندہ درایں خصوص وراے اعتقاد سرکار است۔ وہر قدر عمرم بیش دہیر منتہی ہم شوم انشاءاللہ حبّت من بوطنم سنہ بروز افزوں خواہد گردید۔ چہ ہر قدر کہ دردا

اخلاص وارادت قدم زنی وجد وجہد بکار بری۔ دل مانند آئینہ حلبی انجلا پذیرد۔ ودائرہ اعتقاد از حصار آہنین محکمتر شود ؎

ہر کہ با خلاص قدم مے زند عیسیٰ وقت است کہ دم می زند

وظیفۂ ما در وطن پرستی دایماً دعائے خیر است۔ ہموارہ در نظر اُمید اصلاح وطن و آبادی اُو برادایم۔

رضا خاں گفت۔ ابراہیم بیگ! نمی دانم این سخنان شما از روئے تعصب است یا حقیقت۔ اگر حقیقت است تعجب دارم از آں تعریف کہ غیاب شما من کردند۔ برادر جان! آبادی ہر مملکت بقول ہر یک از خاص و عام وبفاد ہر آیہ وہر حدیث بستہ بعدل وداد است نہ جور و فساد۔ خدا بعدل حکم میفرماید۔ "ان اللہ یأمر بالعدل والاحسان" رسول اکرم صلی اللہ علیہ وآلہ میفرماید "بالعدل قامت السموات والارضین" وایضاً میفرماید "بالعدل سلامت السلطان وعمارت البلدان"

حکیم می فرماید:۔

اے کہ بر تخت کردت شاہی عدل کن گر زایزد آگاہی

تخت را افسنواری از عدلست پادشاہ راسواری از عدلست

سایۂ کردگار باشد شاہ شاہ عادل نہ شاہ عادل کاہ

نور کلّی ز سایہ دُور بود سایۂ نور نیز نُور بود

میفرماید "عدل ساعت خیر من عبادة ستین سنة۔ الملک یبقی مع الکفر ولا یبقی مع الظلم"

مگر شما این سخنان را حکایت محمود و ایاز می دانید و یا قصۂ خسرو و شیرین می پندارید؟

این احکام یقینی است کہ عاقبت جور وخیم است۔ ہزاراں بار تجربہ رسیدہ کہ از ظلم خانہا خراب و دولتہا برباد رفتہ۔ آہ سحرگاہ بیرہ زنے چناں مملکت و سلطنتے را زیر و زبر مے کند کہ لشکر وہ دشمن مانند افراسیاب نتواند نمود۔

شنیدم کہ خدمت بیگاں یکماں از وزیر را رسیدہ و تعصب ملی و وطن خواہی و شاہ پرستی خود را در پیش ایشاں بر طبق اخلاص نہادہ بید۔ اگر شما رفتید و بوزیر جناب ارادت و محبت خود را در بارۂ وطن عزیز خود ظاہر نکردہ بودید۔ آں سزا ہا نبکہ دیدید نمیدید!

تاسف دارم از آنکه دریں خصوص با شما همراهی نیستم واستحکام رشتۂ رابطہ کہ بخود استم
اشما محکم نمایم دشوار مینماید۔ ہر قدر امید شما در بہبودی و اصلاح کار ایرانست۔ برعکس امید بندہ با وجود
ایں امنائے کہ ہستند با ایں وضع باربری در برباد ی و ضمحلالست۔ ہر قدر شما دریں خیال باشید۔
بندہ برعکس او خواہم بود۔

روزے خواہد رسید کہ خدائے ناخواستہ با یکدیگر دست و گریبان شویم۔

ایں سخناں کہ شما میگوئید در رفتہ درطہران گفتہ اید۔ آں اشخاص با معرفت امروزے
ایران ابداً معنی آنرا نفہمیدہ اند۔ و ہیچ گاہ بخیال ایشاں خطور نہ کردہ کہ کسے را بارائے ایں سوالات از
ایشاں باشد۔ بلکہ جمیع جواہر و خیالشاں منحصر بر اینست کہ زیر پائے فلاں وزیر چگونہ صابون بمالند کہ
برو در افتد و کے موقع بدست آرند۔ کہ غمازی فلاں رقیب را در حضور پادشاہ بجا آرند۔ چرا
از فلاں مداخل دست او کوتاہ باشد۔ اگر آنہا را از وطن یاد آید۔ ہمانا روز معزولی و بے دخلی است
کہ در نزد مردم بعض مزخرفات بخرج دہند۔ ورنہ دین۔ مذہب۔ ناموس۔ امام۔ پیغمبر۔ دولت۔
ملّت و وطن ایشاں پول بلکہ آفریدگار وطن خود را ہم پول میدانند۔

حکایت است روزے مؤذنے اذان میداد حق ناسی کہ بالائین منارہ ایستادہ بود۔
ہمینکہ موذن بانگ اللہ اکبر بلند کرد۔ پائے خود را بزمین کوفت و گفت "خدائے تو زیر پائے منست"
مردم جمع شدہ بدیں کلمۂ کفر آمیزش بحق یا ناحق کشتند۔

چوں ایں خبر بحاکم شہر کہ مرد باز یافتہ بود رسید۔ سوار شدہ بپائے منارہ آمد و پرسید۔
کہ حق شناس پایش را کجا کوفت۔ نشان دادند۔ امر کرد آنجا را کندہ خمرۂ زرے بیروں آمد۔
گفت آں بیچارہ را ناحق کشتید۔ خیال آں ایں بود کہ تو خدا را با خلاص نمیخوانی۔ بلکہ
بجہت زر میخوانی۔ آنہم زیر پائے منست۔

ایں حکایت بعینہ حال وزرائے ماست۔ کہ ہر چہ ایشاں پول است پول۔ جز پول
کسے را نمے پرسند بلکہ ہیچ نفہمیدہ و نمی فہمند۔

اہل مجلس خندیدند بہ میرزا عباس اشارہ کردم بہر صحبت را برگردان فوراً خود ہم گفتم بہ قول
درویشاں یا ہو بیدار علی باش کہ جرئت نبرد۔ دم غنیمت است۔ صدا کردم چائے بیارند۔

رضا خان گفت۔ عمو جان من ہم در اعتقاد با شما شریک ہستم۔ دم را غنیمت میدانم۔ شما
بجناب بیگ بگوئید کہ دم غنیمت است۔ از این گونہ وزرا امید بہی برائے ملک وملت نباید داشت۔
ہر وقت ابراہیم بیگ دید کہ مالیات ایران دہ برابر حالیہ شد واز مدارس نو ایجاد نوباوگان ما کامل الفنون
قابل درآمد۔ یعنی فابریک آدمسازی آمادہ گردید وبملت اطمینان مال وجان وامنیت احقاق حقوق
بخشیدند۔ آنوقت تحمل ابراہیم بتواند در قطار دول متمدنہ درآید وایرانیاہم سرے درمیان سرہا درآورند۔
ولے امروز از شدۂ احتیاج ایران ہم بعالم کار دانست وہم بہ پول فراوان۔ آنکہ مالیات ہست
بعادت وقانون اولاد چنگیزی تحصیل می کنند۔ آنچہ مکتب است خود رفتی و دیدی۔ چہ احتیاج بگفتن من۔
بدون رو در واسی وزرائے ایران مکاتب ترقی را منافی صلاح دولت جلوہ دادہ اند۔ چنانچہ مکرر۔
بشاہ عرض کردند:۔

قربان ازین مکاتب جز زیان سودے مترتب نیست۔ نمیشنوند کہ طلاب مدارس روسیہ
ہر روز چہ شورش برپا میکنند۔ دولت را چہ قدر بہ تشویش می اندازند۔ ملت را نمی توان بیدار کرد۔

باری شام صرف شد ساعت چہار مہمانہا رفتند۔ وماہم خوابیدیم۔ صبح محبوبہ خانم تشریف
آورد وگفت یوسف عمو! فرمودی کہ ہرچہ درد داری بمن بگو۔

گفتم باز ہم میگویم۔ من بجائے پدر تو ہستم۔ اولاد ہرچہ درد دارد باید علاجش را از پدر بجوید
نہ از غیر۔ ہرچہ میخواہی بگو۔

گفت۔ شرم دارم۔ باوجود این دل بدریا انداختم۔ میگویم۔ من و بی بی دو سال روزگار
در سر بالین بیگ اعتکاف کردہ گریستیم۔ از خدا صحتش را خواستیم۔ اکنون کہ صحت یافتہ دیگر رویش را
نمے بینم۔ ہر روز وشب مہمانی میروید ومہمان می آورید۔

گفتم چشم۔ نور دیدہ پس ازین من ہم پیش شما می مانم۔ دیگر حرفے داری؟

گفت۔ شما را نمی گویم۔ انصاف بدہ اما بخودش نگو کہ من گفتہ ام۔

درمقام انصاف حق داشت، زحمت وگریۂ دو سالہ را یک ساعت باہم نشستن وخوردن
وصحبت کردن از خاطر محبوبہ محو کرد؟ پاداش زحمات وگریہ وزاری او بیشتر۔ مدت یک ماہ تمام از
مہمانی رفتن ومہمان آوردن ممانعت کردم۔ درین بین پستہ آمد۔ از چند جا مکتوب بود۔ ہمہ را خود خواند۔

مکتوب طہران را بہ بندہ داد۔ خواندم ۞

"صورت مکتوب نمبرۂ پنجم مشہدی حسن کرمانی از طہران"

فدایت شوم ۔ بعد از اظہار حیات معروض میدارد۔ کہ ضمن عریضۂ سابقہ معزولئ امین السلطان صدر اعظم و عدم تعین صدر دیگر را نوشتہ بودم ۔ حال سہ ہفتہ است کہ جناب مستطاب اشرف امین الدولہ بلقب جلیل و منصب جمیل صدارت عظمیٰ مشرف گشتہ ۔ الحق از مراحم ملوکانۂ شہنشاہی تمکّن قاطبۂ عموم ملت و خصوصاً دانایان مملکت ممنون و مسرور گشتند۔ اگرچہ برائے بندۂ فقیر امین السلطان بہتر بود۔ اگر حق او را انکار نمایم ہر آئینہ کفران نعمت کردہ باشم ۔ زیرا کہ در آن بندہ از سایۂ دولت ایشان بودہ۔ لیکن برائے عموم ملّت و دولت صدارت امین الدولہ رحمت خدائیست ۔ کہ گویا از آسمان نازل شدہ ۔ او را بسائرین ہیچ نسبت نمیتوان داد۔ آراستہ و پیراستہ کاردان ۔ عالم و عاقل است ۔

شاہ بسیار مرحمت فرمودند تکراراً امر نمودند کہ کارہا بسیار عقب ماندہ ۔ ہر قدر ممکن باشد زودتر در اصلاح امور دولتی و رفاہ حال رعیت سعئ بلیغ نمائید۔ منہم در ہر گونہ تقویت حاضرم و در ہیچ باب کوتاہی نخواہم فرمود۔ ساعتے بدون تضییع وقت کارہا را انجام دہید۔

اکنون جناب امین الدولہ دامن ہمّت بر کمر زدہ ۔ در اصلاح امور دولت و ملّت میکوشد۔ آنے غفلت ندارد، ہمگی اہالی را عقیدہ اینست یک سال نمی کشد کہ جمیع کار ہائے دولتی و ملتی در تحت نظام و قانون در آید۔

الواہا میگویند خیالش اینست کہ اوّل تیولات را موقوف نماید۔ زیرا کہ تہذیب السلطنۂ مرحوم اراضئ ایران را باز دید کردہ جمع قلیلے بستہ اند ۔ مالکین املاک دیا دیگرے باسم خود ہر یک قریہ را تیول کردہ و حال دہ مقابل آن جمع بندی از ہمان قریہ مے گیرد و رعیت بیچارہ را ہم بے پا میکند ۔ گویا قرار خواہد گذاشت کہ وجہ ارباب مواجب و مستمری را از خزانۂ عامرہ بدہند۔ و قراء را باز دید نمودہ ۔ نقد و جنسش را دیوان ضبط نماید۔ و این متوفیان را کہ مخرب اساس دولتند در تحت قانون داخل نماید۔ بعضے کہ مواجب و مستمری و تصداقی بے اندازہ دارند۔ آنہا را ہم بفراخور حال استحقاقشان از خزانۂ مواجب و مستمری خواہند داد۔ و در ہر شہر و قصبہ مدارس ابتدائی و رشدی و اعدادی بنا خواہند کرد۔

خیلے کارہائے سترگ ازاو ذکر میکنند کہ مد نظر دارد۔ ولے آنچہ آلان محقق است این است۔

باانیہمہ اعتقاد بندہ صدارت امین الدولہ دیر نپاید بچند جہت:۔

اوّلاً۔ یک فوج از بہادران و درازنویس یعنی متوفیان عظام را باخود مدعی و دشمن نمودہ

ثانیاً۔ یک تیپ مُجْران مخرب دولت یعنی درباریان را مدعی خود قرار دادہ۔

ثالثاً۔ گروہے از قاچیان شریعت یعنی علما نمایان را از خود بدل کردہ۔ چہ تمیع

افکار امین الدولہ منحصر است در خیر دولت و حفظ حقوق ملّت۔ اینہم برائے ایشان بے صرفہ و منافی

منافع آنہا شناختہ میشود۔

بعضے از سفرائے دول خارجہ ہم راضی بصدارت این مرد نیستند۔ زیرا امین الدولہ با افکار

تجاوز کارانۂ ایشان نخواہد ساخت۔

چون امین السلطان دست تجاوز ایشانرا بحقوق دولت و ملّت جہت ہیئت بیادگار

گذاشتہ و خارجہ را عادی بدین حرکات جسورانہ نمودہ

لکن امین الدولہ مرد غیور۔ دانشمند۔ با تدبیر۔ وطن پرست۔ عالم و با دیانت است۔

ہرگز چشم از حقوق ہیئت اجتماعیہ نخواہد پوشید۔ می ترسم زود امین الدولہ را بجرم دانش و خیرخواہی

ملّت و دولت بکنارہ افگنند۔ ع

تو زاہل دانش و فضلی ہمین گناہت بس

چراکہ در ایران علم برائے صاحبش وبال و ذلت بار دہد۔ مرحوم میرزا تقیخان امیر نظام

جز اینکہ دارائے افکار عالیہ و با حاجی امین الدولہ ہم افکار بود۔ تقصیر و گناہے دیگر نداشت۔

باسے زیاد درد سر دادم عفو فرمائید۔ جناب یوسف عمو را سلام مخصوص دارم۔ باقی ایام

عزت مستدام باد۔ اقل حسن کرمانی

ابراہیم بیگ گفت۔ این مشہدی حسن ما ہیچ عیب ندارد۔ مگر فضولی۔ گویا خود را از دلہائے تمام

عالم می پندارد۔ مردکۂ دیوانہ۔ تو کجا؟ افکار سیاسی بخرج دادن کجا؟ تو از کجا فہمیدۂ عقیدۂ

خود را بیان مے کنی۔ ترا کجا می برند کہ این پیشین بینی ہا را میکنی۔

بالجملہ۔ اگرچہ ابراہیم بیگ در حق مشہدی حسن نا ملائمات گفت۔ ولے بندہ تا یک درجہ

خیالم مجسم بود که مشهدی حسن براستی سخن رانده - زیرا که طبیعت ایرانیان نیکو بدستم بود - ونیز میدانستم مشهدی حسن هم خودش باهوش است وهم بهمه جا راه دارد - ودرافکار هرکس موشگافی میکند گوش موش دیوار ست - علاوه چند چیز که در خلوت بمن گفته بود همه درست ومطابق افکار او شد - منتظر باید بود تا عواقب این کارها دیده شود -

بعد ازیں هم بعض احوالات در خطوط بعد از مشهدی حسن رسید چون قابل درج نبود صرف نظر شد -

تا سه ماه ازیں مقدمه گذشت - روزے بحاجیه خانم بنده را خواست - رفتم - فرمود - یوسف آقا! الحال تو با ابراهیم ومحبوبه بجائے پدری - خود میدانی که مرحوم حاجی وصیت کرده بود، ابراهیم تا سی ساله نشود تاهل اختیار نکند وبمن درایں خصوص وصیت کرد - وتو خود هم میدانی که بایں دختر چه قدر مایه گذاشته - درباره او چه زحمت ها کشیده - وبا ابراهیم نامزد کرده بود - اکنون ابراهیم بسی ودوسال رسیده، اگرچه خودش درایں خیال نیست - ولے حال ایں دختر را بهتر میدانی که خواب وخور براو حرام گشته - هروقت ابراهیم بیگ را می بیند چون بید می لرزد - رنگ رو را می بازد - دیروز رفتم بالا دیدم قانون دست گرفته حزیں حزیں می زند ومی خواند وگریه مے کند - بعض اشعار ترکی وفارسی می خواند -

دلم بحالش سوخت میترسم که محبت را آشکار نماید - خواهش دارم یا خودت یا میرزا عباس را بگو با ابراهیم بگوید عجالة شیرینی بخوریم - وعروسی را در بهارے کنیم - آخر من هم آرزو دارم که عجلهٔ عروس پسر ببینم - عمر من هم تمام شده - نمی خواهم ایں حسرت را بگور برم - ازیں گذشته دختر هم بزرگ شده - با وجود ابراهیم کس دیگر جسارت نمیکند خواستگاری نماید - از اول بهمه کس گفته ام نکنند دختر را بشو نخواهم داد -

گفتم بچشم - در هنگام فرصت اظهار مطالب خواهم کرد - چند روز ازیں مقدمه گذشت - احوالات را بمیرزا عباس گفتم - سر در پیش افگنده تا دیرے جواب نداد - پس از تامل وتفکر گفت صبر کن در تنهائی مطلب را جا بجا میکنم -

امروز پست آمد - مکتوب مشهدی حسن نمبرهٔ (۱۱) رسید سر مکتوب را گشاده خواندم :

صورت مکتوب نمبرہ ۱۱ مشہدی حسن کرمانی از طہران

فلایت شوم۔ بجہت عدم مطالب عرایض چند ماہ در قارط پوستل بود۔ وشش ماہ سابق صدارت جناب امین الدولہ را نوشتہ بودم۔ الحال امین الدولہ از منصب صدارت خلع و امین السلطان را از معصومۂ قم احضار و بصدارت عظمیٰ نصب نمودند۔

۔ سبب عزل او را سابقاً قلمداد کردہ بودم۔ علاوہ برآں اینکہ خزانہ از وجہ تہی بود۔ و سابق شہرت داشت کہ مرحوم شاہ ماضی دو بیست کرور پول موجود در خزانہ گذاشتہ۔ بالکلی بے اصل بودہ یا اینکہ تا ورود موکب ہمایونی بدارالخلافہ یغماگران رند و قلاشان یغماگرد بودند۔ چوں ترکاں خواں یغمارا بر نقد سہل است کہ بر اساس سلطنتی نادرشاہ مرحوم کہ از ہدایائے ہند بود اکثرے موقع دست بردیا فتند۔ بعضے ہم بذل و بخشش ہائے بیجا شد۔ مانند حافظ کہ سمرقند و بخارا بیک خال ہندوئے بخشید بہر حال برائے اصلاح کارہا پول لازم بود۔ و حکماً امر باستقراض شد۔ وامین الدولہ از استقراض تنفر بود۔ یعنی میل بہ قرض کردن نداشت۔

از فرمایشات اوست:۔

" برائے ایران قرض لازم است با شرف بود۔ ولے امروز باین وضع قرض با شرف ایران را بہتر نیست "

خداداناست می گویند۔ بانک انگلیس مبلغ گزافی تعارف ہم وعدہ کردہ کہ ایشاں پول بقرض بگیرند۔ امین الدولہ جواب داد " از دست نمی آید کہ قرض بے مصرف نمایم۔ واین ننگ تاریخی را برائے خود گذارم۔ میدانم کہ پول استقراض بآبادی مملکت ولشکر صرف نخواہد شد۔ وبیجا تلف خواہد گردید۔ چیزیکہ مانع است اقدام بکارے کنم کہ سبب پشیمانی گردد۔ و از برائے من لعن ابدی بجا ماند۔ و ملت ہم زیر بار قرض محو و نابود شود "

میگویند پولاند وبشیر یک آدم فرستادہ کہ شاید از ایشاں قرض کنند کہ بعداً در ایران نفوذ سیاستی ندارند۔ ولے آنچہ محقق شد غرضش مطلب روسکوت دولتیان است۔ حقیقت نمی خواہد قرض کنند از این طرف امین السلطان توسط خفیہ گان دیرینہ در صدد ہستے تدبیر خود کردہ رفتہ

ایران ہمہ جا دارد مبلغ ہنگفتی باطراف مایہ گزاری کرد۔ این بود کہ یکبار برای امین الدولہ بازلیش را در آوردند۔

از یک طرف قزاق روس بحدود خراسان تجاوز کردند۔ و بروایات مختلف ذکر کردند۔ بعضی گفتند بجہت گرفتن اشقیاء می آیند۔ برخ سر و ند بجہت قرائنین حرکت کردہ اند۔

از طرف دیگر دولت انگلیس در بوشہر باسم وصول طلب خود عسکر پیادہ کرد۔ ولی غرض اصلی انگلیس رقابت با روس بود۔ چرا از طرف خراسان پیش آمد۔ این ہم لازم دید از طرف بوشہر پیش رود۔ در ہر صورت این ہیاہوہا برای بردن لحاف ملا نصر الدین بود۔ عاقبت دولت را بو اہمہ انداختند۔

از طرفی ہم علمانمایان و چاکران دربار بحضور شاہ آغاز بدگوئی نمودہ۔ حتی قرآنی بردہ بحضور شاہ قسم یاد کردند کہ این مرد خیال جمہوریت در سر دارد۔

از جانبی سفیر روس سعی بلیغ بکار برد۔ و دو پطرسبورغ تمہیدات اینی کردند۔ بہر حال امین الدولہ از صدارت استعفا خواستہ۔ اذن طواف مکہ مکرمہ زادہ اللہ شرفاً و تعظیماً تحصیل نمود۔ شاید بمصر ہم بیاید۔ اگر ایشان را ندیدہ اند۔ بعد از ورود البتہ دیدن کنند۔ کہ نادرۂ زمان است ع۔

خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود

باقی احوالات جدید اگر ظہور نماید عرض خواہم نمود۔ استدعا دارم دو توپ عبائے شامی یکی سیاہ و دیگرے شتری مرحمت فرمودہ ارسال فرمائید۔ یکی بجہت جناب آقائی شیخ نماز است کہ وعدہ کردہ ام۔ دیگرے ہم خود خواہم پوشید۔ امیدوارم بخلعت سرکار عالی مخلع شوم۔ خدمت جناب عمو سلام مخصوص دارم۔

افضل حسن کرمانی

ابراہیم بیگ گفت۔ اسبہا را بہ کالسکہ بستند۔ کس فرستاد پی رضا خان مازندرانی۔ آمد۔ سوار شدہ بگردش رفتند۔ عصرے تنہا مراجعت نمودہ گفت۔ یوسف عمو با رضا خان قرار گذاشتہ بروییم بفرنگستان۔ آن بہار سیل بمانند منہم بہ وینہ خواہم رفت۔ تا یک ماہ در آب ہائے گرم خواہم ماند۔ آن ہم خواہد آمد۔ کہ در آب گرم دو ہفتہ بسر بریم۔ پس از مراجعت او بہ ایران خواہد رفت۔ بعض مراتب را ایمن دستورالعمل دادہ کہ بروم از والدہ اذن تحصیل نمایم۔

تذکره و ملزومات سفر حاضر شده مدت سفر سه ماه طول کشید تا مراجعت نمودند۔ عوض
اینکه نافع بصحت او واقع شود، برعکس پریشان تر شد۔

چند بار احوال پرسیدم۔ چیزی نگفت۔ بالآخره معلوم شد که در جرائد فرنگستان بعض احوالات
ناملایم از ایران خوانده۔ موافق طبعش نگشته۔ و رضا خان هم نگارشات جراید را دست آویز نموده بمباحثه
اقدام کرده۔ این مراتب سبب رنجش و جدائی دو دوست جدید العهد شد، چند ماهی باین منوال
گذشت۔ از طهران کاغذ مشهدی حسن رسید۔

صورت مکتوب نمرۂ شانزده مشهدی حسن کربلائی از طهران

فدایت شوم۔ بعد از دعای سلامتی وجود شریف اظهار تشکر و امتنان از مرحمت جناب عالی
مینمایم۔ دو توپ عبای شامی و دو توپ قماش مصری بتوسط حاجی احمد خراسانی رسید۔ خدا بحق آل عبا
بعمر و دولت شما برکت عطا فرماید۔

در عرایض سابقه عرض شده بود که درباریان در فکر استقراض هستند۔ عاقبت این استقراض
از دولت روس جابجا شد۔ و بیست کرور گرفتند۔ گمرکات را هم در مقابل تأمینات دادند، تا هفتاد و پنجسال
بسود صدی پنج۔ تنزیل گران نیست۔ چه آنهم از جائی دیگر قرض کرده است۔ کمتر از این نمی شد۔ البته
چیزی که هست۔ شرایط ناموس شکنانه است۔ و دولت روس امتیازات بزرگ ایران ویران کن در سایه
این استقراض حاصل نمود که شرح آن در این عریضه نگنجد۔ و عمل صرافیه آنهم را فوق تصور است۔

در روزنامۂ رسمی اعلان شد که دولت ایران از خسارۂ لغو عمل رژی متضرر و مقروض بود
بسود گزاف، از این رو استقراضش لازم آمد۔ که قرض انگلیس را بدهد۔ و بعض مواجب نوکر و قرض غیر رسمی
را هم که وارد به بنگها به پردازد و بندها هوا از را هم به بندد۔ به قزوین هم آب بیاورد۔ باقی را هم یک
بنگ دولتی باز کند که از ملزومات است۔ چه این بنگ شاهنشاهی وغیره خون مردم را خصوصاً تجار را
مانند زالو می مکد۔

اهالی۔ اوّل جهت این مصارف که اعلان شده بود رضا باستقراض دادند یعنی ساکت
شدند۔ ولی از مصارفی که ذکر شده بود هیچ کدام صرف نکردند۔ گویا قرضهٔ شخصی را وسیله خود از پیش

دادند که دست رقیب شان یک دفعه کوتاه شود۔

در افواه بعد از استقراض مشهور شد که قبلهٔ عالم سفر فرنگستان خواهند فرمود۔ لکن کسے باور نمے کرد۔ حالا گویا محقق شدہ، چه یک ماه است رسماً اعلان دادند و در تدارک نشان و تهیهٔ سفر فرنگستان می باشند۔ یک نفر ارمنی ده هزار تومان بصدر اعظم پیشکش کرد که نشانها را او تدارک نماید۔ لیکن صنیع الملک دوازده هزار تومان داد۔ باو واگذار کردند۔

دیروز پسرش را با سلامبول فرستاد۔ از قراریکه ذکر میکنند عمل نشانها بالغ به صد و پنجاه هزار تومان است یکایک مداخل دارد۔ همه رقیبان صنیع الملک برایں مدخول هنگفت او حسد میبرند۔

امروز عموم گردن کشان عتیق و جدید دست و پائے امین السلطان را بوسیده و آن در را سجده میکنند۔ که دریں سفر در رکاب باشند۔ و مایه گذاری زیاد هم دریں باب مینمایند۔ و اشخاصیکه در عزل امین السلطان بدگوئی از او کرده بودند۔ پس از منصوبی وے بعضے را خانه نشین و برخے را آوارهٔ از وطن نمود۔ همه را پراگنده ساخت فعلاً در همهٔ ولایات هم اغتشاش است و حکّام رعایا را بیرون میکنند۔ خانها را هم تاراج می نمایند۔ از آنجمله در تبریز خانهٔ نظام العلماء و خانه برادرش علاء الملک که سفیر کبیر پایۂ تخت عثمانیست تاراج و یغما نمودند۔ به بهانهٔ اینکه گندم انبار کرده و نمی فروشند۔ و حال آنکه از علاء الملک یک من گندم بیرون نیامده۔ بسیار مظلوم واقع شده آدم بدے نیست۔

از قراریکه میگویند۔ ایں یغماگران را بجهت امیر نظام مهیا کرده بودند۔ از برکت تمهید امیر نظام خانهٔ علاء الملک فدیهٔ نجات او گشت۔ غرض خبر خوشی درمیان نیست۔ زیاده جسارت گردید۔ خدمت یوسف عمو سلام مخصوص دارم۔ الاقل حسن کرمانی۔

امروز میرزا عباس آمده مراکشید بگوشهٔ و آنچه گفت۔ پس از گفتگوئے بسیار او را هم بیگم را راضی بتأهل نمودم۔ ولے میگوید شرینی بخورند لکن عروسی سال آینده بماند۔ خیال دارد جشن بزرگے برپا و عروسی مطنطنی بکند۔ چنانچه گفت۔ خویش و اقوام داریم۔ لازم است ایران و اسلامبول وغیره همه را سه چهار ماه پیشں وعده بگیریم و سپرده است که بحاجیه خانم بگویم۔ که مراسم ازدواج از اوّل الی الختم برسوم ایران باید اجرا شود۔ در هیچ امر تقلید از رسوم عرب و ترک فرنگ نکنند۔

رفتم بحاجیه خانم گفتم۔ بسیار مسرور و شادمان گردید۔ امر کرد چند نفر از زنان همسایه

آشنایان را جهت روز دوازدهم وعده بگیرند و بنده را هم گفت - یک طاقه شال و یک حلقه انگشتر با یک عدد آئینه بگیرم - اگرچه همهٔ اینها در خانه موجود بلکه زیاد بود - لکن خیالم قوت گرفت که همگی با سم مجوبه خرید شود -

گفتم - بیگ سپرده است جمیع آداب و رسوم ایرانی مرعی شود -

گفت - خیلے خوب - اما من از شما توقع دارم که اینها هر دو پدر ندارند - شما وظیفهٔ پدری را در عهده گیرئ که غیر از شما کسے را نداریم - منهم مادر هر دو هستم - اما باید اول از مجوبه اجازه بگیریم - بفرستم زهره خانم مادر رفیقه بیاید از مجوبه اجازه بگیرد -

عرض کردم - درمرض ابراهیم بیگ من با مجوبه هم اسرار شده - خودم بمجوبه میگویم - و اجازه مے گیرم -

شب رفتم منزل مجوبه - گفتم - خانم کو چاک تو نذر کرده بودی در پیش بی بی ترقصی - روز دوازدهم ماه مهمان دارید - موقع رقص بیدرلن است -

خنده زده گفت - چه خوبانیست -

گفتم - کار خیر است - کم کم از کنایه به صراحت کشیده - بیان کردم - جواب بگو - سر بزیر افگنده خاموش شد -

گفتم - جواب باید بدهی - چه این رسم و شرعی است - بهمان حالت مجوبی گفت :-

زنده جاوید کیست ؟ کشتهٔ شمشیر دوست

دل که مرا در براست به که بزنجیر دوست

گفتم - شاعره خانم - در این موقع جواب صریح باید - کشتهٔ بند و زنجیر مناسبت ندارد - شعرے بگو که حیات و مبارکی در او باشد -

گفت شعر از من نیست - مال قاآنی است - بے اختیار بر زبانم جاری شد - گفتم مبارک باشد - راضی هستی ؟ سکوت کرد - معلوم است که سکوت بمعنی رضا ست -

رفتم پیش میرزا عباس گفتم - با ابراهیم بگو با هم برویم - شال و آئینه و انگشتر بگیریم - تا دوازدهم ماه حاضر باشد - آدم فرستادیم آمد - دیدیم آنهم خجالت مے کشد - وگویا رو در واستی دارد -

گفتم۔ نور دیدہ! ایں حکمے است از احکام خدا و سُنّت محمد مصطفیٰ (ص) خدا بہمہ قسمت کند۔ در ایں مورد سرزیر افگندن لازم نیست باید۔ باکمال دلخوشی و شادمانی آغاز بکار نمود۔ پیچ نگفتہ۔ صد و پنجاہ لیرا چک بنک نوشتہ بمن داد و گفت۔ از بانک بگیرید۔ و ہرچہ لازم است ابتیاع نمائید۔ بُردن من ضرور نیست۔

بالجملہ اشیا را خریدہ۔ بردم۔ حاجیہ خانم پسندید۔ و از مہمانان وعدہ گرفت شیرینی لوازمات دیگر ہم حاضر شد۔

روز دواز دہم کالسکہ را بستند۔ ابراہیم بیگ با میرزا عباس سوار شدہ رفتند بگروش مہمانان از خاتونان عرب و عجم بسیار جمع شدہ بودند۔ چنانچہ قاعدہ زنانست مجوبہ زینت دادند۔ زُلفش از شانہ زدہ پریشان ریختند۔ حقیقتاً مشاطۂ قدرت مجوبہ را چناں ہر ہفت نمودہ و بقلم قدرت نقش کشیدہ بود کہ عقل از نقش بندئی آں محبوب القلوب در دریائے حیرت غوطہ ور می شد۔ ع

حاجت مشاطہ نیست روئے دلآرام را

در منزل خود نشستہ بودم۔ ناگاہ مجوبہ را کشاں کشاں پیش من آوردند انگشتر نشان در انگشت و شال عروسی در سر۔ حیا مانع از آمدنش بود۔ داخل شدہ تعظیم کرد۔ نگاہ کردم چہ مجوبہ۔ زیبائی و رعنائی اُو مسلم علی الخصوص کہ پیرایۂ برا و بستند۔ بے اختیار گفتم۔ فتبارک اللہ احسن الخالقین۔ ع

بقامت چو سرو و برخسار ماہ

با حجاب تمام آمد و دستم را بوسید۔ رقت مرا دست دادہ بداہتاً ایں شعر را انشاد کردہ گفتم۔

اللہ تعالیٰ انشاء اللہ   بخت شما را فیروز کند
اختر شما را آشتی دادہ   روز شما را نوروز کند

سکینہ بنا کرد بخندیدن ھا، ھا، ھا، ھا۔ والدہ والدہ! یُوسف عمو شاعر! ھا، ھا، ھا، ھا۔ تمام خانمہا ھا، ھا، ھا، ھا، شاعر شاعر شاعر باشی، ھا، ھا، ھا، ہمے خندیدند۔

بسکینہ گفتم۔ ھا یدی شیطان مرا مسخرہ کردی۔ باز۔ ھا۔ ھا۔ ھا شاعر۔ شاعر نیاچار من گریختم۔ آنہا متصل می خندیدند۔ امروز با مسرت تمام و فرح مالا کلام گذشت۔ مجوبہ با نغش شمشد آنگ

خوش۔ عجب عالمے دارد۔

واقعاً عجب خلقتے و عجب قانونیست۔ اگر انسان درست غور و تأمل نماید می فہمد چہ مرحلہ ہا و چہ مقامات طے میکنند۔ ولے افسوس صد افسوس کہ بقا و ثباتے در کارہائے دہر نیست۔ گل بے خار۔ نوش بے نیش۔ شہد بے زہر۔ زمانہ ندارد نوش و نیش و غم شادی توام و بہم آمیختہ است۔

امشب بخانۂ حاجی محسن آقا جمع شدہ قدرے شوخی و ظرافت ابراہیم بیگ نمودیم۔

حاجی محسن آقا گفت۔ حبل المتین قصیدۂ وطنیہ درج نمودہ۔ گوش دہید تا بخوانم۔

قصیدۂ وطنیہ من کلام بدیع

الا بکوش بحفظ دیانت و ناموس — کہ گشتہ رأیت اسلام در جہاں معکوس

باتحاد بکوش بہر از آں کہ ہر ملت — قوی نمی شود الا باتحاد نفوس

باتفاق گرائید اے مسلماناں! — کہ از نفاق شدہ نجم سعدتاں منحوس

ز اتفاق شود عرض و ناماتاں محفوظ — ز اتفاق شود مال و جاناں محروس

بدفع دشمن بد دل کمر بہ بند اے دوست — مکن ہراس ز دو بچو ما کیاں ز خروس

بزن بعرصۂ ہمت قدم بصد امید — مباش از مدد کردگار خود مایوس

ز فر علم بسے بندگاں شدند آزاد — تو تا بچند بہ بند جہالتی محبوس

دریں زمانہ کہ تغییر یافتہ است زماں — نشان علم و ہنر شد ز ہر کراں محسوس

بکار کے خورد ایں کار ناپسند امروز — کہ ماندہ ارث شما راز عہد و قیانوس

تفنگ ما و زر آید بکار و توپ کروپ — دریں زمانہ نہ شمشیر و نیزۂ دبوس

دریغ و حیف کہ در غفلتی و بے خبری — کہ خصم بر تو نہادہ ز ہر طرف جاسوس

یکے برسم تجارت برد منال ترا — یکے باسم دیانت ہمیکند سالوس

خیال فاسد شاں ایں بود کہ ماہا را — زبوں کنند چو قوم جہود و قوم مجوس

خلاصہ واقف خود باش چشم خود کن باز — مشو فریفتۂ ایں گروہ بے ناموس

علاج واقعہ پیش از وقوع گر نکنی — ز کار خود بشوی نادم و خوری افسوس

اگر بمانی تو چندے دگر بدین منوال — نهال کفر شود در دیار تو مغرس
بجائے صیحهٔ بانگ اذان نخواهی دید — بغیر رشتهٔ زنار و نغمهٔ ناقوس
خموش باش بدینجا که در جهان ما نیز — نموده ایم ترقی ولے بسے معکوس

حاجی تبریزی با وجد طرزے عجیب گفت۔ خدا توفیق دهد ایں گونه شعرا را۔ اگر عموم شعرائے ما
دریں مسلک قدم زده۔ آواز با آواز یک دیگر داده۔ داد وطن پرستی میدادند۔ یقیناً ما را از
گرداب مهالک جهالت بساحل نجات و از تیه گمراهی بشاهراه هدایت و سعادت میرسانیدند و نهال
معرفت در دل ما غرس مے کردند۔ نه مانند امروز اهل وطن ما در ظلمتکدهٔ جهالت و نادانی نشسته
مرثیهٔ وطن خوانده گریه کردندے۔

ادبا و شعرائے سائر اقوام و ملل چون قبل از وقت ایں مراثی خوانده۔ جریده نگاران
اشک قلم فصاحت شیم را بر صفحهٔ اوراق قبل از نزول بلا جاری ساخته۔ آواز نالهٔ جانگداز شان در
مسامع آحاد و افراد طنین انداز شده از خواب غفلت بیدار و از غرور جهل شان هشیار شده۔ افراد وطن شان
هم خدمات آنها را تقدیس و تکریم نموده بر احترام و قدر شان افزوده اند۔

ولے ما ایرانیان بدبختانه یک روزنامهٔ حبل المتین داریم آنهم خارج از وطن و نگارشات
و نصائح حکیمانهٔ او را با نظر حقارت دیده و حکایت گربه و موش و دزد و قاضی می پنداریم۔ و بجائے
تعظیم و تکریم از بے حرمتی در حق مدیر محترم آں چیزے فروگذار نمی نمائیم۔ واقع جائے آں دارد که
گفته شود:۔

که من نمی شنوم بوئے خیر ازیں اوضاع

درحقیقت باید گفت قلوب ما مرده است۔ ع

عیسیٰ و مے کجاست که احیاے ما کند؟

ابراهیم بیگ با حالیکه معلوم بود که هیچ جواب ایں سخنان ندارد۔ گفت۔ شما هم پس از
سه و چهار سال ازیں مقوله صحبتها فراغت حاصل خواهید نمود۔ نقصان ما اینست۔ که دیر بیدار
شده ایم۔ هرچند دیر آمده ولے درست و عنقریب گل امید می شگفد و نسیم رحمت میوزد ے

باش تا صبح دولتت بدمد — کایں هنوز از نتیجهٔ سحر است

بندہ را در سویس بعض کارہائے لازمی روئے داد۔ رفتہ آنہا را صورت دادہ برگشتم
یک روز پس از ورود من پست آمد۔ بغیر از یک طغری مکتوب طہران نداشتیم۔ او را گرفتہ آوردم
پیش ابراہیم بیگ۔

گفت۔ غیر ازین دیگر خطے نبود؟

گفتم۔ نہ

گفت۔ اگرچہ سخنان مشہدی حسن بے سر و دم است و چیزے از آن مفہوم نمیشود۔ باز ہم
بخوان ببینم چہ نوشتہ۔ سر پاکت را باز کردہ، بدین قرار بود:۔

صورت مکتوب نمرۂ ۱۵ مشہدی حسن از طہران

فدایت شوم۔ مطالب قابلے ظہور ننمودہ کہ سبب تصدیع شود۔ ولے چون چاپار عازم
آنصوب بود دو کلمہ بجہت اظہار سلامتی معروض میدارد۔

سابقاً نوشتہ بودم کہ اعلیحضرت اقدس ہمایونی خیال سفر فرنگستان دارند۔ و روز بعد
از عید اضحی با شوکت خسروانی موکب ہمایونی بسمت فرنگستان لوائے عزیمت افراشت۔ و در رکاب ظفر
انتساب ہمایونی موش و بقر و خرگوش خیلے ہستند۔ با اینکہ اکثرے از آنان کہ مشتاق این سفر بودند
محروم گشتند۔ یعنی صدر اعظم از اشخاصیکہ در خیرخواہی شبہہ داشت۔ بعضے را مامور و برخے را معزول
و از رکاب ہمایون اعلیٰ تبعید نمود۔

درمیان محروم شدگان ہمہمہ و گفتگو بسیار است۔ این جماعت ہمداستان در عزل صدر
اعظم ہستند۔ و خیانات او را یگان یگان در ہر محفل و مجلس بموقع مذاکرہ در می آورند۔ و عزل امین الدولہ را
بہانہ نمودہ در ہر جا منتشر میسازند۔ کہ استقراض شد جہت مصارف معلوم و معین۔ ہیچ یک اقدام نکردہ۔
عمدہ بناہا از بود کہ نسیاً منسیاً ماند۔ تاسیس بانک دولتے بود موقوف شد۔ اصلاح معاش و امور
لشکری بود فراموش شد۔ تعمیر و تنظیم کشوری بود از یاد رفت۔ صدر اعظم با رفقائے اسرار خود پولہا را درمیانہ
تقسیم نمودند۔ ہر یک بوسیلہ و یک طرزے در این باب سخن میرانند۔

اکثر این مدعیان کسانے میباشند کہ از وجہ استقراض حصہ و قسمت آنان دادہ نشدہ لہذا

می سوزد۔ و برخے ہم حقیقتاً من باب دوستی و محبّت وطن و دلسوزی ابنائے وطن است۔ کہ پول را رنود بہ یغما بردند و قرض بر ذمۂ ملّت باقیماند۔

خلاصہ۔ مدعی صدر اعظم بسیار شدہ پس از مراجعت آنہم خدمت شایستہ باین جماعت کہ در غیاب او میدان داری میکنند۔ خواہد کرد۔ کیفر اعمال و گفتار یک یک را خواہد داد و این گروہ کہ جمعند پس از مراجعت او پریشان خواہند شد و ہر کس گفتہ ہائے رفیق خود را در پیش صدر اعظم اظہار خواہد نمود۔ چہ این جماعت بدتر از اہل کوفہ ہستند۔ روزے سہ بار بیعت کردہ و مے شکنند۔ دین و آئین۔ مذہب و ایمان۔ وطن و ناموس۔ غیرت و حمیّتشان پول است۔

از ہر چہ بگذری طلب پول خوشتر است

پیغام اشرفی سخن روح پرور است

آیۂ صداقت و درستکاری در شان ہیچ یک از آنہا نازل نشدہ۔ کسانیکہ شبان دراز چراغ خود را افروختۂ غیبت صدر اعظم کردہ۔ و لعنت بر او خواندند امروز او را سجدہ کردہ زمین ادبش می بوسند۔ عجب عالمے داریم۔ و ما عجیب ملّتے ہستیم۔ کہ نہ در قول خود ثبات و در فعل خویش استقامت داریم۔ بر ہر نیک و بد شتابان و لے در اجرائے او ابداً اقدامے بروز نمیکند ع

اے من فدائے آنکہ دلش با زبان یکیست

لا الیٰ ھٰؤلاء و لا الیٰ ھٰؤلاء۔ مذبذبین بین ذالک خسر الدنیا والآخرہ۔

بالجملہ اوضاع خراب۔ مملکت سراب۔ نان و آذوقہ کمیاب۔ دل ملت کباب۔ راہ صواب مسدود۔ واز شیخ و شاب در ہر قصبہ جز یغماگری و صدائے الجوع الجوع چیزے بروز نمی کند۔ جمعے گرسنہ از آذربائجان با ہزاران اضطراب بدول برگ و بار بدر بار گردون مدار استقرار یافتہ۔ اینکہ خیلے نگذشتہ ہر یک ثانی اثنین قارون گشتہ۔ ادعائے نمرودی و نخوت فرعونی بروز میدہند۔ در ہر خانہ غیر از تلف شدن وجوہات استقراضے صحبت در میان نیست۔ از این بعد لازم است کہ سرکار خفیہ را از احوالات فرنگستان مطلع فرمائید۔ وجناب یوسف عمو را سلام مخصوص دارم۔

اقل حسن کرمانی

در حاشیۂ خط نوشتہ بودۂ واقعاً حبل المتین بیدار میکند و بر ذمۂ ملّت حق بزرگ دارند

از نصیحت و ایقاظ ابناء وطن چیزے فرو نگذاردهٔ اگر در ملل دیگرے بودے اعتبارش بدرجهٔ قصوی رسیدے۔ دولت و ملّت را واجبست قدر این گوهر النش را بدانند و حق او را بشناسند ولے توقع دارم که اگر سخنان حقانی خود را دنبال کند آنقدر نمیکشد۔ که این خائنان دولت و ملّت از ترس بروز خیانت خود و بیدار گشتن اهالی از خواب غفلت قدغن نمایند بایران نیاید و ملّت را از فیض مطالعهٔ آن نامهٔ مقدّس محروم و بے بهره گردانند۔ کفی بالله نصیراً

بعد از شام ورزوند۔ حاجی مسعود آماده عرض کرد۔ حاجی محسن آقا با مهدی بیگ اند۔
ابراهیم بیگ گفت۔ بالا چراغ بگذارند۔ بگو بفرمائید۔ برخاسته رفتیم بالا۔
حاجی محسن آقا گفت۔ یوسف عمو۔ حبل المتین آمده۔ قصیدهٔ وطنیه را مندرج بود۔
بمهدی بیگ گفتم۔ برویم قصیده را پیش ابراهیم بیگ بخوانیم۔ و یوسف عمو بنویسید قبل از صحبت
بشنو از نے چوں حکایت میکند

قصیدهٔ وطنیه من کلام بدیع

تا کے اے شاعر سخن پرداز
میکنی وصف دلبران طراز

دفترے پر کنی ز موهومات
که منم شاعر سخن پرداز

ذم و حمد و مدح گه کنی ز غرض
مدح مذموم گه کنی از آز

میزنی لاف گاه از عرفاں
در حقیقت سخن کنی و مجاز

از پئے وصف یار موهومی
گاه اطناب گه دهی ایجاز

گوئی اے رشک دلبران طراز
خوانی اے قبله گاه اهل نیاز

طره ات در مثل بود طرار
غمزه ات در صفت بود غماز

بتماثل بود رخت با ماه
متمائل قدت بود از ناز

تلخ از حسرت تو شد کامم
فاش از محنت تو ام شد راز

از فراقت در آتش حسرت
چند باشم همی بسوز و گداز

این سخنها اگر بری بازار
نخرندش ز تو به سیر و پیاز

می نگوئی چہ راز خائے بود — کہ بمیدانش آوری تگ و تاز
غصۂ قیس و قصۂ لیلی — حرف محمود و سرگذشت ایاز
کہنہ شد این فسانہا یکسر — کن حدیثے نوئے ز سر آغاز
بگذر از این فسون این نیرنگ — دیگر از این قبیل فسانہ مساز
گر ہوائے سخن بود در سر — از وطن لا اقل سخن گو باز
ہوس عشقبازی ار داری — با وطن ہے قمار عشق بباز
از وطن نیست دلبرے بہتر — بوطن دل بدہ ز روئے نیاز
شاہد شوخ دل فریب وطن — با رقیب خطر شدہ ہمساز
در اصول ترقیات وطن — شعر گو برگزیدہ و ممتاز
تا بکے در جہالت و غفلت — نشناسی نشیب خود ز فراز
ہست ایران میان آنہمہ خصم — صعوۂ در میان گلۂ باز
ہست اسلام در بر کفار — طعمۂ پیش روئے فیل گراز
مایۂ ہر سعادتے علم است — بخدائے علیم بے انباز
کے ترقی کند کسے بے علم — مرغ بے بال چون کند پرواز
علم تحصیل کن کہ سُلّم علم — از نشیب برد بسوئے فراز

زین بیان لب فرو بہ بند بدیع
کہ نیاید ز مردگان آواز

ابراہیم بیگ پس از استماع قصیدہ گفت۔ بہ بہ آفرین بچنان شعر و شاعر۔ مرحبا شاعر زرین قلم۔ در حقیقت اصل شعر و شاعری و سخن صدق و دیانت اینست۔ بلائے بدیع بجان آن مرثیہ خوان لئیم۔ درو غگو بخورد۔ در این مدت یک نفر شاعر نجیب پیدا نشد کہ باین اسلوب قصیدہ سراید ابداً حیائی کنند۔ ممدوح کہ در پیش روئے مردم ایستادہ مانند کاکا سیاہ۔ یوسف مصری نامند و چشمان کورش را کہ ہر بے بصر می بیند نرگس شہلا گویند۔ مردکہ را ہر روز زلش نعف بر ویش می اندازد پشت گردنی میخورند۔ و از ترس بے چراغ بخلائے نتواند رفتن۔ در شجاعت برستم و دستان و سام نریمان

برتری می دهند - پست ترین مخلوقات را فضیلت ملا رمی نامند - ممدوح پدر نامرد هم خجالت نمی کشد و محجوب نمی شود - با آنکه می داند او صافے را که باو نسبت می دهند همگی برعکس و بے اصل است - اگر گل و خار - لیلی و مجنون - فرهاد و شیرین - خسرو و پرویز - ماه و آفتاب نبودے - ندانم این شاعران بے مشعر چه کردندے - و تشبیه ممدوح بچه نمودندے -

از پانصد سال بیش تمام شعرا بیک اسلوب سخن رانده - در مدح ظالمان و دشمنان مدنیت و انسانیت کوشیدهٔ آنان را به انوشیروان برتری داده - بلکه نوشیروان را از چاکران دربارش می شمارند - بجهت ادراک معنی یک بیت لازم است به کتب لغت مراجعت شود و خود هم اگر بلغت رجوع کنند در قافیه نصفهٔ بیت دیگر معطل می ماند - شعرا نیست و فضل و هنر شاعر همین که یک کلمه افراط و تفریط ندارد، بارک الله -

من گفتم - سرکار بیگ اهما ناصحبت شما را که در قزوین با شمس الشعراء درمیان گذاشته اید - بدیع برشتهٔ نظم کشیده -

حاجی محسن آقا گفت - صبر کنید در نمرهٔ دیگر هم قصیدهٔ هست

قصیدهٔ وطنیه من کلام بدیع

چرا نمی نگری حالت فگار وطن	مگر نمیشنوی نالهائے زار وطن
ز جهل هموطنان لیل شد نهار وطن	خزان شده است پدید النثی بهار وطن
علیل گشته مزاج وطن طبیبے کو؟	کز التفات نماید علاج کار وطن
چرا بفکر همی نیستند اهل وطن	که بس مخوف بود حالت فگار وطن
ز روزگار وطن بیش ازین مشو غافل	که شد ز غفلت آشفته روزگار وطن

در اینجا همه را رقت دست داده - ابراهیم بیگ دست بروئے گذاشته هاے هاے گریه مے کرد - و حاجی محسن آقا گفت - هنوز وقت گریه نیست گوش بده تا آخر ؎

بجبر و کسر وطن کوششے بباید کرد	که آب رفته بیاید بجوئبار وطن
وطن چو جان عزیز است خوار مپسندش	که به ز صبح غریب است شام تار وطن

ابراہیم بیگ گفت ۔ بلے واللہ ۔ بلے واللہ ۔

از اضطرار وطن مورد ترحم شد　　چرا تو رحم نیاری با ضطرار وطن
ز گلستان وطن گر خلد بپا خارے　　غمیں مباش ز گل بہتر است خار وطن
بنی سرودہ کہ حب وطن ز ایمانست　　چرا نمی شوی از جان دوستار وطن
خدائے ہمت آں مردمان با غیرت　　کہ گشتہ اند بجاں عاشق نگار وطن
نمردہ اند کسانیکہ جان خود کردند　　ز روئے غیرت و مردانگی نثار وطن

ابراہیم بیگ گفت ۔ اگر نمردہ اند، پس کجا، ہستند ؟

دریں زمانہ کسے صاحب نظر باشد　　کہ جائے سرمہ بدیدہ کشد غبار وطن
بسان کشتی بے ناخدائے و بے لنگر　　رہا شدہ است زکف دامن قرار وطن
نمودہ اند ہجوم از دو سوے خصم قوی　　یکے ز سوئے یمین و دگر بسار وطن
حصار محکمے از علم کن کہ ماند نیک　　ز دستبرد اجانب مصون حصار وطن
زبس نقود وطن را فرنگیاں بردند　　خلل رسید بارکان اعتبار وطن
براہ حفظ وطن رنج اگر بری غم نیست　　کہ بہ ز گنج بود رنج بیشمار وطن
کجاست آنکہ نماید ز راہ دلسوزی　　بیان حال وطن را بشہریار وطن
ستودہ خسرو عادل مظفر الدین شاہ　　وجود او سبب شان و افتخار وطن
بلند مرتبہ شاہے کہ در جہاں باشد　　کہ حق سپردہ بدست ولے اختیار وطن

ابراہیم بیگ بے اختیار گفت ۔ بگوئید آمین ہمہ آمین گفتند ۔

حسن حدیث وطن را بوجہ احسن گفت　　کجاست آنکہ بگرد و مبین دیار وطن
بدیع و نغز از آنرو بود کہ شعر بدیع　　نمونہ ایست ز اشعار آبدار وطن

ہمگی دستمال در آوردہ اشک از چشمان پاک کردند ۔ و بدیع را ثنا خوان و دعا گو گشتند

ابراہیم بیگ گفت ۔ اے داد ! و بیداد ! چنیں روز نامۂ کہ دارائے چنیں پند نامہ ہاست نی رغبن بینما یند ۔ کہ بوطن نرود، و اہل وطن کلام شیرین او را نشنوند ! نالہ و زاری از برائے وطن نکنند ! از دست ظالم تظلم ننمایند ! و بر ظالم نشورند ! ایں چہ بدبختی ست کہ ما را دامنگیر شدہ

هر طبقهٔ از ملّت را خواندن روزنامه لازم ـ چه قدر لذّت و منافع مادی و معنوی می بخشد ـ اصحاب اغراض فاسده محض از جهت ستر قبائح اعمال ناشایست خویش ملّت محترمه را از فیض خواندن چنین نامهٔ مقدس محروم و بے بهره گذارند ـ و حال آنکه حبشیان و زنجیان در صحرائے افریقا امروز مالک روزنامه و معارف شده اند ـ همه از سوئے رفتار و بدی کردار آناً فاناً با خبر می شوند ـ که در دنیا مدنی الطبع باید بود ـ و انسانیت حقیقی باید آموخت ـ

سابق علوم و فنون از ایران بعموم دنیا منتشر و ساری گشته ـ اکنون مع التاسف از حلیهٔ انسانیت عاری و از زیور مدنیت خالی ـ از کیفیت حالات سکنهٔ روئے زمین بے اطلاع شده ایم ـ استحضار و اکتساب لباس مدنیت را منافی دولت خواهی بخرج داده و دولت را اغوا مینمایند ـ ما هزار غم و الم ماتم دار و مصیبت زده گویا "صمٌ بکمٌ فهم لا یعقلون" در شان ما نزول یافته و از هیچ یک ما صدا در نیاید ـ

بالجمله مجلس بهمیں صحبتها ختم شده هر یک بمقام خویش بازگشت نمودیم ـ شب بعد حاجی مسعود آمده و گفت ـ حاجیه خانم ترا می خواهد ـ رفتم ـ مادر و فرزند نشسته بودند ـ سلام دادم، حاجیه خانم گفت:ـ

میرزا یوسف! ما با ابراهیم در دعوی ها ستیم قرار گذاشته که هر چه تو بگوئی قبول کنیم ـ

گفتم چه چیز است؟

گفت ـ من می گویم اطاقهائے بالا را تعمیر نموده ـ رنگ بزنیم ـ و کاغذ ها را عوض کنیم ـ ابراهیم راضی نمیشود میگوید لازم نیست ـ خیال من اینست که همه چیز تازه باشد که بسے آرزو دارم ـ تو چه صلاح میدانی؟

گفتم ـ البتّه تعمیر چهار اطاق هم سی لیره مصارف بیش ندارد ـ حال که این قدر خرج کرده ایم ـ این هم لازم است که کاغذ هائے اطاق هم عوض شود ـ

بنده سرکار عالیه را تصدیق مینمایم البتّه بیگ هم راضی خواهد شد ـ ابراهیم بیگ هم سر بجنبانید ـ خدا حافظ کرده ـ

بیرون آمده دیدم محجوبه پشت در ایستاده منتظر است ـ

گفت۔ یوسف عمو! میتر سیدم بگوئی لازم نیست۔ خدا شمارا عمر بدہد۔ ممنون شدم اما از کاغذہا۔ مستورہ بیاور۔ من خودم انتخاب کنم کہ برنگ پردہ ہا وفق دہد۔

گفتم۔ مترس۔ پردہ ہا راہم عوض خواہم کرد کہ ہمہ نو ومطابق باشد۔ بسیار مشعوف شدہ ورفت۔

امروز رفتم بازار۔ تلگراف بود کہ در پاریس بشاہ از انارشست ہا یک نفر تیر خالی کردہ ولے خطا نمودہ گویا در کالسکۂ شاہ صدر اعظم ووزیر دربار باہم سوار بودہ اند۔ وزیر دربار بازوے آں خطاکار را گرفتہ۔ طپانچہ از دستش بدر کرد۔ از جسارت وجوانمردئی وزیر دربار بسیار تمجید کردہ اند۔ حضرت شاہنشاہی اصلا بمتانت ووقار وتمکین خود خلل وارد نیاوردہ وگردش را موقوف نفرمودہ اند۔ شجاعت ودلیری اہل آسیا در نظر فرنگیاں آشکار گشتہ۔ اہالی از اطراف بہورا! ہورا! زندہ باد پادشاہ ایران بلند آواز گشتہ۔ شکر بنمایند کہ وزیر دربار حضرت شہریاری بسیار دلاوری کردہ نگذاشت نام ملت فرانسہ را در تواریخ مہمان کش بنویسند۔ بعد از استماع ایں خبر مسرت اثر۔ مراجعت نمودہ۔ با ابراہیم بیگ مژدۂ حراست خداوند حافظ را کہ وجود مسعود حضرت ظل الٰہی را از کید اعدا مصئون داشتہ وغیرت وشجاعت وزیر دربار را کہ باعنایت خالق ایچون دشمن را دستگیر نمودہ۔ ایران وایرانیان را از یتیمی رہاہندہ۔ حق بزرگے در ذمۂ پادشاہ وپادشاہ پرستاں گذاشتہ است۔ رسانیدم۔

ابراہیم بیگ از استماع ایں خبر بہجت اثر سجدۂ شکر نمودہ۔ فی الفور انگشتر یاقوتیکہ در انگشت داشت درآوردہ ومژدگانی بمن عطا نمود وگفت۔ حقیقتاً جانم قربان چنیں پادشاہ باجسارت ووزیر باحمیت باد۔ کہ در آں ہنگامہ چہ قدر جسارت وشجاعت لازم است کہ انسان خود را گم نکند۔ وکسر ونقصان بمتانت خود وارد نیارد۔ واقعاً شجاعت اہل آسیا موروثی است ع

رسیدہ بود بلائے ولے بخیر گذشت

منتظر بودیم کہ روزنامہا تفصیل را بنویسند۔ بعد از دو ہفتہ مہدی بیگ با حاجی محسن آقا با حاجی ...... تبریزی وقت ناہار تشریف آوردند۔

حاجی آقائے تبریزی گفت۔ ابراہیم بیگ۔ از رفیق شما کاغذے ہست تفصیل گلولہ انداختن را آں انارشست ، بشاہ را نوشتہ۔ ولے نصف کاغذ بشما راجع است۔

پرسیدم رفیق ایشاں کیست؟

گفت۔ رضا خاں مازندرانی۔ کہ مدّتیست رفتہ در فرنگستان جہت اکسپوزیسیون پاریس رفتہ است۔

ابراہیم بیگ گفت۔ حاجی بدت نیاید۔ رضا خاں آدم خوب متین نیست۔ من در اینجا اُورا آدم پختہ دانستم۔ با اُو سفر کردہ و دیدم مشتبہ است۔ فقط بعض جفنگیات و لاطائلات را زبانی یاد گرفتہ خود را عالم و دانشمند می شمارد۔ من بشما نگفتم در میان ما کدورت و نقار پیدا شدہ۔ قہر کردہ از و دُوری گزیدم۔

حاجی گفت۔ آنہم باین سبب بشما سلام رسانیدہ و مطلب مکتوب را بشما خطاب کردہ گوش دہید بخوانم۔ بہ بینید چہ نوشتہ است؟

"عنوان کتاب رضا خاں از پاریس"

اے کاش دوست شما ابراہیم بیگ ترک در پاریس بودے و برائے العین حرکات نامناسبانہ و کردارہائے ناپسندانہ و بیہودگی ہا و بیعاریہائے این حشرات را میدید۔ شاید از آں تعصّب خشک بیجا خلاص مے شد۔ مکرّر بأو گفتم کہ ایران با این رجال اصلاح پذیر نیست۔ بیخود خود را رنجہ مدار و خیال آسودہ دار۔ از بندہ رنجیدہ قہر نمود و جدائی گزید۔ بحق نان و نمک کہ باہم خوردہ ایم در میان این گروہ کہ ہمگی از اولیائے سلطنت بشما راند یکے را ندیدم کہ پیروئی افکار ابراہیم بیگ را بنماید۔ و بلکہ از خیال آناں ہم نمیگذرد۔ یک نفر پیدا نمیشود کہ از توپ خانہ و سرباز خانۂ فرنگستان صحبت بمیان آرد۔ و از علوم متنوعہ و معارف ایشاں سخن راند۔ و آرزوئے ترقّی در دل داشتہ باشد و نمے دانند کہ اینہا طریق تمدّن را از کجا بدست آوردہ و ترقّی بے نہایہ را چگونہ نمودند۔

کار اینہا در اکسپوزیسیون تماشا و گردش کردن است و بس۔ در آں خیال نیستند کہ چیزے بفہمند و بروند این کارخانجات و ماکنہ ہائے اینہا را سیر نمودہ یاد گیرند۔ نظر ایشاں در عقب اشیاء گرانبہا است کہ جستہ بخرند۔ پول ملّت و دولت را بیہودہ در اینجا تلف نمایند۔

دو سہ نفر در یکجا جمع شوند صحبت شاں جز این نیست کہ من دیروز فلاں دختر را بردم۔

امّا پدر سوخته چه قدر خوب بود و چه فلان و فلان داشت۔

ایتالی فرانسوی و سایرز بانهائے خارجه را برائے آں تنها موخته اند که از پولیتیک استحضار حاصل کنند۔ و یا کتب فنّی و قانون مدنیت را خوانده و ترجمه نمایند۔ تا عموم ملّت از آنان استفاده حاصل کنند۔ بلکه زبان دانی ایشاں برائے مصاحبت با دختران و معاشقه با زنانست که قوم روزیت ژولیٔ میگویند۔

ایں را کبورا قلت با دگرفته۔ دختران هر چه از ایشاں توقع و خواهش نمایند در جواب "جز سیل دؤ" پاسخ دیگر نگوید۔

من بیهوده گی و بیعاری داخله ایشاں را دیده بودم۔ روئے خارجی ایشاں و رائے داخله است ع۔

عالمے در زیر دار د آنچه در بالاستے

در داخله صبح که از خواب برخاستند تشنه انگ حواسشاں صرف آن است که ببینند مدخل امروز از کجا خواهد رسید و بکه تهمتے زده و اسمے بر روئے آں گذاشته برهنه خواهند نمود۔ در داخله چه قدر شایق و مولع مداخل بودند۔ در خارجه بر عکس خوبیائے جز آں ندارند که امروز پول را در کجا به اسراف خرج کنند و بکه بدهند و چگونه تبذیر نمایند۔ بحق سلام علیک فاحشۂ که ده فرنگ نرخ اوست اینها بیست لیرا داده۔ بهد یگر تفاخر و تشخص بخرج میدهند که گویا شکار نادیده بدست آورده و قلعهٔ شیشه را گرفته اند۔

همهٔ ایشاں را تیادان پاریس "پرنس سون اکیلانس" میگویند و نقد بنهٔ آنان را میگیرند از مغازه ها آنچه بگیرند برغم همدیگر به قیمت بلند تر میخرند که انسان حیران میماند۔ تا سعف میخورد۔ زیرا در طهران ارزانتر ازیں جا بتواں خرید۔ اینها بملاحظۂ اینکه کرایه و گمرک نخواهند داد۔ هر خرت و پرت بکه از کار افتاده و پسمانده پیش شاں آید بے ملاحظه میخرند۔

د هر روز یکے از آنها بمعیت خود مرا بمغازۂ بلور فروشی برد۔ بجان عزیزت سوگند چهار هزار لیرا مال خرید، که در میان آنها نه یک آویزه و چهل چراغ بود و نه لانپه و نه یک جفت حار۔ همه سامان روئے میز۔ و اسباب مشروبات از تنگ و گیلاس وغیره بود۔ هر چه بفارسی گفتم۔ جناب ... سلطنه

اینها گران است۔ اعتنا بسخن من ننمود۔ چه فروشنده با دموازل دختر قشنگ شیوه باز خوش صورت و نیکو اطوار بود متصل بشیوهٔ مخصوص فرنگیان تبسم کنان مال نشان میداد و مینوشت و ساعت ما را اکرام تمام نمود۔ آب جو و سیغاریت می آورد تا اینکه خرید تمام شد۔ حساب را جمع بستند هشتاد و یک هزار فرنگ شد۔ قدرے پول داد۔ امر نمود به بندند۔ نمیدانم اینهمه پول را از کجا تحصیل کرده اند۔ که مانند ریگ بیابان خرج مینمایند۔ با این مدخل دولت و اینگونه مخارج در حیرتم کار بکجا خواهد کشید ؎

براحوال آن شخص باید گریست

که دخلش بود نوزده خرج بیست

منظور و غرض از نوشتن این مطالب آنست که با براهیم بیگ ترک بگوئید در مقابل آنهمه دعوا و جدال که با من در اوّل ارد با نتال کرده بسخنان سخت که هرگز از او چشم نداشتم در بارهٔ من گفت۔ زحمت کشیده بیاید پاریس و مصارفش را من میدهم۔ خودش بچشم خود به بیند و دیگر مراخارج از مجتبین وطن نشمارد و ملامت نکند۔ بگوئے ترک غصه نخور۔ دیدی که شلوق است تو شلوق تر باش ؏

خواهی نشوی رسوا همرنگ جماعت شو

بگذار این بیدردان فکر خود نمایند و غصهٔ خود خورند۔ مثل مشهور است۔ روزے دهقانی آمد که گاؤ خود را بشخم برد۔ گاو خفته هرچه زد برنخاست۔ بالآخره به تنگ آمد۔ چوب را از دست بینداخت و گفت۔ بخواب صاحب مرده۔ فردا که زمستان رسید و طلبگار آمد، خواهیم دید، مرا خواهد فروخت یا ترا۔ الحال همان مثل در حق آنها شامل است۔ اگر خدا نکرده بلائے به ایران نزول یابد نخستین بخانهٔ امرا و وزراء نازل خواهد شد۔ زیرا عمارت ایشان بزرگ و قابل سکونت است۔ وگرنه تجارت یک نفر تاجر و زراعت یک نفر دهقان از دستش نخواهد رفت۔ بلکه تقویت هم خواهد یافت چنانچه در مصر و هند و سایر ممالک مفتوحه مشاهده میشود۔ پیشه ور پیشهٔ خود باقی و چیزے از شئے نخواهد کاست۔ ولے هیچ وزیرے را در سر وزارت نخواهند گذارد۔ و امیر هیچ امیرے دیگر مجری نخواهد بود۔ بلکه برعکس خوار و ذلیل و بیمقدار خواهد گردید۔ نفوذ امرا ایشان پامال خواهد شد۔

ابراهیم گفت۔ از قول من باو بنویسید۔ سخن همان است که رد برد گفته در بارهٔ تفصیل لازم ندارد ؎

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر — گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر
آں یکے شیر است اندر بادیہ — واں دگر شیر است اندر بادیہ
اے بسا ابلیس آدم روئے ہست — پس بہر دستے نباید دست داد

ایں اشعار را در سر یک مطلب من بہ رضا خاں خواندم - از من قہر کردہ و حال ہم ترکہ ترکہ مینویسد - در عدم اطلاع او از مجازی و حقیقی امور ہمیں بس کہ فرق بین ترک و ترک زبان نمیکند - ایرانی نژاد اگر بجہات تاریخی ترکی صحبت دارد ترکش نمی تواں گفت - بنویسید کاغذ شما را برائے فلانی خواندم - چنیں جواب داد :-

بالجملہ دو ماہ پیش بہ کلکتہ جہت آمدن جریدۂ حبل المتین پول فرستادہ بودم امروز اول ورود غرۂ بود کہ دو نمرہ یک دفعہ رسید - بردم نزد ابراہیم بیگ - گفت اگر از بدیع قصیدۂ وطنیہ ہست بخواں بشنوم -

گفتم - وطنیہ دارد ولے از بدیع نیست از منیر است - نخستین دفعہ بیا شد اسم ایں دیبا می شنوم - گویا مازندرانی و از تجار محترم است و نام نامیش آقا محمد اسمٰعیل عطاء اللہ اوف است

قصیدۂ وطنیہ من کلام منیر آقا محمد اسمٰعیل

(نقل از حبل المتین)

عنکبوت ار لانہ دارد آدمی دارد وطن — عنکبوت آسا تو ہم و در وطن تا سے تنن
بہر حفظ لانہ خود می تند تار عنکبوت — ز عنکبوتے کم نۂ اے غافل از حفظ وطن
عقل کل مہر وطن را معنیٔ ایماں شمرد — معنیٔ ایماں بود مہر وطن بے لا وطن
شیخ اگر نام وطن نشناخت معذورش بدآ — این وطن نامش بود ایران، بیا بشنو زمن
باشد ایں ایران بجائے روح جسم آسیا — آسیا باشد صدف، ایران بود دُر عدن
ایں ہماں ایران بود اے عاقل! از دور سلف — در ہوا ایش خفتہ اندر خاک چوں پورِ پشن
ایں ہماں ایران بود کز سطوتش مانند بید — لرزہ افتادے بجسم پُر دلان اندر اتن
فی المثل دنیا چو ہامون و ستہ سبزش آسیا — اندر آں وادی بود ایران بلا باغ سمن

تونہالانش، سمن خد، سرو قد، سیماب ساق،　　پشت سنبل خم نمودہ از خم زلف شکن
خواب نرگس بردہ از چشمان مسکین در سکوت　　آب حیوان دادہ از لب ہائے شیریں در سخن
ایں ہمان ایران کہ شد بر آستانش دادخواہ　　از جفائے دہر ہر سلطان کہ گشتے ممتحن
ایں ہمان ایران کہ بہر یاریش زنہار جوئے　　قہرمان لشکر قہّار را زدہ بہمن
ایں ہمان ایران کہ ہر نعمت درو آمادہ است　　آنچہ دادہ وعدہ در فردوس اعلیٰ ذوالمنن
دشتہایش ہمچو جنّت، خلقہایش ہمچو حور　　چشمہ ہایش ہمچو کوثر۔ نہر ہایش چوں لبن
مالکیان بود ایں ہمایوں ملک ایران قرنہا　　گشتہ ایں یا برکیان یا مالکیان اکنوں قرن
مالکیان جمع جہول و سفلۂ نادان رذیل　　نے مروت در یکے تن۔ نے محبت در دو تن
حق نعمت ناشناس و مردمے بس ناسپاس　　کلہ شاں بے مغز و دل بے علم ما نا اہرمن
سر تہی از عقل و تن ہمچو جوالے پر زکاہ　　فکر غالب در فتن۔ اندیشہ عاجز از فطن
گوش ہش کن باز و بشنو از چہ بینالد حزیں　　ایں ہمایوں چشم ایران دخت با قلبے حزن
نالہائے درد خیزش سخت سوزاند دلم　　مرد را سوزد دل آرے چوں بنالد زار زن
زار بینالد کجا رفت آں یل اسفندیار　　جند جہل ارجاسپ آسا کردہ بر من تاختن
راسکناس اشکبوس رس طوس از باد حرص　　آتش اندر خاک فیروزہ زدہ و آب طرمن
خیز از خاک سیہ اے پور دستاں یکزماں　　جوشن مردی بپوش و توسن ہمت فگن
دیو اسپید بیابانی ہست در ہر جا دگر　　دست آخر برگشا جلد از تن جادو بکن
نالۂ ایں نازنیں در حضرت شہ شد قبول　　تا مظفر شاہ عادل شد شہنشاہ زمن
تا سر چرخ شرف زایں ہمایوں شاہ یافت　　شد متاع جہل رائج آمد ستی علم و فن
طالعت خورشید دارد با دل شیر ژیان　　گوئیا خود از کلاہش نقش بستہ بر پرن
شاہ چوں بیخ قوی پے ہست ایرانش چو بار　　شاہ چوں جان مقدس ہست ایرانش چو تن

ایضاً قصیدهٔ وطنیه

(از نامهٔ مقدسهٔ حبل المتین)

دشمن گرفته دور بدور دیار تاں　　ای قوم از چه نیست جوئے ننگ و عار تاں

یاد آورید ہمت آں خفتگان خاک　　اسلاف با شرافت عالی تبار تاں

تا بود دور چرخ بدورانشاں مدام　　دوراں زدے بدورهٔ عالم سوار تاں

از یاد روزگار کہن سال کے رود　　اسپہبدی رستم و اسفندیار تاں

آں دور ہشت و چار فراموش کے کند　　رزمے کہ داد بہمن غیرت شعار تاں

آں چرخ سال و ماہ بیاد آورد ہنوز　　شمشیر ہائے قاطع دشمن شکار تاں

تا آنکہ شمس عالم تقدیس جلوہ گر　　از سطوتش فتاد اگر انکسار تاں

بعد از قبول دین مبین محمدی　　گردید او فزود ہمہ اعتبار تاں

از کارنامہائے شہان دیالمہ　　شد تازہ باز جامهٔ عزت وقار تاں

نادرشہ آں ودیعهٔ قدرت بروزگار　　در روزگار دادہ بسے افتخار تاں

مردانہ پا فشرد و درافشرد پائے او　　مقہورش ہند و روم شد است و تتار تاں

اندر سپاہ او بجز اسلافتاں بود　　سرگشتہ چرخ گشت از آں کارزار تاں

در بارگاہ او بجز اجداد تاں کہ بود　　حیراں و ماندہ گشتہ ز جد تبار تاں

اے ناخلف نتائج از انصاف مگذرید　　بر باد شد چرا شرف اقتدار تاں

عزت ز آستان شما آسماں گرفت　　اکنوں فلک ز بہر چہ کردہ است خوار تاں

پوسیدہ مغز بسکہ صراحی کشیدہ اید　　خمر است یار تاں و قمار است کار تاں

تا یار تاں شراب شد و کار تاں قمار　　بیدرد و عار گشتہ صغار و کبار تاں

در ملکتاں بسیر بُدند اہل شرق و غرب　　در ملک غیر سیر کناں شہریار تاں

ذوقے کہ شاہ دید ز استاند و مرمباد　　آں ذوق را نداشتہ مگر کہسار تاں

پارسیاں ز حسرت فرسند جاں بلب　　پاریس بردہ از چہ دل پارستار تاں

داغ از برائے باغ فرنگی رجال پاریس — جان فرنگ داغ پئے لالہ زارتاں
برگو زمن رجال شہنشاہ پاریس را — از رتبے چرا بپاریس نیفتد گذارتاں
پاریس نیست قطعۂ جنّت بود ولیک — ہرگز ازو فزودہ نگردد فخارتاں
از باد اوست آتش تاں شعلہ در دلے — از خاک پاریس آب گرفتہ عذارتاں
چوں پول پاریس مصرف پاریس میکنید — بیدواں کند بروز جزا شرمسارتاں
آباد شد اروپ بہ تبذیرتاں وسے — ویراں فتاد قلعہ و برج حصارتاں
نظم منیر لولوئے عمان حکمت است — درگوش ہوش باد بہا گوشوارتاں

حاجی تبریزی با افسردگی تمام گفت - ایں اشعار شما را غم افزود - حالا نگارشات
ایں نمرہ را بشنوید کہ حکایتیست شنیدنی - صحبت یک نفر ایرانی با یک نفر فرنگی را در برلن نوشتہ
است ہمہ دردہا اینجاست ع

بشنو از نے چوں حکایت میکند

"گفتگوئے یک نفر ایرانی با یک نفر فرنگی در برلن"

آنانکہ وضع باغہائے ملی فرنگستان را در ہنگام بہار و فصل تابستان مشاہدہ نمودہ اند بزرگی
جلوۂ شبانگاہ آنہا کہ شعاع چراغہائے الکتریک ساحت آنجا را منوّر و رشک باغ بہشت میسازد
بخوبی آگاہند - بجہت ایشاں تعریف و توصیف نمودن البتہ بیجاست و ہمچناں از برائے بعضے مردمان
خاورستان کہ ایں وضع محیر العقول را ندیدہ اند - تعریف آں بیحاصل است - زیرا در خور گنجایش
حوصلہ و پذیرائی اذہان آناں نیست - قبول ننمودہ سہل است - حمل بہ مبالغہ و دروغ نمودہ و بدیں
مصراع با طرف مقابل بنمائید ع

جہاندیدہ بسیار گوید دروغ

بہتر آنکہ از تعریف و توصیف صرف نظر نمودہ آغاز باظہار مطلب شود -
در ماہ مہ افرنجی ۱۹۰۲ شبے از شبہا در برلین با یک نفر ایرانی رفیق بندہ کہ اہل
وطن بود - بعزم گردش از منزل خویش بیروں شدیم - گردش کناں وارد باغ شدہ پس از اندک

تفرج جهت آسایش ورفقا به نشسته برائے رفع کسالت جائے خواستیم۔ هم به آشامیدن چائے مشغول وهم با دیدهٔ حیرت وغبطه بوضع زندگانی نیک وآسایش وخوش بختی اروپائیان نگران بودیم که آن شب تار کوکب اقبال آن گروه بختیار راچساں رخشنده بنظر درآورده۔ وشکوه باغ را نیز از نظر دقت وملاحظه دُور نمی داشتم۔ ودرآں اندیشه بودم که این مغربیاں وحشی چگونه این همه اسباب آرایش راجهت خود فراهم آورده اند۔ واز پیروی کدام دانش وتدبیر این قطعه زمین را باعدم استطاعت واستعداد از برائے آرامش خود چوں بهشت برین آراسته اند وچنین نعمت بهشتی راکه مایهٔ حیات ابدی ساکنان آنجا وبلکه از لوازم حیاتیهٔ دوجهانست یعنی آزادی خیال چگونه بچنگ آورده اند وامر معیشت خود را درسایهٔ تربیت کدام دانشمندے باین پایه رسانیده۔ وبدین اصول مایهٔ ترتیب تنظیم داده اند۔ این فکر وخیال مرا مستغرق دریائے حسرت وانفعال نموده۔ مات ومتحیر غرق بحر اندیشه بودم۔ که ناگاه نظرم بدو مرد ودو زن افتاد که نزدیک ما سرپا ایستاده۔ درجستجوئے جائے نشستن بودند۔ چوں اطراف وتمام میزهائے میان باغ راگرفته بودند۔ یکے از ایشاں با کمال فروتنی کلاه ادب از سر برداشته وبقانون خود لازمهٔ تواضع ورسم سلام بجا آورده گفت:۔

آقایاں چوں در سر میزها جائے نیست۔ اگر اذن میفرمائید ماهم درآں طرف میز شما که خالیست قدرے نشسته آسایش کنیم۔ مارا رهین منت خواهید فرمود۔ این بنده نیز با کمال گشاده روئی جواب دادم "مع المعذوبیه۔ جهت پذیرفتن مهیایم"

پس از تشکر برفقائے خود اشاره کرد بیائید۔ آمده نشستند۔ خدمتگار را صدا کرده آنچه میل ایشاں بود طلب نمودند۔ پس از ربع ساعت یکے از آناں مرا مخاطب داشته گفت۔ جناب آقا۔ اجازه میفرمائید قدرے باشما صحبت کنم۔ پاسخ دادم۔ اگر بنده را قابل مصاحبت بدانید زهے بختیاری۔

ازین جواب مسرور گشته بقانون آنجا جهت تشکر از جائے برخاسته ودست مرا گرفته وگفت۔ از وضع لباس خاصه کلاه که برسر دارید مینماید که جناب شما از اهالی ایران میباشید۔ ولے بفرمائید ببینم از ملتزمین رکاب همایون شهنشاهی میباشید؟ یا خیر۔

پاسخ دادم۔ خیر

گفت۔ آیا بجهت تجارت تشریف آورده اید؟

گفتم۔ نہ بلکہ از روسیہ بعزم سیاحت چند روزہ آمدہ ام۔ سوال نمود از زبانہائے بکدام آشنائید۔

گفتم۔ اندک فرانسوی و آلمانی و قدرے زبان روسی را بلدم۔ چند کلمہ با آلمانی پرسید و دید خوب نمی دانم۔ خواست روسی حرف زند۔ دیدم روسی را ہم او خوب نمیداند۔ اظہار نمود میخواہم با شما پارسی مکالمہ نمایم۔ اما میترسم بمن بخندید۔

گفتم۔ نباید مرا این قدر بے ادب تصوّر نمودہ باشید۔ از این جواب اظہار ممنونیت کردہ و تشکّر نمودہ متوجہ برفقائے خود شدہ گفت:۔

"عذر تقصیر خود را رجا مینمایم۔ زیرا از مصاحبت شما قدرے دست بر میدارم۔ و اجازہ مے طلبم۔ جہت آنکہ بزبان پارسی واقف نیستید۔ دل تنگ خواہید شد۔ و لے در ثانی بشما ترجمہ اہم نمود۔ رفقائے او اظہار داشتند ما نیز با یکدیگر مشغول صحبت ہستیم۔ شما مہمانان خود را مشغول نمائید۔ پس از دستوری یافتن از رفقائے خود بمن گفت از شما یک خواہش دارم۔ نمیدانم قبول خواہید فرمود۔

گفتم بفرمائید۔

گفت۔ شما را در نخستین پایہ متفکّر و اندوہناک می بینم۔ در کدام عالم سیر دارید فکر و اندیشۂ شما چیست؟ دیدم پارسی را چنان فصیح و روشن میسراید با آنکہ من ایرانی و لے ترک زبان ہستم۔ در مصاحبت با او شرمسار خواہم گردید۔ بے تحاشی گفتم۔ آفرین بر شما۔ فارسی را کجا یاد گرفتہ اید کہ مانند اہل شیراز تکلّم میفرمائید۔

گفت۔ خوب دریافتید۔ ہر چند تحصیل در دبستان ہائے خود مان کردہ ام۔ و لے ہشت سال در بوشہر و شیراز مأموریت داشتم۔ و حال در مکتب شرقی برلن معلم لسان شرقی ہستم۔

رشتۂ سخن از دست فرو۔ سخن بندہ پاسخ دہید۔ پرسید در چہ عالم سیر و در چہ اندیشہ غور میفرمائید؟ و در کدام عالم خود را می بینید۔

گفتم۔ آفریدگار ہمۂ عالم یکیست۔

گفت۔ آرے در یگانگی و ہمتائی خدا سخنے نیست۔ و لے چنان می پندارم شما در اندیشۂ

زندگانی اینجا و وطن مقدس خود فرو رفته اید۔

گفتم ع "ہمہ جا خانۂ عشق است چہ مسجد چہ کنشت"

خنداں خنداں گفت۔ با شما سر مباحثۂ فلسفی ندارم معلوم است انسان کامل باید آنچناں باشد۔ شے مقصود من چیزے دیگر است از آنجائیکہ حکمائے شما میگویند ؎

بہشت آنجاست کازارے نباشد
کسے را با کسے کارے نباشد

پس بفرمائید بہ بینم بحکم ایں فرد اینجا را بہشت باید گفت و یا ایران شما را؟ عجبا ما در بہشت ہستیم یا شما؟

گفتم۔ الدنیا سجن المؤمن و جنّت الکافر۔

بنیاد قاہ قاہ خندیدن را نہادہ و گفت۔ نخست معنٔی کُفر و کافر را بیان کنید۔ کہ عبارت از چیست۔

گفتم۔ بندہ را آں درجہ علم و معرفت نیست۔ کہ بتوانم دریں خصوص سخن رانم۔ ولے اینقدر شنیدہ ام۔ کُفر بمعنٔی انکار از حق و ستر نمودن و پوشیدن کلمۂ حق است و کسے کہ حق را کتمان دارد کافر است۔

گفت۔ ع

سخن سربستہ گفتی با حریفاں

انصاف نکردی دنیا برائے مومن چرا باید زندان باشد۔ خداوند عالم و خلاق بنی آدم ایں دُنیا و نعمہائے او را برائے خاصان و نزدیکان خود آفریدہ است۔ تا در اُو براحت و آسایش بخورند۔ و بنوشند۔ و شکر نعمت او را بجا آرند۔ بلکہ زبرائے مومن نعمائے دُنیا در مقابل نعمائے عقبیٰ و راحت او در دُنیا نسبت بآخرت چوں زندان و عذاب زندان است۔ حاشا کہ خدا اہل ایمان را در دُنیا از نعمائے خود محروم نمودہ باشد۔ چہ مقتضائے رحمت برایں نیست۔ پس باید تسلیم کرد کہ شما ہمیشہ در دنیا خود را معذاب میدارید و بعضے احادیث کہ معنٔی آں الفہمیدہ اید اسباب راحت تسلی خود قرار دادہ در جواب اجانب بہمیں ہا دل خود را خوش مینمائید۔

مثلاً در یں باغ اقلاً دہ ہزار جمعیت از کوچک و بزرگ - زن و مرد - حاکم و رعیت -
گرد آمدہ اند - و بایکدیگر آمیختہ میخورند و مینوشند - ہر یکے ہمراہ رفیق خود باکمال مہر و محبت و صفا
و حضور قلب، در نہایت گشادہ روئی مشغول صحبت و عیش و نوش اند - و با دیگران ابداً کارے ندارند -
از برادران خود غیبت و بدگوئی نمی نمایند و نہ حسادت بہ توانگران کردہ خسارت ایشاں را می اندیشند -
و نہ بدگوئی از دولت میکنند - و نہ عرض تظلم از حکام مینمایند - و نہ شکایت از ادارۂ حکومت دارند -
زیرا وظیفۂ ہرکس معلوم و کیفر و مکافات ہر عمل مشخص - پس ہمہ دور از قیل و قال مشغول بصحبت حال اند -
نہ از غنی تملق دارند - و نہ دست اور سینۂ فقرا و مساکین گذارند کہ در حلقہ و جرگۂ ما بیا کہ ہم شان مائیٔ -
و در صف ما نشیں کہ شایستۂ نشستن با ما ہستی ؎

ہر کہ خواہد گو بیا و ہر کہ خواہد گو برو

کبر و ناز و حاجب و درباں دریں درگاہ نیست

ہر شب حاکم و محکوم - بادشاہ و گدا - فقیر و غنی - دریں باغ برائے آسایش خیال و تفرج
درآیند و ہر وقت خواہند برگردند بمنازل خود - اگر در ایران شما در یک تفرج گاہ دہ ہزار نفر یکجا جمع شوند
گروہے از آناں بدعوی شاعری حلقہ زدہ تمام سخنان ایشاں در مذمت واعظان و زاہدان - در گوشۂ
دیگر زاہدان و واعظان اجتماع نمودہ در تکفیر شاعران سخن رانند - در جانب دیگر گروہے گرد آمدہ با مور
مذہبی کوشند و از شیخی و متشرعی مجادلہ نمایند - در گوشۂ جمعے ببدگوئی فلاں تاجر صاحب ثروت مشغول اند -
و در جائے شہر کاء در قیل و قال و اثبات خیانت یکدیگر کنند - در طرفے رانایان جمعیت نمودہ بدولت
خوردہ گیری کردہ معایب کار را برشمارند - در طرفے فریاد از ظلم حاکم نمایند و جمعے بنظام نفرین و لعنت
خوانند - در یکسو گرسنگان از گرانی غلہ و نقدان آذوقہ و آب و نان فریاد بفلک اثیر رسانند -
در جانبے متفکران تدبیر در گرانی ارزاق اندیشند - و از طرفے اگر از مامورین حکومت و
با اہل نظام وارد آں مجمع شوند - و جائے پیدا نکنند - صندلی از زیر پائے بیچارہ رعیت کشیدہ
باکمال کبر و غرور بر نشینند و زہر در کاسۂ آسایش آں بیچارہ رعیت ریزند - اگر در میانہ چون و چرا
پیش آید تو دہنی و چماق کشی گرم شود - اینہا کہ ذکر کردم کردار معقولین شما بود -
ایوائے - اگرچہ نفر الواطمیان آں گروہ انبوہ داخل شوند پناہ برخدا - کردار و رفتار و

وگفتار آنہا درمیان این زنان گفتن جائز نیست ؎

ناموس عشق و رونق عشاق میبرند
عیب جوان و سرزنش پیر میکنند

ہمہ غرقۂ لجۂ جہل نادانی۔ ولے خود را افلاطون دہر وارسطوئے زمان می پندارند۔

انصاف دہ این بندگان سجن وآتش ملتہب را خود جہت کباب شدن افروختہ اند۔ یا خدائے تعالےٰ از برائے شان روا دیدہ؟ پس میتوان گفت این گونہ مومنین دنیا را خود بخود سجن کردہ۔ نہ خدا برائے آنہا باین وضع غیر مرغوب "الدنیا سجن المومن" گفتن بیرون از عقل انسانیست باین قسمے کہ شما سلوک مینمائید بعقیدۂ بندہ دُنیا و آخرت برائے خود سجن کردہ اید۔ نہ دُنیائے بہ تنہا را باز علمائے شما از روئے کبر مدح شرقیان کردہ گویند۔ اہل شرق فاضلترین مخلوقند۔ خورشید معارف از شرق طلوع کردہ۔ بدین سخنان طفلانہ باہل غرب استہزاء و خوردہ گیری بنمایند۔

ہمانا در شرق تشریف داشتن شما مایۂ افتخار نتواند گردید۔ از برائے شما سید جہالت دیدہ نمی شود۔ زیرا باظلمت جہل آن ساحت نورانی را مکدر ساختہ اید۔

بلے جائے شبہ نیست ایرانیانے کہ در اعصار سابقہ در آن خاک پاک توطن داشتند۔ بر مردم تمام عالم برتری و فزونی داشتند والحق مایۂ افتخار جنس انسان بودند۔ زیرا دستور العمل نیک از آنان بیادگار ماندہ۔ و دفعہ ہرگونہ زشتی ہمین ہمت ایشان ازین عالم شد۔

ایرانیان امروزی بدرستی از حال پیشینیان خود آگاہ نیستند۔ در روزگارے کہ زمین و اہل زمین زیر سحاب ظلم و وحشت مستور بودند۔ سلاطین ایران ایرانیان را دارائے ہمہ گونہ تہذیب اخلاق نمودہ بودند۔ سلاطین ایران ہیچ یک مستبد نبودند۔ و ہمگی باگنگاش کارے کردند۔ در آخر ہر سال تا بزرگان دانایان و آگاہان رموز امور جمہور اظہار خوشنودی و رضامندی نمے کردند سلطان تاج سلطنت بسر نمیگذاشت و بر تخت پادشاہی قدم نمی نہاد۔ ہرگاہ مشابان تفاخرات ماضی بجوا ہید حال استقبال الشخص بغربیان بفروشید۔ و خود را عربہ جہت قرار دہید اشتباہ است ؎

گیرم پدر تو بود فاضل
از فضل پدر ترا چہ حاصل

دیگر بشما چہ عرض نمایم۔

بندہ گفتم۔ این قدر کافیست۔ در ہر صورت آفتاب عالمتاب تمدّن از جانب مشرق طلوع نمودہ۔ تمام غرب از تابش نور اُو روشن و از ظلمت رہائی جستہ اند۔ این فخر مارا کافیست۔ کہ ما اہل شرق و شما اہل غرب و شما غربیان از نور شرق زندگانی دارید۔ قاہ قاہ خندیدہ و گفت در این صورت اہل خطا و ختن باید بشما این سخن را بگویند کہ شما در غرب اینہان واقع شدہ اید۔ تاسف میکنم از جواب واہی شما۔ ولے آن خورشید دیگر کہ سوار شیر گشتہ۔ مزیّن بجواہرات گران بہاست در پنجسال یک دفعہ آوردہ در مملکت مانیست و نابود میکنند۔ و غروب ابدی مینمایند۔

از سی سال باین طرف پری پیکران مغرب و کم کم وارد خورشید منظران غرب کمند گیسوان مشکین را چین چین و حلقہ حلقہ نمودہ بگردن وزرائے خودسر و خود رائی شرق انداختہ اسیر وا گرفتار طرۂ طرار خود ساختہ۔ ہمہ سالہ آن خورشید تابناک را کہ افتخار شما بہ آنست نثار قدم دختران غرب میسازند۔ و علاوہ برآن شیر و خورشید ہائے مرصع۔ صندوقہائے پُر از اسپریال رُوس کہ در بہائے ہستی شما دادہ شدہ۔ بشا باشش سر دختران نثار مینمایند۔ اگر خواستہ باشید باین شیر و خورشید افتخار نمائید حق دارید۔ و الا بودن شما در جانب طلوع گاہ خورشید نشان و شرف نیست۔ زیرا کہ فیض خورشید بہمہ جا و بہمہ کس یکسانست۔

اکنون بعرض این بندہ ملتفت شدید یا نہ۔ درحالیکہ بخواہید بشرقی بودن افتخار نمائید باید قدر وطن را بدانید۔ حاصلات وطن در وطن صرف نمائید۔ و بر ثروت وطن افزائید۔ دشمنان وطن را از تیغ نشان بخشید۔ نہ اینکہ ثروت وطن را با تملق بہ بیگانہ دہید۔ شما اہل شرق چون خود را از امتیاز حرّیت محروم گذاردہ۔ تمام اختیارات خود را بدست چند نفر خود غرض و خائن سپردہ اید سالے ملیانہا از شما میربایند و بہ لیچا میبرند۔ و ابداً حس درک مطلبے را دارا نیستند۔

طلائے مملکت شما در سایۂ چند نفر ناراستکار بکلی نقل بہ خارجہ شدہ۔ ابداً بشما تاثیر نکرد۔ در ملک شما بجائے طلا مس انگلیس قرار گرفت۔ شنیدہ بودم کہ در ایران کیمیا گری میکنند۔ و بحکم کیمیا قلب ماہیت فلزات مینمایند۔ باور نمی کردم۔ ولے اکنون بچشم خود دیدم۔ کہ ما شاء اللہ اُستادان ماہر فرنگ و دانشمندان چابک دست غرب آنہمہ طلائے مسکوک بیغل و غش تمام عیار را در اندک زمانے بمس تبدیل نمودند۔ حالا انصاف دہید۔ اہل غرب کیمیا گرند یا مردان شرق۔

درحقیقت غربیان شایستهٔ صدهزار تحسین اند۔ که از قوهٔ هیچ ذی شعور شرقی این گونه کیمیاگری نیاید
همه ملل غرب شب و روز فکر آنند، قالاً بلکه حب بمالک خویش میفزایند۔ اما شما شرقیان
چنان با استراحت تمام خفته اید که هر روز وزرا بے دانشان که تحریر القاب ایشان در دو سطر نگنجد
قطعه از ملک شما با جانب میفروشند و شما ابداً از خواب غفلت و استراحت بیدار نمی شوید۔ و آنهم
ثروت را بسیار ربوده آورده در فرنگستان تلف کرده که یک "تان" هم نمیگذرد و این سفر پنجم است
در یک نفر از شما این حس و ادراک پیدا نشد که بگوئید کجا میروید؟ و چرا میروید؟ برائے چه میروید
مال که را میبرید؟ اسراف و تبذیر چرا میکنید؟ مگر "ان المبذرین کانوا اخوان الشیاطین" را نخوانده
زمانیکه از تشریف فرمائی شما شوخ فرنگ و دلبران تنگ فرنگستان اطلاع مییابند
مسرور و شادان مژدهٔ قدوم منافع لزومتان را بهمدیگر داده و میگویند "بار آید و بار آورد"!
اما حیف که این سخنان را میگویند بکسانے که در خواب اند۔ نه گوششان می شنود و نه چشمشان
می بیند۔

اے مهمان عزیز۔ مبادا شما ازین سخنان مکدر شوید۔ اینها را بنده از سوز دلست که عرض
میکنم۔ نه از روئے غرض و نفسانیت۔ زیرا بنده مدتے در ایران مانده۔ از ایرانیان نهایت مهر
دیده، از ابتدا تا انتهائے آئین و مذهب ایشان را دیده و خوانده و بسیار از رسوماتشان را گزیده
و پسندیده ام۔ از جمیع مذاهب مذهب حنیف اسلام را پسندیده۔ ولے از عدم سعادت آن
فیض عظمیٰ فائز نگشته ام۔

اگر چنانچه دین و مذهب حنیف اسلام را موافق تبلیغ حضرت محمدی صلی الله علیه و آئمه
هدیٰ علیهم السلام پیروی کنید۔ هر آئینه شرق و غرب عالم را مسخر خواهید نمود۔ چنانچه در بدو اسلام
کردید۔ هیچ ملت بشما برابری نتواند جست۔

من قوانین اسلام میدانم۔ و از مردان بزرگ فرا گرفته ام زمانیکه در ایران بودم۔
بر آن سر شدم که قبول اسلام نموده در ایران بمانم۔ ولے چون دیدم کسے از اوامر اقدس شرع مقدس
اسلام پیروی ندارد، و فرداً فرد در کمال بیباکی تجاوز بحقوق زیردستان را جائز شمرده۔ مال صغار را
از خود میدانند۔ حقوق بشریت درمیان محو و نابود شده۔ در خویشتن تاب دیدن اینهمه ناملایمات

ندیده - نتوانستم دنیا را بر خود جهنّم ساخته و خود را همرنگ آنان نمایم - درمیان ایشان زیست
کردن دشوارم نمودم - و فکر دیگر کردم که مانند بعضے زهاد گوشه گیری اختیار نمایم - آنرا هم بیرون
از حیز قدرت خود دیدم - درحقیقت شارع مقدّس اسلام نکتهٔ فرو نگذاشته و در ارائهٔ طریق سعادت
صہ ہیاکت تحتی دنیا و آخرت پیروان خود چیزے باقی نگذاشته - اگر ایرانیان پیروی از شریعت غراء
ا: خود نموده - دست از مساوات بر نمیداشتند بچه سعادتهائے دنیا و آخرت که نائل نمیشدند -

اکنون باغهائے ایشان بهتر و نیکوتر از یں باغ و محل آسایش و استراحت عمومی بودے
و ممالک ایشان صدمرتبه آبادتر از آلمان شدے - افسوس که مالک و مربّی لازم است که آں هم در
ایرانیان مفقود است -

گذشته از کتب سماوی و احادیث نبوی (ص) حکما و ناصحان و واعظان از برائے شما
عذر و بهانه نگذاشته اند -

از کتاب شیخ سعدی جهت اطلاع عموم اهل عالم چند شعر کافی است که مکرّر آنرا خوانده
و بزبان آلمانی ترجمه کرده ام - اگر بنظر دقّت بنگرید هر حرفش بجائے ارزش دارد ؎

شنیدم که در وقت نزع روان — بهرمز چنیں گفت نوشیروان
که خاطر نگهدار درویش باش — نه در بند آسایش خویش باش
برو پاس درویش محتاج دار — که شاه از رعیّت بود تاجدار
نیاید بنزدیک دانا پسند — شبان خفته و گرگ در گوسفند
رعیّت چو بیخ است و سلطان درخت — درخت اے پسر باشد از بیخ سخت
فراخی در آں مرز و کشور مخواه — که دلتنگ بینی رعیّت ز شاه

امثال ایں کتاب را من از انجیل دوست تر دارم - ولے شما اینهارا افسانه بشما
و اعتبار بایں سخنان حکمت آمیز نمی نهید - بانواع تدابیر دارائے مردمان را ربوده گرد آورده می
آورید در اینجا برائیگان خرج مینمائید -

دیشب در ایں کابنهٔ تیاتور چند نفر از ایں اشخاص نشسته مشغول عیش و عشرت نه
بلکه بدمستی و رذالت بودند - درمیان آنان پیرمرد کهن سالے سرمست شده با دختر شوخ ژننگ

اجلافت و قشنگئے در عشق بباخت۔ وے دخترک اعتنائے بدو نمی کرد و دل را بجوان خوش روئے مشکین موئے باختہ بود۔ آں بیچارہ از ہمہ جہر آوارہ گاہے مشت بمغز خود میکوفت و گہے اشک حسرت از دیدہ فرو میریخت و ایں اشعار را میخواند ؎

چہ کردہ ام کہ چو بیگانگان تو بدعہداں
نظر بچشم ارادت نمی کنی سویم
گرفتم آتش دل در نظر نمی آید
نگاہ می نکنی آب چشم چوں جویم

مردم از اطرافش گرد آمدہ تمسخر نمودہ۔ می خندیدند۔ گفتم اے بیچارہ ایرانیاں بیائید و تماشا کنید۔ کہ وجہ استقراضی دولت کہ شما را رہن گذاردہ و پول گرفتہ اند۔ در کجا خرج و چگونہ بمصرف میرسد۔ امروز شنیدم در آنجا دیشب ہزار و چہار صد فرانک صرف کردہ اند۔

بندہ از قالم تلخ ازیں سخناں شدہ باکمال خودداری گفتم ؎

صلاح مملکت خویش خسرواں دانند
گدائے گوشہ نشینی تو حافظا مخروش

باکمال خوش روئی گفت معلوم میشود از گفتہ ہائے من رنجیدہ خاطر گشتہ اید؟ گفتم۔ نہ۔ بلکہ طرز سخن چنیں آمد۔ سپس برخاستہ کہ خدا حافظ کنم۔ گفت۔ کے بایک دیگر ملاقی شدہ صحبت خواہیم نمود؟

گفتم۔ فردا بہ ورشو عازم ہستم۔ آدیو۔ آدیو۔

پس از شنیدن ایں سخناں از قول فرنگی۔ ابراہیم بیگ رنگ در روئے خود را باخت۔ تا بناگوشش مانند زعفران زرد گشت۔ ملاحظہ کردم دیگر حالت نشستن ندارد۔ کالسکہ کرایہ گرفتہ۔ سوارش کردہ۔ بخانہ آوردم۔ یکسر رفت بمنزل خود۔ چوں حالت صحت و گفت و شنود نداشت منہم رفتم منزل خود کہ شاید او خوابیدہ راحت بشود۔ بعد از ساعتے حاجی مسعود آمدہ گفت:۔

خانم خوابیدہ۔ بیا بہ بیں آقا چرا گریہ میکند؟ رفتہ داخل نشدہ گوش دادہ دیدم ابراہیم بیگ خود بخود میگوید "ایران! ایران!! ایران!!! ایں چہ مصیبت است بتو رسیدہ

آوردہ؟ تف بر تو باد اے روزگار غدار! این چہ خواری است کہ از برائے ایرانیان آمادہ نمودہ؟ اے وطن! اے مادر عزیز!! این چہ نکبتے است کہ از برائے تو ابنائے تو روا دیدہ اند؟ آیا تو آن ایران نیستی کہ در عہد قدیم گلستان ارم و بہشت روئے زمین بودی؟ تو ہمان ایرانی کہ بروزگار دیرین آثار مدنیت و تربیت از تو در عالم ناشی و منتشر شد۔

مورخین دنیا آگاہند در ایام سلاطین عجم تو رسم ہائے نیک و نظم ہائے پسندیدہ داشتی۔ ہنوز قانون کیومرث۔ ہوشنگ۔ جمشید از یاد نرفتہ۔ و فرنگیان را سرمشق مملکت آرائی گشتہ۔ اکنون چہ شد کہ در اقصی بلاد فرنگ ذم اولاد ترا در جرائد منتشر مینمایند؟ از نام ایران و ایرانی وحشت کنند۔

ایران! ایران!! ایران!!! پسران ناخلف آوازۂ بدنامی و فضاحت ترا بگوش فرنگیان رسانیدند۔ مردمان بے سر و پائے فرنگ بہ حرکات اولاد تو می خندند۔ در باغہا گریبان اولاد ترا گرفتہ بقدح و ذم او پرداختہ و بخوشی حال خود می بالند۔ امروز از اہل تو کسے نیست بحالت گریہ کند ۔

دی در سر یک مردہ دو صد شیون بود
امروز یکے نیست کہ بر صد گرید

ازین قبیل سخنان میگفت و ہایہائے میگریست۔ بحاجی مسعود گفتم۔ بشتاب میرزا عباس را بیاور۔ من داخل اطاق شدہ۔ فوراً میرزا عباس ہم رسید و گفت ۔

"برادر ترا چہ شدہ؟ واز بہر چہ گریہ میکنی؟ چرا خود را ہلاک مینمائی؟ دنیا بہ شادی و غصۂ تو تغییر و تبدیل نیابد۔ صبر باید کرد کہ گفتہ اند "الصبر مفتاح الفرج" ۔

مشکلے نیست کہ آسان نشود   مرد باید کہ ہراسان نشود

البتہ بدگمانی را فرو گذار و تفاؤل بہ خیر آر۔ ع

کارہا نیکو شود اما بصبر

قدرے تسلیتش دادہ۔ گفت۔ بگو۔ اسپ ہا را بکالسکہ بہ بندند بردیم بیرون۔ قول بزرگانست کہ ہنگام غم و الم بقبرستان روید۔ شب جمعہ است بقبرستان رفتہ برائے اہل قبور فاتحہ

بخوانیم و فاتحه بدهیم۔

کالسکه حاضر شد۔ سوار گشته رفتیم سر قبر مرحوم حاجی۔ ابراهیم بیگ خود را بروئے قبر پدر افگنده۔ زار زار میگریست و میگفت ”پدر جان۔ خوشا بحال تو که رفتی و این روزهائے غمیں را ندیدی۔ من جمیع وصایائے ترا گرفته اجرا کردم۔ ولے نتوانستم تسلی تو را بوطن برم۔ پدر جان خود رفتم و بچشم خود دیدم۔ آنچه که درباره او دیگران میگفتند تماما درست و صحیح بود۔ پدر جان کاشکے پایم می شکست۔ و نمی رفتم۔ کار از آن گذشته که هموطنان بما سرزنش کنند۔ حالا فرنگیان معائب ما را بروز نامها اعلان میکنند۔ پدر جان ؎

اگر بروز قیامت کشید وصل چه شد

وصال یار بدیں انتظار می ارزد

بابا اجابت کن مسئولم را۔ مرا نزد خود دعوت فرما۔ من ازیں بیش تاب زندگی ندارم۔ و نمیتوانم شماتت خویشے و بیگانه را درباره وطن خود بشنوم۔ از حیات خود بیزارم۔ زبان هر کس برمن دراز شده۔ خدایا خلاصم کن۔ و جان من بستان۔“

درایں بین میرزا عباس بازوئے ابراهیم بیگ را گرفته از سر قبر بلند نموده گفت۔ برادر تو بکلی دیوانه شدهٔ۔ مردم آرزوئے عیش و عروسی ترا دارند و تو برائے خود آرزوئے مرگ میکنی۔ ع

ببیں تفاوت ره از کجاست تا بکجا

ایں چه راز و نیاز است؟ و اینچه دعاے بیجا است؟ پاشو۔ پاشو برویم۔ جبراً از قبرستانش بیروں آورده۔ بکالسکه سوار کرده آمدیم در خانه۔ ولے از کسے صدا در نمی آمد۔ و در هیچ یک از ما قدرت تنطق سهل است یارائے نفس کشیدن هم نبود۔

حاجیه خانم آمد که چه خبر است؟ گفتم۔ خبرے نیست بازکم رسیده و از همان قسم که زیارت میرزا عباس قدرے نشست و رفت۔

محجوبه منتظر بود من بیروں آمدم۔ بعد از زمانے بیروں آمدم۔ با چشم گریان و دل سوزان پرسید چه شده۔

گفتم - چیزے نشده - روزنامهٔ حبل المتین خوانده کدر شده است -

گفت - پس ازیں حبل المتین را نگذارید از در خانهٔ ما داخل شود - من سابق که حبل المتین می آمد - گاه گاہے میخواندم - با اینکه از فہم مطالب او قاصر بودم باز ہم بعض مقالاتش مرا حالی بحالے بینمود - و بگریه می انداخت - مدیر آں نامه گویا روضه خواں بوده - و با پیدائیشش در محرم شده - ہیچ وقت خبر بشارت انگیز فرحت خیزے از ایران در او مشاہده نشده - معلوم است خواندن چنیں اخبار برائے بیگ و رحکم خوراندن سم بدوست -

گفتم - راست میگوئی - من خود ہم پس ازیں نخواہم نخواند - و لے ایں قصور از اخبار نگار نیست - حکم اخبار آن است که حسن آئینه را داشته باشد - قبیح را قبیح و حسن را حسن نماید - چوں حسنے در کردار ایرانیاں نیست - چگونه حسن نماید -

ابراہیم بیگ چاے و شام میل نمود - با حالت پریشان تکیه زده - سر در پیش افگنده - آه سرد از دل پُر درد میکشید - بایں حال یک ماه کامل - در خانه نشسته بیروں نرفت -

حاجیه خانم ہر چه اصرار میکرد حکیم بیاید - راضی نمی شد - روزے دو سه فنجان قہوه با شیر و گاہے چائے میخورد - و لے ہر روز چہل پنجاه سیگار میکشید -

احبا ہر روز آمده احوال پُرسی و دلجوئی می نمودند - روز بروز بدنش میکاہید و لاغر و ضعیف میشد - بے قوت و بے طاقت میگشت - دائماً در فکر و خیال بود -

روزے جمعے نشسته بودیم صحبتہائے با مزه و شوخی میکردند - که شاید در دلش اثر بشاشت پدید آید -

ناگاه حاجی مسعود نامه رسان از در داخل شد - و چند مکتوب آورد - من اشاره کردم برگردد لفافه ہا را - ہمه را گذاشت - ابراہیم بیگ نگاه کرده - یکے را بجانب من انداخت - و با صدائے ضعیف گفت - بخواں - دیدم مکتوب مشہدی حسن کربلائیست - ہر چه خواستم تفره بزنم - مفید نیفتاد - اصرار کرد - خواستم مطالعه نموده احوالات وحشت آمیز او را خارج کنم و با سرہم بندی بگذرانم - گفت خیال ترا میدانم - بمرگ من بدوں تحریف چنانکه نوشته من البدو الی الختم بخواں - ناچار من ہم شروع بخواندن نمودم ۞

صورت مکتوب مشہدی حسن کرمانی از طہران

فدایت شوم۔ مدتیست کہ از عدم مطلب عریضہ نگار شدہ۔ زیرا احوالات فرح بخش ظہور نہ کردہ۔ منہم پریشان خیال و پژمردہ حالم۔ و خیال دارم چند روز بعد عازم ارض اقدس مشہد مقدس شدہ۔ تائب الزیارہ باشم۔

پس از وفات حاجی خان راہ مداخل بندہ مسدود شدہ۔ باکمال عسرت و پریشانی بسر میبرم ہرچہ ما یحتاج داشتم ہمہ را فروختم۔ این آخرین عریضہ ایست کہ از طہران می‌نویسم و احوالات فرنگستان را بہتر از بندہ میدانید۔

حبل المتین را خواہش کردم حالا یک سال است یک نسخہ ہم نفرستادید طلبیدن آن اگر ذریعہ دیگر ممکن بود۔ زحمت جناب عالی را نمیدادم۔ شاید بہ سبب بے احتیاطی فرستادہ اید بہ بندہ نرسیدہ و در پستخانہ گیر کردہ است۔ شنیدم بعضے پاکتہا را باین بہانہ باز میکنند۔ و لے غرض صدر اعظم دیگر است با این ہمہ سختی ہا کہ در عدم ورود حبل المتین مینمایند۔ باز موثقاً شنیدہ ام۔ تمام شمارہ ہائے حبل المتین را روئے میز خاصہ شاہ میگذارند۔ کہ وجہ طور معلوم نیست۔ صدر اعظم خیلے در جستجو ست۔ بنویسید نمرہ را ہمیں قدر خوش خبرے بشما میدہم کہ اخبار حبل المتین بشاہ میرسد۔ و ملاحظہ ہم می فرمایند۔

بارے چند ماہ قبل نوشتم۔ اعلیحضرت ہمایون شہنشاہی با ملتزمین رکاب ظفر انتساب بسلامتی و فیروزی وارد گشتند۔ و جشن مفصلے ہم گرفتہ شد و لے افواہ است کہ پس از پنجاہ باز خیال عزیمت فرنگستان دارند۔ و مجدداً از روسیہ دہ ملیون قرض خواستہ گویا قرار داد ہم شدہ است۔ و از قراریکہ میگویند صدر اعظم بہ تدابیر اسباب چینی این سفر را کاملاً کردہ۔

چنانچہ سابقاً عرض شدہ بود کہ اعیان جمیعاً در صدد عزل صدر اعظم ہستند۔ صدر اعظم ہم این معنی را دریافتہ بجہت صلاح شخصی خود بودن در تختگاہ را منافی حزم میداند۔ تا وقتیکہ شاید یک بیک این معیان خانگی را برانداختہ و از میان بردارد۔ و لے از قراریکہ معلوم است مشکل بتواند۔ مادہ مستعد است۔ و شاید از بد بدتر شود۔

مجاہدین این شہر نامہا ایجاد کردہ درکوچہ و بازارہا انداختہ - و بدر بند ہا می چسبانند

حتی بنفس نفیس همایونی هم بوسائط غیر معیّنه میرسانند۔ از پادشاه راضی هستند۔ همه گناهان صدر
اعظم را با دلائل بیّنه و رشب تا مها ثبت بنمایند۔ که او سبب خرابی ایران گشته۔ سی سال است که
تمام نقاط کرهٔ ارض از حضیض سفلی باوج علوی ارتقا نموده۔ برعکس ایران روز بروز روئے بانحطاط
نهاده۔ ظلمت جهل تمام ایران را فرا گرفته۔ بے نظامی و بیقانونی از حد گذشته۔ صدر اعظم هر کس را
میخواهد پیش میکند۔ و هر کس را نخواهد لبیں می برد۔

گذشته از بجائے ملّت و دانایان کار آگاه۔ شاهزادگان عظام هم از تفرعن و بے
اعتدالی این مرد به تنگ گشته۔ چندے قبل حضرت والا ظلّ السلطان تلگرافے در خصوص یک نفر
از ارباب لقب، به صدر اعظم زده بود۔ صدر اعظم را غرور و عصبیت دامنگیر شده۔ یه ورق توسری
تلگراف را بحال خود باید بود و تصنیف ساخته اند و در دهن ها دائره بهر شهر ست

صدر اعظم شاه ایران است۔ گوئی نیست هست

شاه ایران هم روئے عنوانست۔ گوئی نیست هست

اوّل چیزیکه برای ایران لازم میباشد مکتب است۔ ... در خصوص مکتب ایستاده
بشان گفته بود۔ نتیجه مکتب را ملاحظه فرمائید که طلاب روسیه چه شورش ها برپا کرده اند۔ طلاب مکتب
هیئت مضری انداز برائے دولت" با این صغری و کبری خیال سدّ جمیع مکاتب را دارد۔

بزرگترین مدعیٔ او وزیر دربار است۔ اینها بهم دیگر افتاده راست و دروغ در حق یکدیگر
سخنان مضرت انگیز میگویند۔ و مقدمه ها برائے یکدیگری میچینند۔ آن هم که بادهٔ صدارت میکشد۔ بعضے
رعایت جانب وزیر دربار را میکنند خصوص ترکان گمان دارند او بهتر از این است۔ ولے بخدا نه
این خوب است و نه آن۔ این هم وارد علی رغم میرزا علی اصغر خان صدر اعظم و پارکی ساخته اند
قرار تکیه ئیکو ویند این پارک بهتر از آن پارک خواهد شد۔ کمتر از دویست هزار تومان خرج ندارد۔
الحاصل جهت تکمیل خرابی زمستانی ماشین تماشا آورده و چندین هزار تومان مایه گذاشته است خاک
رعیت ریخته و برائے سیر و صفائی خود اینگونه عمارت و پارک ها میسازند۔

بالجمله کسانیکه در این سفر فرنگستان بوده و از اسباب و تجملاتیکه رفقا آورده اند مستحضر
شده یا باید بیاورند۔ یا از حسد و تنگچشمی در آرزوئے پارک و تجملات غصه مرگ شوند۔ و آن مرده را

"شہید پارکس" باید خواند۔

گویا تفنناً در فرنگستان گفتگو شده بود که مجلس شوریٰ در ایران بنا گذارند۔ یک نفر از حواشی شاه امیر بہادر جنگ گفته "اگر چنین کنند من با خنجر شکم اہل مجلس را میدرم۔ اینہا خیال دارند از استقلال سلطنت بکاہند۔ من شاہ سوار و صاحب خنجرم"۔

بہادر ایران را تماشا کنید۔ شجاعت را در بہم زدن سعادت و خوش بختی ایران بخرج داد۔ شکم پاره کن بشود۔ بہادر ما چه قدر با شجاعت و باغیرت ست۔ مجلسیانیکه میخواہند بعزت و قدرت شوکت پادشاه بیفزایند شکمشان را پاره میکنند۔ ہمان مثل مشہور دوستیٔ حضرت خرس در حق آنہا شامل است۔ ع

دشمن دانا به از نادان دوست

دوست نادان میخواہد که پادشاه او مثل ولیم امپراطور آلمان شود۔ میگوید پادشاہی ایران ہم بے معنی باشد۔ صاحب امر و نفوذ نباشد۔

خلاصه در حقیقت ایران ویران است، در ہر ولایت گرانی غلّه با علیٰ درجه رسیده۔ فقرا بیکار و گرسنه، الله الله گویان بخانهٔ حکّام ہجوم می آورند۔ دہقا و تاراج مینمایند۔ در مشہد، شیراز اصفہان و یزد با بلائے گرانی یا جسارت جماعت با بیه و گیر بگیر آنہا ہم ہست۔ بعضے جاہا قشون میفرستند۔ و کسادیٔ بازار۔ کسبه و تجار را از پا در آورده است۔ آتش جہل ایران را سوزانیده۔ با وجود این حال صدر اعظم اصلا ازین واقعات باک ندارد۔ ہر چه از دستش بر آید در خرابیٔ ایران میکند۔ و برہمگی دشمنان خود غلبه مینماید۔

از مسلمات ست که خلاق عالم جہت امتحان یک نفر بندهٔ خود را باوج اعلیٰ رسانده قدرت کرامت فرموده است۔ ولے کبریائی شایستهٔ ذات اقدس اوست تعالیٰ شانه۔ اگر چنانچه بنده خواہد در صفات ذاتیهٔ خدا شرکت نماید فوراً از اوج عزت بخاک ذلتش نشاند۔ و لیشه ضعیفی دمار از روزگارش بر آرد۔ ولے اکنون که اقبال مساعد شاه ہر چه دلخواه او ست بجا می آرد۔ وائے از روز سیه که ادبار رسیده آرد۔ و در جائیکه اقبال خیمه زند دنبال آن ادبار ہم بار باد دارد۔

باسے ۔ از رؤسا و جماعتی کہ در عزل صدر اعظم ہم عہد و ہم قسم شدہ بودند کہ تا اعلیحضرت شہریاری او را عزل نکند آرام نگیرند ۔ یکے ہم جناب آقا شیخ فضل اللہ نوری کہ از علمائے معروف طہران است ۔ بود ۔ شش ہزار تومان از صدر اعظم گرفتہ ۔ جمیع رفقا و معاہدین را نشان داد ۔ مہر "انا فسد العالم" را خود بہ ازو بگیر بگیر است ۔ آقا میرزا سید حسن آقا برادر موید الاسلام مدیر حبل المتین را ہم شبانہ گرفتہ و بردند ۔ بجا معلوم نیست ۔ اینہا برائے کوتاہ کردن زبان و شکستن قلم حبل المتین است ۔ با سفیر انگلیس ہم در گفتگو ہستند کہ شاید دوستانہ حبل المتین را در کلکتہ بند نمایند ۔

حالا خبر رسید کہ نو دنفر از بزرگان را گرفتہ ہر یک را بطرفے پرت و پلا کردہ اند بازار بگیر بگیر خیلے گرم است ۔ ہر کس با ہر کس دشمنی دارد ۔ خود را بصدر اعظم رسانیدہ و کار او را بنساخت

آنکہ در دل ہوس سوختن ما میکرد

کاش می آمد و از دور تماشاے کرد

"اعتذار از علمائے اعلام کثر اللہ امثالہم"

امید صادق و رجاء واثق است کہ قارئین کرام و برادران ذوی الاحترام ۔ ہرگز دربارۂ بندۂ نگارندہ بمفوائے "ان بعض الظن اثم" سوء ظن نفرمودہ ۔ و گمان بد نبرند ۔

مسلم است کہ توہین اساطین دین مبین کفر محض و عین ضلالت است ۔ ہر آن کو بخدا و رسول ایمان آورد ۔ مرتکب چنان جسارتے کہ موجب کفر و ارتداد باشد نمیگردد ۔ و کسانے را کہ حضرت ختمی مرتبت صلی اللہ علیہ و آلہ ستودہ و در شان و مرتبۂ ایشان فرمودہ ۔

علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل

اطاعت و توقیر ایشان بر ہر صاحب ایمان بحکم رسول انس و جان مانند اطاعت آئمۂ انام سلام اللہ علیہم الی آخر الزمان واجب است ۔ و ترک ادب و خلاف اطاعت بسلسلۂ مقدسۂ علماء سبب خسارہ و حرمان است "اللہم احفظنا من شرور انفسنا" و بدون پیروی اساطین دین .... و با نقشبندان امام مبین چہ ملت ؟ چہ دولت ؟ چہ سلطنت ؟ چہ ایمان ؟ چہ اسلام ؟

این داد و فریاد و جد و جهد نگارنده از روئے تعصب و حفظ ناموس اسلام و بقائے اسم و رسم ملّت و قومیت است۔ و ہیچ وقت جز بوجۂ دیانت و حفظ شریعت از برائے ہیچ ملّتے ترقی حاصل نشده و نخواہد شد۔ ترویج شریعت و اعلائے کلمۂ توحید بسته بوجود فائض الجود علماء دین است۔ بے وجود عالم چه مسجد؟ چه منبر؟ شریعت؟ طریقت؟

ہیچ دولت و ملّت در بیدینی فرمان گذار نشده و نخواہد شد۔ و لو اینکه مذہب غیر حق و باطل باشد بہتر از لامذہبی است۔ تا چه رسد بمذہب پاک احمدی و شریعت مطہرہ محمدی۔ که ہمه عالم گواه عصمت اوست۔

بلاشک جہت ملک داری و فرمانروائی وجود علما را اعلام از ارکان اربعه بلکه رکن رکین و اس اساس ہیئت اجتماعیه شناخته میشود۔ مانند ستون وسط خیمه۔ اگر استعیذ باللہ شکست برآن وارد آید۔ آن اساس از بیخ و بن برافتد۔ سیاست در ہر ملّت از قاعدۂ حکمیه است۔ چه در ہر صنف از اصناف بنی نوع بشر قطاع الطریق که ہر کدام ملبس بلباسے گشته بجان و مال۔ بلکه بدین و ایمان مردم دست تعدّی دراز نموده موجودند۔ از ہیچ گونه فحش و بے اعتدالی مضایقه نمی کنند۔ چنانچه از ابتدائی الحال دیده و شنیده شده که نیک و بد۔ سعید و شقی۔ در ہر صنف بوده۔ حتّی در ذریۂ انبیاء و اولیاء

طایفۂ از قاطعان طریق در شعب جبال پنہان۔ و راه کاروانان زنند۔ و با شمشیر و تفنگ ہجوم آرند۔ و برخے در شہر شبانه بخانۂ بیگانه داخل شده آنچه بدست شان افتد ہمراه خود می برند۔ گروہے در کسوت تجارت در ملاء عام مال مردم را گرفته پس نمیدہند۔ از ہمه اینہا معتبر و شقی تر گروہے اند که بلباس تزویر در آمده طریق شریعت پیمایند۔ مال فقرا و مساکین و ایتام و موقوفات را گرد آرند۔ قطاعان الطریق سابق الذکر در انظار بیقدر۔ و ہنگامیکه توقیف شدند مجازات می بینند۔ و در خاک ذلت و شرمساری می نشینند۔ اما اینان در صدر مجلس نشینند۔ و بر سائرین برتری گزینند۔ اینہا اشخاصے ہستند که اوّل درجۂ شقاوت شان اینست که کسوت علما را غصب کرده۔ بر سر و بر خود آراسته و لقبهائے "کنز الحجاز تکمل اسفار را" کتاب چندے بر خود بار نموده و او را سبب راه ترقی داده اند۔ چنانچه وقتیکه جناب آقا از عتبات

عالیات تشریف می آورد۔ بجز رداو عصا بچیزے مالک نیست۔ و دلیست تومان ہم قرض دارد۔ در اندک زمان بدادن چند حکم ناحق صاحب چند قریہ شش دانگ و تجملات خانہ و جواہرات طلاآلات زمانہ و خدم و حشم میشود۔ غافل از اینکہ "من لم یحکم بما انزل اللہ فاولئک ہم الکافرون والفاسقون والظلمون" این راہ زنان بدنام کنندۂ نکونامانند۔

بمفاد آیۂ وافی ہدایۂ "انما یخشی اللہ من عبادہ العلماء" علماء باید باز یور خوف آراستہ و باکسوت خشیت پیراستہ باشند۔ نہ اینکہ مردگان را وارث و ناحقان ظالم را حارس۔ مال یتیم بخورند و پردۂ ناموس مظلوم بدرند۔ حضرت رسول اکرم در حق چنین علما میفرماید:۔

"من طلب العلم لاربع دخل النار۔ لیباہی بہ العلماء، او لیماری بہ السفہاء، اولیصرف وجوہ الناس، اولیاخذ بہ الامراء۔

واگر غمازی را ہم برین چہار مزید کنیم۔ این پنج خصلت مذمومہ کلاً در بعض از علماء طہران موجود است۔

العلم بلا عمل وبال۔ العالم بلا عمل کشجر بلاثمر۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام میفرماید۔

"ویل للعلماء السوء کیف تلظی علیہم النار"۔ ابی عبداللہ میفرماید۔ بدرستیکہ بعض از علماء تحصیل مینمایند و میخواہند تعلیم نمایند۔ وایشان در درک اند۔ وحتی بعضے کہ در موعظہ تندی نمایند در درک اند۔ و عالمے کہ بعلم خود عمل نکند در درک است۔

بس عالم آن نیست کہ زنج ذرع کرباسی نزنگی دور سر بپیچد۔ ملبسین بلباس علم را عالم نمیتوان خواند۔ عالم آن است کہ قولش برعکس فعلش نباشد ؎

غول باشد نہ عالمے کہ ازو | بشنوی گفت و نشنوی رفتار
برخود آنرا کہ پادشاہے نیست | برکسانش تو پادشہ مشمار
افسرے کو نہد ہمے برسر | خواہ افسر شمار خواہ افسار

این عنوان را وفائی شوستری خوب نظم آوردہ رحمۃ اللہ علیہ ؎

نہ ہر کس شد مسلمان میتوان گفتن کہ سلمان شد
کہ اول بایدش سلمان شد و آنگہ مسلمان شد

جمال یوسف ار داری بحسن خود مشو غره
صفات یوسفی باید ترا تا ماه کنعان شد
بسر سودائے دنیا داری و خود فکر دستارے
کز اول فکر سر باید شد آنگه فکر ساماں شد

عالم آنکس بود که بد نکند | نه بگوید بخلق و خود بکند
عالم آنست خود براه بود | نه سوئے مال نفس بیا بود
نه مخنث بود نه دانشمند | چار پائے بر و کتابے چند
آں تہی مغز را چه علم و خبر | که برو هیزم است یا دفتر

اے کاش در دولت ما قدرت علم بودے و در تمیز کردن ایں معائب صد سال پیش جہد میکردیم - که حسن از قبح و نیک از بد و خوب از زشت سوا شدے - بعضے اشخاص که مایۂ رسوائی یک قوم و مذہب ہستند از درجۂ اعتبار می افتادند - چه فایده - امراء و وزرا بیشتر بلوث پائمال کردن خلق ملت آلوده - و از ترس اعمال و افعال خود قدرت نطق کشیدن ندارند - نه ادارۂ تمیز ہست - نه معارف - و نه سانسور مذہبی - ہر نکرۂ ہر چه خواہد می نویسد - و جمہور و عوام الناس هیچ از صاحبان دستار اگر سخنے گفته شود - مانند کلام منزل در دل عوام نقش بندد - و بیچاره چوں قوۂ ممیزه ندارد که نیک را از بد تمیز دہد - و حق را از باطل شناسد - و اگر کسے عالم ربانی و فاضل صمدانی باشد - و لے عمامه نگذارد و آستین پہن و گشاد نداشته باشد سخنے از حدیث و آیه بمیان آرد - ہمه تمسخر کنند - و بنافہمی و بیمعرفتیش نسبت دہند - و لے جہال بلکه جہلا اگر عمامه گذارد حرفش مسموع و مجری و اگر بالائے منبر رود پے در پے صلواۃ فرستند و غلغله در مسجد افگنند - و در عوض مزخرفات باید بشنوند - و حکما دست شان را ہم باید ببوسند - و پا پوشش شان را جفت نمایند از ہمه تمنائے اطاعت دارند - و اگر کسے ایرادے نماید او را شقی و کافر خوانند۔

اما به مکالمۂ عالم اعتنا ندارند - خیال نمیکنند که فضیلت در سرپوش نیست - اگر فضیلت در سرپوش باشد - قیمت کلاه که از پوست بخارائی است بیست و پنج تومان است - با قیمت

عمامہ یک توپ تنزیب شش ہزار دینار است۔ پس فضل در سر است کہ محل خرد و ہوش و
ادراک و تمیز می باشد۔ کہ بحکم عقل از خدا بہتر سد۔ و خلقتاً ہیچ فرقے درمیان نیست۔ افسوس کہ
رؤسائے ملت تا امروز در خیال آں نیفتادہ اند کہ امتیاز و اعتبار را بانسان کامل دہند۔ بدبختانہ
بزرگ ۔۔ ہدینا اللہ الی طریق الصواب" سخن بطول انجامید۔ ع۔

خدا آسان کند دشوار ما را

در ہر صورت نگارندہ ناگزیر است از آنچہ در نسخہ ہا درج شدہ بے کم و زیاد بنگارد۔ چوں
مطالب سراپا صدق و خالی از غرض است و نیت خالص۔ خدا را بحق علماء اُمت محمدی قسم میدہم
کہ قلم عفو بر جرائم اعمال ما در کشند۔

از قارئین محترم استدعا می کنم کہ خوردہ نگیرند۔ در اینجا اگر سہوے شدہ در مبلغ وجہ
میباشد کہ آیا شش ہزار یا سہ ہزار تومان است۔ خود آں عالم نما آں سہو را تصحیح خواہد کرد۔

خلاصہ۔ بعد از عرض معذرت بحضور علمائے حقہ باداے مطالب پردازیم۔ "اذا فسد
العالم فسد العالم" عالم را فاسد نمودہ۔ از آں روز ایں راہگیر۔ آنرا بہ بندمیان اُفتادہ۔ یکے را
بکاشان۔ دیگرے را بار دبیل۔ سومی را بقزوین۔ ہر کس را بجائے میفرستند۔ یکے احکومت
میدہند۔ دیگرے را اخراج بلد میکنند۔ ہنگامہ منتشر است در مردم۔

خرید در بار ایان بیش از تجار است۔ آقایان محترم در فرنگستان آدم دارند۔ دوبین دہ
پنجاہ صندوق . . . می آورند۔ حضرت خیرخواہان دولت کہ مدعی آنانند معترضند چرا و چہ اعتراضے
را چناں کردند۔ وے ہر کس دم زند گم شود۔ ہمہ جا خفیہ و تبدیل موجود است۔ عرض کردم غدغن
اکید شدہ کہ روزنامہ حبل المتین و سایر روزنامجات فارسی از خارج بایران نیایند۔ یاد دارید کہ
یکسال روز روزنامہ اطلاع و ایران را از دست بندہ گرفتہ رفتید کہ ظلم عالم را فرا گرفتہ۔ ایں نامردان
متملق بمداحی ظلمہ و فساق میپردازند۔

حالا تصور نمائید حبل المتین سوائے آنکہ از ظلم حکام و کم و بیش در کیفیت گرانی طہران
و اسباب او و رشوہ خوردن امرا و اعیان از محتکرین و راہ نمائی دولت بصراط مستقیم چہ نوشتہ بود
کہ غدغن کردند۔

البتہ روزنامۂ ایران لابد واطلاع لا علاج است۔ ہر چہ بکنند تعریف وتمجید نمودہ۔ پارچۂ نانے بدست آوردہ بخورند۔ امادر ممالک خارجہ روزنامہ نویسان بیش از وزرا وصدر اعظم دبدبہ دارند۔ ولے در طہران قدرت صد توپ کاغذ بنقد خریدن ندارد۔

ژاپونیان در سی سال دارائے پانزدہ ہزار روزنامہ نویس شدہ اند وقدرت را روزنامہ ہا بآنجا رسانیدہ کہ دنیا را بحیرت وتعجب انداختہ اند۔ مارا یک حبل المتین است کہ ہزار ود ششصد فرسخ دور از وطن آنرا ہم قدغن بنمایند بایران نیاید۔ از ذلت وادبار ما دنیا در حیرتست۔ وانہمہ ذلت وپریشانی وبے سامانی تماماً از سوء حزم وتدبیر وزرائے خود غرض است۔

سی سال است کہ خیال ایشان در اضمحلال وبرانداختن یک دیگر صرف میشود۔ ودائما بایک دیگر دست وگریبان وکشاکشند۔ وفرصت رسیدگی بکارہائے دوستی وملتی ندارند۔ در ہر صورت ہرج ومرج در ہر گوشہ وکنار نمایان۔ خفیہ وتبدیل از بس زیاد شدہ۔ دوست از دشمن و بیگانہ از آشنا شناختہ نمی شود۔ اکنون کہ مانند گفتہ ہائے شیبانی دنیا پریشانست ؎

یار پریشان وزلف یار پریشان — شہر پریشان وشہر یار پریشان
روز پریشانتر از شب است وشب از روز — ہست ہمہ کار روزگار پریشان
باد پریشان وابر وباغ وکہ ودشت — عید پریشان ونو بہار پریشان
خاطر مجموع کافیان در شاہ — ہست تو گوئی چو زلف یار پریشان
بخت پریشان اگر نگشتہ چرا گشت — شاہ نشستہ بہ تخت یار پریشان
کار خلایق باضطرار کشیدہ — ہست دل خلق از اضطرار پریشان
رائے پریشان زند بکار چو باشد — مرد نشستہ بکاخ کار پریشان
ہست پریشان ترا زہمہ دل بوالقصر — کش بود اینکار از آن نگار پریشان

خلاصہ این اوضاع زندگانی ماست۔ اگرچہ خجالت میکشم۔ ولے اگر ممکن باشد پنجاہ تومان بمشہد برائے بندہ فرستید۔ ورنہ بان شما سلامت باشد۔ آقا میرزا یوسف را از من سلام برسانید۔ اقل حسن کرمانی۔

ابراہیم بیگ، مات ومتحیر نگران واشک از دیدگانش جاری بود۔ پس از ختام مکتوب

دو دستی بسر زده گفت - پریشان پریشان والله پریشان - بالله پریشان - مانند زن سکالا بهابهائے شروع کرد گریه ونوحه کردن -

حاجیه خانم وسکینه ومحبوبه بیاه بخت دویدند پشت در اطاق که چه شد؟ چه خبر است؟ من اشاره کردم به مهمانان - برخاسته رفتند وآنها داخل شدند - خانم گفت پسر جان! پسر جان؟ چه خبر است؟ چه واقع شده؟ آهسته آهسته پاسخ داد - والده پریشان - پریشان

خانم بروییم نگاه کرده پرسید میرزا یوسف! مهمانان چه غلط کردند؟ وچه گفتند که پسر مرا باین حال انداختند؟ نمی بینی که فرزند من بیمار است - اینها را چرا جمع میکنی؟

گفتم - ایشان از روئے محبت ودلسوزی می آیند - که اورا با صحبت هائے ظریفانه مشغول نمایند وگرد کدر از دل او بزدایند - از ایشان خلافے صادر نشده - از طهران کاغذے داشت - باصرار او من کاغذ را خواندم - یکبار ابراهیم کلاهش را زد بزمین - آوازش منقطع گشته با صوت حزین گفت - تفو بر تو اے روزگار تفو - پریشان پریشان -

بلے - حقیقتاً پریشان - آن شب را تا صبح بهمین منوال نشستیم هیچکس دیده بهم ننهاد - صبح فرستادم حکیم صالح آفندی آمد - گفت - من در طنته بودم - پریروز آمدم احوال پرسید - گفتند یک ماه است ابراهیم بیگ دوباره بیمار شده است -

بالجمله حکیم سلام داد - با صدائے حزین علیک السلام جواب گفت -

حکیم پرسید - چه خبر است؟ زبان در آورده باشاره آب خواست -

حکیم گفت - از سماور آب جوشیده بیاورند -

آوردند - کمے خورد - حکیم معاینهٔ نبض کرد - درجه گذاشت - دیدم حالش پریشان شد - نسخه نوشت ودوائے نوشیدنی ترتیب داد - هنگامیکه خواست برود بمن اشاره نمود باهم بیرون رفتیم -

گفت - به محبوبه ومادرش نگو - این درد اولی نیست - حال واقعاً مرض شدید شده - متوجه باشید - باز عصر تنگ می آیم - آثار بد هست - او رفت - منهم رفتم داخل اطاق -

گفتم - حکیم میگوید در نزد بیمار گریه کردن ممنوع است - مناسب حال بیمار نیست -

و مضرِ صحت اوست محبوبه فی الفور قطع گریه نمود۔ چشم ها را پاک کرد۔ ولے روز بروز حالت مریض بدتر میشد تا چهار روز گذشت۔

حالت محبوبه معلوم است۔ احتیاج بتفسیر بیان ندارد۔ که چگونه مشغول نوحه گری و مناسب سرائیست۔ روز پنجم صالح افندی قونسلط کرد و گفت:۔

فردا سه چهار حکیم خواهم آورد۔ همان شیخ یوسف السید و دو لفت و دو نفر اطباء دیگر آمده نگاه کردند۔ و فرداً فرداً معاینه کرده رفتند، طاق دیگر۔ درجه حرارت از چهل افزون نیست۔ بالسان فرانسوی قدرے گفتگو کردند۔ یکے از آں حکیماں که شناسائی نداشت۔ از بنده پرسید "شما پدر مریض هستید؟" صالح آفندی گفت "نه خیر۔ ایں معلم و بجائے پدر است" گفت "بگوئید عیب ندارد"۔ صالح آفندی گفت۔ یوسف آقا۔ من روز اول گفتم۔ و اینها هم میگویند۔ در صد بیست و پنج امید بهبودی دارد۔

بسر زده گفتم۔ امان! الله! امان! ایں مگر چه ناخوشی دارد۔ شیخ یوسف السید گفت ایرانیان را نام بردن دیگر سوے بخشند۔ آں وقت گفتم که۔ درد و مرض نداشت۔ ولے امروز ایں موسیوها متفق و یک رائے هستند که دق و حماے مرکبه و خولیا۔ هر سه وجودش را احاطه کرده اند۔ اگر درجه حرارت از چهل و یک بگذرد۔ معالجه پذیر نیست۔ ولے باز قطع امید نتواں کرد۔ و مرض هر چند مخوف باشد قطع امید نشاید۔ مواظبت بسیار لازم است۔ مریضان سخت تر ازیں صحت یافته اند۔ دوا همانست که صالح آفندی داده۔ چیزے هم علاوه کرده رفتند"۔ هشت روز بدتر و پریشان تر میشد۔ خود را نمیدانست۔ صالح آفندی گفت۔ تخت را بر چیده رخت خوابش در روے فرش پهن کنند۔ که راحت باشد۔ بفرمودهٔ او عمل شد۔ محبوبه از تنها گرفت۔ حکیم از پاپها و حاجی مسعود هم یاری کرده۔ بر روے رخت خوابش گذاشتند۔ مادر در یک طرف سکینه در جانب دیگر۔ محبوبه یک هفته است که نه خواب کرده و نه خوراک۔ مجسمهٔ محض گشته۔

غرهٔ محرم است و درایں خانه آثار قیامت پیدا۔ روزگار همه سیاه گشته۔ شب با حکیم نرفت۔ درجه گذاشت۔ حرارت چهل و یک سهل است۔ از چهل و دو هم گذشته۔ بمن اشاره کرد بروے محبوبه را بیروں کنم۔ اگر وصیت دارد بگوید۔

گفتم۔ محالست بیرون نمیرود۔ تو هم نگو۔ هنگامهٔ محشر برپا است۔ صدائے شیون
وا ویلا بهفت همسایه میرود۔ یکبار دیدم محبوبه خود را بر بالائے ابراهیم بیگ انداخت۔ چنان فریاد
یا حبیبی، یا مولائی برآورد که در و دیوار بناله در آمد۔ با صدائے بلند: "روح روانم کجا میروی؟"
آرام جانم مرا بے یار و غمگسار میگذاری؟ قربانت گردم۔ پس از تو من خواهم ماند؟ نه والله!
زندگی مرا حرام است! نخواهم زیست! اینها گفته سخت ابراهیم بیگ را در آغوش کشید۔

که دست از دامنت هرگز ندارم تو گر داری تحمل من ندارم
نشستم سالها در انتظارت که روزے تنگ گیرم در کنارت
ترا کشته است اے حبیبی عشق ایران ز عشق تو نه ایم کمتر یقین دان

حاجی مسعود آماده با مهر از گیسوان محبوبه گرفته کشید۔ و گفت۔ بر خیز۔ مولاے مرا خفه
کردی۔ محبوبه فریاد بر آورد۔ دور شو اے قاتل حمزه۔ اے جلاد رو سیاه۔ خیال داری روح را
از هم جدا سازی؟ باز خود را انداخته و را ببر کشیده ابیات ترکی را خواندن گرفت۔
این هنگامه تا طلوع صبح کشید۔ زنان همسایه بقاعدهٔ عرب صیحه کشیده و نوحه می خواندند
این مجلس نمونهٔ روز محشر و این پردهٔ جگرسوز دلهائے آشنا و بیگانه را آتش میزد۔
حاجیه۔ ناکام او غول وائے۔ جوان بالام وائے۔ گویان یک طرف۔ سکینه
بیجس در عالم غش زلف کنان۔ سر بدیوار زنان۔ وا برادرا گویان۔ مرا یتیم می گذاری! از آن طرف
حاجی مسعود چنان مشت بر سر زد که انگشتر عقیق بر سرش فرو رفته۔ ناگهانه خون سرخ بر رخسار
سیاهش روان گردیده۔ یا مولائے گویان و اشک ریزان۔ این بندهٔ یوسف سرگشاده بآه
دریده و پیراهن تا دامن چاک کرده۔ بسر و سینه کوبان۔ یک طرف حکیم هر دو دست در بغل حیران
سرگردان۔ همسایگان نوحه کنان۔ محبوبه یا محبوبی! یا حبیبی! یا مولائی گویان ....
با ابراهیم چسپیده۔
حاجی مسعود میگوید۔ حکیم باشئ ایران کو؟ ایران! ایران! زیاده از یک ربع ساعت
نه از محبوبه آوازے و نه از ابراهیم بیگ نفسے بیرون آمد۔ حکیم پیش رفته۔ معاینه کرده دو دستی
بسر زده گفت۔ انا لله و انا الیه راجعون۔ هر دو تمام شده اند۔

م م م م

بعد رنجوری سه سال اندر عذاب   رفتنے بے نمش گر آید بخواب

ز آستیں دست محبت بر فراز   اندک اندک پرده بالا رفت باز

در دوم پرده حکایتہائے عشق   صحبت عشاق و عادتہائے عشق

سر معشوقاں و آں عاشق کشی   و آں خوشی عاشقاں با ناخوشی

آں سفر کردن بہر شہر و دیار   در پئے معشوق خود با حال زار

قصۂ معشوق و بیماریٔ او   ماجرائے عشق و یاریٔ او

آں پئے چاره بہ پیش این و آں   رفتن و خوردن قفا از ناکساں

قصۂ آں خواب شخص محترم   که کنوں آسوده در باغ ارم

نا امیدی ہائے امید جدید   بار دیگر باز گشتن نا امید

در فراش نا امیدی زرد رُئے   در فتادن که منم بیمار اوے

آں فرو بستن لب از گفت و مقال   در فراش غم بسر بردن سه سال

ناله ہائے مادر دل سوخته   که بدا ما وبلش دیده دوخته

آں حکایتہائے محبوبہ نجیب   سوزشش در فرقت وصل حبیب

سوختن چوں شمع اندر شام ہجر   که شود روزے راگم نام ہجر

آں کشیدن نالۂ حق یا مدد   که مگر شاہے بامدادش رسد

آں بریدن چشم امید از ہمه   روز و شب از مرگ کردن زمزمه

آں نگاه حسرت آمیزش بیار   که بود در گور آغوش و کنار

خود طمع از وصل من آمه ببر   تا که در وصلم نباشد آبخور

جاں سپردم در ره عشق وطن   گر توئی اہل وفا پئے آئے من

آں ثبات عاشق دلداده اش   حال محبوبه ز پا افتاده اش

گه بجاناں بود جانش متحد   ق   زخمها و خون او خوں منجمد

در عرد قش گشته دیجاں افتاد   در نیای جسم جاناں جان نهاد

گو حکایتہائے مجنوں تازہ کرد — چہرۂ عشق کہن را غازہ کرد
خواست چوں فصاد تا فصدش کند — او بخود لرزید کہ قصدش کند
گفت من از تو زنم رگ ایعمو — گفت از لیلیٰ زنی ہذیاں مگو
گفت اندر دست من ایں نیشتست — گفت چشم من بفکر بست تست
من کیم لیلیٰ و لیلیٰ کیست من — ہر دو یکے روحیم اندر دو بدن
چوں ز لیلیٰ جاں رود جانم نماند — من نمانم تا کہ جانانم نماند
دفتر عشق کہن پیچیدہ دار — کہ شگفتے پیش آرد ایں نگار
عشق شاہ است وہمہ عشاق شاہ — عاشق خود را بداں بے اشتباہ
عاشق تو در تمنائے وصال — داد جاں اندر سر فکر و خیال
در معشوق خود جاں باختہ — گاہ وصلش با جدائی ساختہ
از غم بیماری جانانِ خویش — داد جاں در راہ عشق آں سینہ ریش
ایں چنیں معشوق وایں عاشق کہ دید — تا محبت آفریں عشق آفرید
عاشق ما عاشق خاک وطن — قبلہ گاہش تربت پاک وطن
او برید امید دست از جان بشست — لیک بیدل گشتہ یارش تندرست
او ہمی پنداشت کہ جانش رود — خواست پیشا پیش جانانش رود
گر کسے گوید کہ یارش بیوفاست — ورنہ معشوقش ز عاشق چوں جداست
گویمش کایں یار خلاقی کند — ہر چہ ہالک در رہش باقی کند
گر بصورت گشتہ از عاشق جدا — در بمعنی وست در دست وفا
ہم ازیں عاشق ما آرزو — وا شرت گر ببینی بدقت اے عمو
کہ کند جاں در رہ جاناں فدا — تا فنائے او دہد او را بقا
ایں چنیں عاشق کجا کے مردہ شد — مردہ کے شد آنکہ نامش مردہ شد
خاصہ عشقے کو نہ از روئے ہواست — نے بشوخ رومی ترک و خطاست
عشق آں رخشندہ خاک تابناک — کہ بو و گل رنگ از خونہائے پاک

خوابگاہ آں نیاگان غیور — کہ در او شیراں نکردندے عبور

عشق آں خاکے کہ من خود از ویم — در فراقش روز و شب ہچوں نیم

عاشقم بر خاک و استقلال خاک — عاشقم بر حسن استقبال خاک

عاشقم بر خاک و بر قانون خاک — عاشقم بر لیلیٰ و مجنونِ خاک

عاشقم بر خاک اما خاک خویش — سینہ دارم چاک اما چاک خویش

عاشقم بر موسیٰ و طور و قبس — عاشقم بر شحنہ و دزد و عسس

عاشقم اما بر آنکو عاشقم — عشقبازی را بلا من لایقم

عاشقم من عاشق استم بالیقیں — ہست بر ہا نم زبان آتشیں

ہائے ہائے آں عاشق دل باختہ — سر ز پا و پا ز سر نشناختہ

رشتۂ امید خود بگسیختے — در علاجش چارہ ہا انگیختے

از طبیباں مسیحا دم علاج — جستے ور دفعش ایں سوء المزاج

تا مظفر شد طبیب دیں وثار — مہرباں و واقف از اسرار یار

آستیں بہر مدا وا بر شکست — پس بہ نبض او ز رحمت برد دست

گفت جستم درد و ہم درمان او — من ز مردن میرہانم جان او

در مدا وایش نخستیں گشت راست — کہ قد چوناں کمانش گشت راست

آب رفتہ باز آ در دی بجوئے — کوگل رویش عیاں شد رنگ و بوئے

اندک اندک تکیہ دادی بر عصا — میزدی گامے بامید خدا

آں زماں خواہم بمصر آدم سفر — بردہم بر قبر آں عاشق خبر

عاشقا برخیز کآمد رستخیز — طوطیا بار دگر شکر بریز

مژدۂ صحت رسانید از عراق — وز علاجے خوش بحسن اتفاق

کہ ز انفاس مسیحائے دوم — طاؤس اقبال ما بگشود دم

یار بیمارت بہ بستر گشت راست — آمدش ز الطاف حق آنکہ خواست

ہاں تو یا حق گوئی کہ آمد مدد — خیر تا دستانت بہ دامانش رسد

بوسہ زن بر پا و بر دست و سرش — ہم بانفاس دم جاں پرورش

ایں طبیب است آنکہ خود میخواستی — نیست اندر قول من ناراستی

خیز اے عاشق کہ دست سر نوشت — بہر ایراں دفترے از نو نوشت

در سوم پردہ دہد عاشق جواب — دارم امید قوی کآید بخواب

اے جہاں دار اے دل افروختہ — عشق ایں ساں لازم است آموختہ

از آنجائیکہ ہر کتاب را خاتمہ درکار است۔ لہٰذا دریں کتاب مستطاب کہ راجع بجب وطن میباشد مناسب تر از خاتمہ جز بیان ترقّیات دولت و ملّت ژاپون ندیدم۔ درایں مقام چند مطلب ملحوظ است۔

اوّل۔ بعض سخنہائے رضا خاں مازندرانی را کہ حکایت کردہ تصریح نمایم۔

دوم۔ ظاہر دارم کہ درقوہ و نہاد بنی آدم ہست۔ اگر بجد اقدام در ہر کارے نماید انجام پذیر۔ و منظور اصلی فرق میان پادشاہ ایران و امپراطور ژاپون است کہ ظاہر سازم۔ تا مردم سروسامان ژاپون را از امپراطور۔ و پریشانی ایران را از شاہنشاہ ایران ندانند۔

باید دانست کہ ملّت ژاپون در ظلمت جہل و خرافات و بہ غرق و گرفتار خوئے بہیمیت مطلقہ بود ابداً از انسانیت واقف نبودند۔ و ہیچ راہے بعالم علم و تمدن نداشتند۔ ہمگی پیرو خرافات و موہومات اسلاف بے مغز و افسانہ دروغیں و داستانہائے باستانی بودند۔

پدید آمدن نوع خود را کہ اشرف مخلوقات ست۔ از برائے قبول تمدّن و خدمت بعالم انسانیت و کشف حقایق و رموز مدنیت و سیاست نمی پنداشتند۔

بلکہ چوں سایر امم جہالت پرست۔ خلقت خویشں را برائے تن پروری و کامرانی میدانستند ہنگامیکہ سلطنت بہ میکادوی اعظم عالیہ رسید و شئونات بمعنی زائل گشت و در سن پانزدہ سالگی اعلیحضرتش بتخت سلطنت برآمد۔ و اصلاحات لازمہ را کہ موافق اقتضائے آں زماں بود بموقع اجرا گذاشت عقائد و افکار دو ہزار سالہ اجداد خویش را یک دفعہ عقب انداختہ۔ درکمال سرعت حسن افکار و ثمرات نیکوکاری خود را ظاہر ساخت۔ و بدوں ملاحظۂ افعال و کردار ناشایست اجداد خود را در مجالس نقل محافل نمود۔ کہ اجداد من فیلسوف و دانا و نہ شاعر بودند۔ شعرائے ما ایشاں را ہنگام مدح و ثنا فیلسوف خواندہ بلکہ جہاں آرا و فرزند خدا ستودند۔ و در بارۂ آناں مبالغہ را از حد گذراندند۔

ازین ممدوح را با شتباه انداختند۔ تا رفته رفته مجاز را حقیقت پنداشتند۔ چنانچه در وقت گفتگو با مقربان درگاه و چاکران بارگاه روئے خود را نقاب پوشیدند۔ در ظرفے دو دفعه طعام نخوردند۔ و جامئه را دوبار نپوشیدند۔

اکنون نخستین بشارتیست بشما میدہم۔ تا بدانید و آگاه باشید که از امروز منہم یک فرد از افراد ملت شما ہستم۔ و ازین تاریخ و بعد درمیان من و شما غیر از برابری و برادری چیزے باقی نخواہد بود۔

این پادشاه جوان۔ با عقل کہن دریافت که به ملت که در مرتبهٔ فرزندند۔ کبر و غرور نخرج دادن از طریق انسانیت و تمدن دور است۔ و درین دور زمان درخت تکبر جز محجوبیت و خذلان بار ندہد۔ اقتضائے جہانداری کشورستانیست۔ و آنہم ممکن نباشد۔ الا بعلم و عمل۔ و این نیز حاصل نگردد مگر به فضل و ہنر۔ یکبارہ اوقات خود را مصروف داشت که جنود جہل و خودبینی را از دستگاه خویش براند۔ و لشکر عقل و تمدن را در جائے خود بنشاند۔

درمیان ملت خود قانون مساوات و مواسات گذارد۔ و درخت نفاق و شقاق را مملکت بیخ و بنیاد برآرد۔ چه قرنہا طریق ترقی و تمدن را یاجوج و ماجوج جہل سد نادانی بسته۔ و مانع بزرگ گشته بود۔ یکبارہ بدستیاری سکندر حزم سدے محکم بست۔ و برائے انتشار تعلیم و تربیت و صنایع و فنون معلمان ماہر و استادان چابک دست بیاورد۔ و بدین وسیله سلطنت و حکمرانی خود را بیاراست۔ که نامش سرلوحهٔ تاریخ آیندگان گردد۔ و به ثبوت رساند که در قطعه آسیا ہم قوانین مساوات بین الناس و آزادی ممکن الوقوع است۔ نه ممتنع الوقوع۔ بلکه زود تر از رہا اصلاح پذیر و مستعد قبولند۔

آنچه مرکوز خاطر مہر مظاہرش بود در اندک زمان مجری نمود۔ و تبدیل استبداد را بمشروطیت کرد۔

بدوا خود را از درجهٔ خداوندی بمنزلهٔ بندگی تنزل داد۔ "تا خداوندگار سلاطین ہمسایه خود گردید۔ و انگشت حکمرانان کرهٔ ارض را در دندان حیرت گذاشت۔ و این فقره را خاطرنشان عالمیان نمود که قواعد حکمرانی از روئے عدل و انصاف منافی با سلطنت شخصی است۔ یکسے تن امدا اگرچه

مجسمۂ ہوش و دھاء و چکیدۂ عقل و ذکاء و ریختۂ تمدن و انسانیت ہم باشد از خطا معاف نتواند بود۔ ناچار از عہدۂ مہام امور جمہور عاجز آمدہ۔ و جمعے کہ اطراف او ہستند بجلب منافع خود خواہند کوشید و مظنون است کہ بدعتہائے مضار ایجاد نمایند۔ در ہنگام استعمال تریاق سم مہلک بکار برند و در گاہ جنگ آشتی نمایند۔ و ہنگام بزم تمہید رزم کنند۔

پس بقانون شرع و طبیعت چوں ہیئت مجموعہ انسان بایستے کہ بطور تعاون و تناصر کفایت حوائج خویش کنند۔ ہمیں طریق ادارۂ امور سلطنت نیز محتاج بہیئت کاردان و باکفایت است۔ کہ برائے تدبیر و ترتیب امور ملکی و مہام دوستی عقل گرد آرند و انبازی کنند۔ تا توانند در تحت ریاست شخص پادشاہ بعنوان مشروطیت بآزادی و اتفاق آرا و حلال مشکلات امور جمہور گردند۔ زیراکہ آراء جماعت از خطا و خلل دور۔ و از فنا و انقراض مصئون و محفوظ است چہ یک تن اگر از میاں رود آنچہ از ذکاوت و دانائی دارد با خود برد۔ ولے جماعت ہیچ وقت فنا پذیر نبود۔ ع

یکے میرود دیگر آید بجایش

ایں تصورات حکیمانۂ میکاڈو۔ نتیجۂ چنیں بخشید کہ یک مرتبہ حجاب کبر و جلال بیندا خت و برقع از جمال برداشت۔ باصورت خنداں و دلشاداں بارعام درداد۔ و امرا و بزرگان کشور و لشکر ہمہ را بمجلس خود خواند۔ برعایا و جمیع طبقات التفات فرمود۔ عموم را انگشت حیرت بدنداں گذارد۔ زیرا کسے را تصور ایں نبود کہ ممکن باشد جمال خداوند خویش را بے پردہ ملاحظہ کنند۔ بعضے را خواب۔ و برخے را خیال۔ دیگرے را یقین۔ آں یکے را شبہ مبہم بود۔ چہ ابداً تصور ایں معنی را نمی کردند۔ کہ پادشاہ والاجاہ خود را بے پردہ و نقاب بر آناں نماید۔ و ایں ملت سیاہ روزگار را با پرتو نور آزادی منور سازد۔ و ہمگان را بہ پیشگاہ سریر سلطنت بخواند۔ و مالک ملت ایشان را بسعادت ابدی برساند۔ حریت و استقلال در مملکت و آرائے رعیت مرحمت فرمودہ از فیض شرکت در امور برخوردار گرداند۔ بفریضۂ مشروعہ خود کہ فقط حفظ وطن و ابنائے وطن از دست اندازی بیگانہ است۔ با ہمت شاہانہ و حمیت ملوکانہ اقدام ورزد و دریغ ندارد۔ در راہ استقلال ہیئت اجتماعیہ تا آخریں قطرۂ خون خویش نثار نماید۔ زہے سرے کہ در ایں راہ بچوگان سعادت

گشته - خیے خونے کہ درایں کار مقدس بریزد -

پادشاہ جواں بخت ثر آپوں موتسو هو بتو رعایا و امرائے خویش راہمینکہ از شمول ایں عاطفت درحال فرح ونشاط دید - دانست کہ از نشۂ کدام بادۂ فرح بخش سرخوش گشتہ اند - لب بموعظۂ حسنہ ونصایح سودمند گشادہ - ہمگی را بجمالت و محبّت واتفاق کہ اس اساس سلطنت و دولت وبقائے رعیّت وملّت است انداز نمود - و احسان خود را در بارۂ عموم واحسان عموم را دربارۂ ہمدیگر توصیہ فرمود وخاطر نشان نمود - کہ فنائے دولت وملّت در دست جنود نامسعود جہل ونفاق است - وکذا بقائے دولت وملّت با لشکر ظفر اثر علم واتفاق - امید وارم برخلاف ماضی واجداد واسلاف خود کہ پیوستہ در جلب منافع شخصی واحترامات ذاتی میکوشیدند - من درجلب منافع نوعی بکوشم - ومن بعد از بہادرین علم ومعرفت یاری گیرد - جنود نامسعود جہل را نیست ونابود سازد - وہمگی منافع نوعی را بر اغراض شخصی اختیار رود رسایۂ اتفاق - سعادت ہیئت اجتماعیہ را بچنگ آریم -

بشما باورون صاف قول وپیمان بنہادیم - دایم خیر ملّت ودولت را اگر منظم ندارم در فنائے شیئونات شخصی خود کوشیدہ خواہم بود - منافع حفظ حقوق مملکت وملّت ودولت راجع بعزّت وشوکت وسلطنت نیست - ہرگاہ در مراعات واحترامات فالقدر آں تکاہل وتکاسل ورزم وجانب اورا مہمل گذارم - احترام وتشخصی برائے من باقی نتواند ماند - زیرا دولت عبارت از ہیئت اجتماعیہ ملّت است - ہر یک از افراد ملّت نمائندۂ دولت تواند بود - ولے پادشاہ را بتشخص نمیتواں دولت گفت - بلکہ لفظ دولت بہیئت اجتماعیہ اطلاق میشود - کارہائے ملک وقتے بنظام آید ومملکت زمانے متمدن شمردہ شود کہ دولت وملّت را مغایرتے درمیان نباشد - بچوں روح وجسد باہم در آمیزند ومتحد ویک دل ویک جہت با نیت پاک وخیالے خالی از شوائب اغراض دست بہم دادہ باستحکام امور دولتی وملتی ودفاع دشمن وآبادانی ورونق وطن بکوشند - اگر چنانچہ ہیئت مجموعۂ ملّت پراگندہ شود - بالطبع شیرازۂ اوراق دولت گسستہ میشود ودولت انقراض می یابد -

پادشاہ بہ منصب عظمی ولقب مخصوص ممتاز است - واکنوں کہ ایں منصب جلیل ولقب

جمیل از جانب رب جلیل در مادۂ من اعطا گشتہ۔ اگر در حمایت وطن و رعایت ملت تکاہل و
تکاسل ورزم۔ عند اللہ و عند الناس مسئول و شرمندہ خواہم بود۔

استبداد۔ آباء و اجدادم را مانع از اعمال بایں وظیفۂ مقدسہ بود۔ والحال کہ من
بر حسب وراثت قائم مقام آباء خود شدہ ام۔ بشکرانۂ ایں موہبت عظمیٰ و عطیت کبریٰ از ہر باب
چشم از دعاوی بیجائے اسلاف خود پوشیدہ۔ من بعد کارہائے ملکی و ملتی را با شوریٰ و رائے ملت
در تحت نظارت گروہے از رجال کار آزمودۂ قوم ژاپون محول و مجری خواہم ساخت۔ بہیچ کار
راجع بملت اقدام نخواہم نمود۔ و امتیاز با حدے دادہ نخواہد شد۔ مگر اینکہ دار الشوریٰ ملتی قرار داد
آں را مرتب نمودہ بمجلس وزرا بفرستد۔ و در مجلس وزرا ہم اگر صلاح دولت و ملت دیدہ شد۔ ثبت و
امضا شدہ برئیس کل کہ من ہستم بفرستند۔ تا صحہ گذاشتہ و با جرائے آں حکم نمائیم۔

چہ از قرائن خارجیہ دریافتہ ام کہ اہالیٔ مغرب زمین مارا آسودہ نخواہند گذاشت و
دندان طمع برائے ملک و مال ما تیز کردہ اند۔ پس مارا لازم است کہ پیش از آنکہ ایشاں
بدیں خیال باطل افتند۔ و روز روشن مارا مبدل بشب تار کنند۔ سدّے متین بر رہگذر ایں سیل خانماں
برانداز بہ بندیم۔ و خود را از شر آنہا محافظہ نمائیم۔ و ایں سد متین بستہ نمی شود مگر بنور معارف و
آزادیٔ افکار و قلم۔ چرا کہ مسلم اولین و آخرین است۔ چہ ہر نیک بختی و سعادت از علم حاصل میشود۔

گذشتہ بر ایں۔ اولین پلۂ سلم ترقی عدالت است۔ ہیچ عمل کردہ را پردہ نکشید۔
در مجالس و محافل عیوب کار را بحث و در روزنامجات بنویسید۔ و از کسے نترسید و نہراسید
تا رفع موانع و عیوب را نمائید۔ از معبود خود بہراسید۔ نہ از متصدیان امور۔ اگر شخص عیب خود را
بداند و بر آں آگاہ شود البتہ از آں اجتناب خواہد کرد۔

بعد ازیں خطابۂ مفصل امپراطوری کہ مجمل از آں در اینجا ثبت شد۔ تقویت حالیہ
آزادی قوائے ضعیفۂ ملت جمع و براہنمائی خرد دور بین خونہائے افسردہ را بسرعت ہر چہ تمامتر
بجریان آورد۔ گویا ایں نطق امپراطور دم مسیحی بود۔ کہ بمردگان روح تازہ بخشید۔ ملک و ملت
ژاپون را زندہ گردانید۔ مملکت فرتوت غرب غرب الغرب جوانی از سر گرفت۔ مانند بہار بہاریں
اثرات خضراء بخشید۔ نخستیں امرے کہ توام از ملت و دولت صادر شد ایں بود۔ کہ سی نفر از

دانایان وارباب فطن وذکا بپائے تختہائے دول خارجہ رسماً فرستادہ شوند۔ تا ترتیب جملہ کارہائے لشکری وکشوری آنہا را از بری وبحری دیدہ ودانستہ دستور العمل صحیح بجائے ترقیات ملک خود حاصل نمایند۔

برائے ہر ہیئت رئیسے معیّن نمودند۔ سپس در تحصیل علم مملکت داری دول خارجہ عقائد ومشاہدات وملاحظات خود را از تکذیب وتصدیق برآں افزودہ۔ مجلس شورائے ملی خود تقدیم نمودند۔

مجلس پس از رد وقبول وجرح وتعدیل آنچہ از قوانین دول منافی ومخالف با وضع آنان بود ترک وخودشاں قانونے کہ جوہر قوانین متمدنین امروزہ شناختہ شدہ ترتیب دادند۔

اوّل کارے کہ کردند۔ کارخانجات آدم سازی باز کردہ۔ مردان جنگلی ووحشی خود روئے ژاپون را در آں کارخانجات ریختہ۔ در اندک زمان چناں تربیت وتعلیم دادند۔ کہ بہتر از امیر البحر ہائے انگلیس وممتاز تر از توپچیاں المان وقابل تر از اُستادان آمریکا۔ از آں کارخانہا بیروں آوردند چہ غیرت ذاتی وذکاوت جبلی آسیائی در خمیرہ ونہاد ایشاں متمکن بود۔ نہایت تا آں زمان تربیت کنندہ نداشتند۔ ہنگامیکہ آں خداوندان دہ اسباب تربیت راموجود دیدہ۔ فن وتشکیلیکہ جہت محافظت ملک تحصیل معاش۔ رفع امراض مضرۂ زراعت۔ فلاحت وتمدن ہیئت ملیہ کہ اکمال ہر یک از آں در اروپا متوقف بسال ہائے دراز بود۔ در اندک زمانے بوجہ احسن باکمال مفاخرت آموختہ نتائج آں را بعرصۂ شہود گذاردند۔

از نتیجۂ جد وجہد وثمرۂ غیرت وجمیّت طبیعت۔ نقشہ مملکت را یکبارہ تبدیل دادہ۔ مغاکہائے ملک را بدل بباغہائے گوناگوں نمود۔ اختر سعادت اہالی درخشید۔ اسباب ترقی بطورے از برائے ایں ملّت فراہم آمد کہ تاکنوں از برائے ہیچ دولت وملّتے میسر نگشتہ۔ کہ از ابتدائے امر خود از احتیاج بخارجہ آزاد شوند۔

وایں ملّت باغیرت ہرچہ آلات وادوات جنگ وجدال از توپ وتفنگ از باروط وفشنگ۔ کشتیہا وراہہائے آہن ومہندس واُستاد لازم داشتند۔ تمام را از ملّت خود تدارک نمودند حتیٰ عملجات از خودشاں۔ آہن از خودشاں۔ چوب وتختہ ومیخ از خودشاں معلم ومعمار ومربّی از خودشاں۔ نان ونمک وپوشاک وظروف از خودشاں مہیا شد۔ بدوں اینکہ در ہیچ چیز

از قلیل و کثیر محتاج بخارجه باشند و از ثروت مملکت کیسهٔ رقیبان خود را پر کنند۔ همهٔ از خود آماده و مهیا کرده اند که اینقدر خوش بختی و اقبال هیچ دولت را تا امروز قسمت نشده است۔

انگلیس را لازم است تختهٔ از خارج ابتیاع نموده کشتی سازد۔ روس هم محتاج گندم است از خارجه آورده نان بخورد۔ فرانسه صد و پنجاه سال است که در عمل شعر بافی شهرت داشته وے محتاج ابریشم از خارج است۔ این ملت شیر خواره آنقدر نمانده که از جهت خوبی و ارزانی شعر بافیٔ فرانسه عقب نشانند آنهم از ابریشم خود۔ اگر انسان در عمل اندک فکر کند هر آینه خواهد دانست در زمان قلیل چه قدر پیش رفت در سایهٔ جد و جهد و اتحاد ملت و دولت ممکن تواند شد۔ آئے چه نیکو سروده اند ؎

بهر کارے که همت بسته گردد
اگر خارے بود گلدسته گردد

اینها را باید حمل بر کرامت نمود۔ چه خدائے قادر بایں مشت خاک تا درجهٔ قابلیت و استعداد بخشیده که بتشریف شریف "ولقد کرمنا بنی آدم" مباهی و سرفراز آمده است۔ "فتبارک الله احسن الخالقین" را جهت آناں فرموده است۔

فرمایش امپراطور فرانسه مطابق است با آنچه ذکرش گذشت۔ از سخنان ناپلیون که در تاریخ او ضبط است یکے آنکه لفظ محال را باید از کتب لغت خارج کرد۔ یعنی در دنیا امر و عمل نشدنی نیست۔ همهٔ امر موقوف بهمت بنی آدم۔ و اگر خواسته باشد میتواند بموقع اجرا درآورد۔ و لفظ نه در هیچ موقع و مقام استعمال نکند۔ بلکه لزین نافیه را باید آب همت و غیرت شست۔

ملت ژاپون یک دفعه پرده از روئے اقداماتی که در خفا محفوظ و مستور داشته بودند برانداخته۔ در جنگ چین چینیان که آنها را عهد قلیل خوردی پنداشتند۔ مقر شدا زندگی خود شان نموده و هم بعالم مالک رقابی خود را واضح نمودند۔ هر چند پس از حصول آں مظفریت ثلاثه اروپائیا متحداً مانع از حصول مقصود ایشان گردیدند۔ اینهم نکتهٔ بود بهیبت و دهانی که ژاپون با کمال مهارت در آں موقع بخرج داد۔ یعنی صرف نظر از حقوق ثابتهٔ خود نمود۔ و جداً در تدارک کوتاهی دست ایں دراز دستاں کوشید۔ ایں بود که چناں سعی و اقدام نمود که در قلیل زمان باکمال

قدرت بجائے باز گردید کہ بچنگش دادہ بودند۔

شبہہ نیست کہ لشکر اروپا تمام نادم و پشیمان در نہایت پریشانی از ممالک چین عودت خواہند نمود۔ ولو چند سالے دو سر گنج شائیگان نشستہ باشند۔

حالا تشریح و تحقیق معانی این خطابہ را کہ امپراطور ژاپون نمودہ ایم کہ اینک سیر ہر صحیفہ نامہ نگاران و در نظامنامہ مجالس خاص و عام۔ ترقیات عالم ترقی فوق العادۂ ملت و دولت ژاپون ثبت، و ضرب المثل شدہ است۔

آیا خود پادشاہ بجز این خطابہ کار دیگر ہم کرد؟ یا تمامی امور دولت را یکان یکان در تحت نظارت خود آورد؟ یا بمدرسہ ہائے ژاپون معلمی نمود۔ و خودش فابریکہا کشود و شعر بافی کرد؟ و زراعت و فلاحت نمود؟ نہ واللہ! ہیچ یک از اینہا را بنفسہ مباشرت نفرمود۔

بلکہ این نام نیک و شہرت بے پایاں را از آں حاصل کرد مانع پیش رفت کسب علوم و ترقیات ملت خود نگردید۔ از اسراف در شئونات خود صرف نظر نمود۔ خوبی پادشاہان ترقی خواہ با ننگ و نام اینست کہ راضی شوند۔ امور دولتی و ملتی در مجلس شوری حل و عقد شود۔ از این زیادہ مرحمت و جانبداری در حق ملک و ملت از شخص شخیص پادشاہ نشاید۔

این بود کہ در اول جلوس وارث تاج و تخت کیان۔ اعلیحضرت عدالت خواہ مظفر الدین شاہ خلد اللہ ملکہ کہ براے زندۂ آں شاہنشاہ دل آگاہ دین و آئین نخستین خسروان پیشوا نشان بود از راہ عدالت گستری و تبعہ پروری کہ سرشت ذات ہمایون شہریار بلند پایگاہش بود۔ با کلام در نظام خود فرمودند:۔

کارہا خیلے پس افتادہ۔ اکنون ہنگام اصلاح و ترقی است۔ سعی کنید و کوشش نمائید۔ بہر وجہ من الوجوہ کہ سبب ترقی و پیش رفت امور دولتی و ملتی را در بیابید در تقویت و جانبداری و مراعات خود داری نخواہم فرمود۔ بزراعت تشویق و برونق تجارت امر فرمود۔ چہ امر و چہ حکم؟ اگر بدقت ملاحظہ شود از وزراء خواہش و التماس فرمودند۔

در وقع فرمایشات این پادشاہ ترقی خواہ دل انسان کباب میشود۔ در وقتے فوق العادہ دست میدہد۔ اگر چنانچہ این فرمایشات بموقع اجرا گذاشتہ شدہ بود۔ حالا لذت

ثمرهٔ آنرا ملت می چشید. کتاب و صحایف سخن آن خطابهٔ همایون آراسته. و بلباس و قافیه و سجع پیراسته. تاریخ موزون و مقفا شده. شان و رتبهٔ فرمایشات شاهانه هزار درجه بالاتر از خطابهٔ میکادو و امپراطور ژاپون شمرده میشد.

افسوس وزرائے خود غرض که حقیقتاً شایسته و سزاست در جرگ جانیین دولت و ملت بشمار آیند. اهمیت باین فرامین ملوکانه نداده "کان لم یکن" انگاشته. بلکه مانع شدند که بموقع اجرای وضع شود. اینست که ما هم مختصر و بے ربط و بے ترتیب اشاره بدان خطابه نموده که شاه چنان گفته بود.

ما چه قدر ملت بدبخت و ناانصاف بشمار خواهیم رفت. اگر شکر حق این لطف شاهانه را ادا ننمائیم از پادشاه همین قدر ممنون و متشکر باید بود. که مانع اصلاحات نشود. و حال آنکه آن شاهنشاه میفرماید. در تسهیل هرگونه اسباب ترقی پیش رفت کارها حاضر و با شما شریک هستم. و بهرگونه جانب داری و تقویت حاضرم و خود داری نتوانم نمود.

اے با انصاف مردم. وزرائے شما هم یک طبقه از رعیت ایران هستند. پس آنچه غفلت رفته از شماست. در این هنگام که زمان مساعدت داده. و خداوند چنان پادشاه رؤف مهربان بشما مرحمت فرموده. چه کردید. یکے از آنها را نشان بدهید.

گناه و وبال ملت بجهل گردن وزرا و علما و ارباب نفوذ و اقتدار است که صاحبان کرور شده و دارائے هزار کروفر. صاحب عمارات عالیه که پرا ز مبلهائے گرانبهائے فرنگستان است گردیده اند. در ازائے این نعمت چه خدمت بولی نعمت خود کردند؟ جز اینکه در بین ملل و دول و در تاریخ عالم اینخواری و بیمقداری را بنام نامی این چنین پادشاه جمجاه. ترقی خواه عادل ثبت و ضبط خواهند نمود!

و در ضمن، نام خودشان را ببذل عطا و سخا شهرت میدهید. هزاران حق ملت را ضایع مینمائید. و ثروت آنان را بطور نامشروع صاحب میشوید. همهٔ اینها وبال گردن شماست. اینکه هزار یک از نعمائے خود را بنیادان و غیر مستحقان می بخشید. تا نام شما بسخاوت علم گردد. بهرهٔ فضیلت شما نخواهد شد "و ما یک لا تنزلی و لا تتصدقی"

آیا از وزیر بحال ملّت سخاوت مستحسن است یا درایت ؟ آیا عدالت و امانت و حزم واحقاق حق و رائے صایب و نیکوکاری و عاقبت اندیشی و دُور بینی و حفظ حقوق و ناموس ملّت کہ امروز در عوالم تمدّن خودنمائی مینماید ثمرۂ سخاوت وزرا ہست ؟

آخر سعادت وزرا کہ از خلفائے خود در ممالک اسلامیہ ماندہ ۔ جُز آنکہ نصف اعراب را سائل بکف نمود ۔ چہ ثمر دیگر بخشد ؟ آیا نتیجۂ درایت "بسمارک" آں نشد کہ تمام ملّت آلمان را آگاہ ساخت تا ہمگی سربازی اختیار نمودند ۔ کہ ہنگام ہجوم دشمن وطن را دفاع نمایند ۔ تاجران معتبر و صاحبان ثروت با سربازی فخریہ و مباہات کردند ۔ اعراب را برامکہ و امثال آں شاعر و تنبل نمود و بدیہہ گو کرد ۔

لیکن در تواریخ اسم بسمارک باقی و نام برامکہ و امثال آں فانی گردید ۔ بسمارک را تمام اہالی دنیا پس از مرگ ہم می شناسد ۔ و آناں را در عصر خودشاں نیز جز چند نفر اعراب طماع ۔ گدا ۔ بمدح سخاوت و کارگذاری ایشاں پرداختند ۔ دیگرے نمی شناخت ۔

امروزہ یک ربع ایران طلاب و درویش و فقیر اند ۔ کہ از ہر گونہ کسب و کار و پیشہ دست کشیدہ ۔ چشم بدست مردم دوختہ اند ۔

چرا نباید وزراء ماتدبیر نمودہ و روشے اختیار نمایند کہ آحاد ملّت را باہم مربوط نمودہ ہمہ در حفظ وطن مشترک سازند ۔ تا عموم ملّت در حفظ شریعت غرا شمشیر بر میان بہ بندند ؟

چرا سادات ذوی الاحترام صحیح المزاج قوی البنیہ با ملّت ہمراہی نمودہ در محافظۂ دین جد بدوش تفنگ نگیرند ؟

چرا ایشاں توپچی اختیار نہ نمایند ؟ مگر جد ایشاں ہزاراں مخالفین را برائے حفظ شریعت غرا از پائے در نیاورد ؟ مگر برائے حفظ ناموس ملّت و وطن مقدس نیزہ بدست مبارک نگرفت ؟ و اولاد خود را بمقابل شمشیرہائے برّاں نمے فرستاد ؟ و حال آنکہ جد ایشاں می فرمود ُ انا سید الاولین والآخرین و انا سید العرب و العجم "

مگر امیر المومنین علیہ السلام نور دیدگان خود را در ہر غزوہ بمقابل اعدائے دین نمیفرستاد ؟ " رئیس القوم خادمہم " رئیس را لازم است کہ در حفظ جان و مال مرؤسین وزیر دستان خود جد و جہد نماید ... دارد ...

نکنند. نه اینکه دارای اسم بی مسمّیٰ باشند.

در تنظیم و ترتیب یکجهتی ملت. وزیر صاحب رای و صاحب تدبیر لازم است. که بفهمد و بداند چگونه باید ملت را در حفظ وطن همرائی و همدست کرد.

افسوس! که وزراء ما صلاح خود را در آن می بینند که اهالی را تنبل و گدا نمایند و سخاوت خود را بخرج آنها دهند! آن هم بی موقع و به غیر مستحق. هیچ مسلم بحقانیت خمس و مال امام منکر نتواند شد آیا مستحق خمس کیست؟ و که باید برسد؟ هزاران سادات هفتاد ساله با شش و هفت نفر اولاد در گوشه های هر شهر ایران افتاده و روی سوال ندارند. و با کمال غیرت و پریشانی شب را بروز می آورند. کسی اعتنا بآنها نمی کند. ولی سادات گردن کلفت بذله گو و مزاح مسخره که بهر کار رد کسب توانا و قادراند. با شیادی همه جا میروند. و از هیچ چیز مضائقه ندارند. آنچه پیش آید خوش آید گویانند. و جاهائی را مرتکب میگردند که انسان خجالت میکشد. آنان را "آل رسول" گویند. در نزد هرکس و ناکس عامل صد گونه فسق و فجور شده. و هزار سخن که بشأن و مقام ایشان شایسته نیست گفته و شنوند بجهت پنج تومان.

بخدا اگر این سلسله مربی و صاحب داشته باشند که مفت خواران را از ذلالت و بیعاری منع نماید، هم زندگانی خود ایشان بهتر و شریفتر میشود. و هم خدمت بهیئت اجتماعیه بلکه خدمت به پیغمبر خدا شده است. که فرزندان آل رسول اکرم از ذل سؤال فارغ میگردند. و ایام زندگانی را با عزت و شرف بپایان میبرند. ولی چه فائده از نکبت وزراء در ایران نه کار رفا نجات لازم است و نه مهربانه و نه مهندس و نه معمار. باید از بیکاری و آوارگی نصف ملت سائل بکف و درویش تریاکی شده و سر کنج قهوه خانه ها و گوشه مساجد و گلخنهای حمام شب را بروز آرند. و از صدقه این بیکاری هر روز صدها عریضه قربان حضور مبارکت گردم بحضور وزارت مآب تقدیم شود. بلکه آن چنان مداخل هائی این چنین مخارج لازم است. که دهنده و گیرنده هر دو مسئول و مورد غضب خداوندی گردند.

خلاصه نه لیاقت وزیر بحال ملت ثمره و نه سخاوت امیر بحال عموم منفعت رسانیده بر شاه

حال هم تو بفرما ایدر:

سر شکسته از زخم پاک کردن چه حاصل
علاجی بکن کز دلم خون نیاید

وزیر و معاون و یاور و یار صادق پادشاه باید باشند۔ نام دولت را بلند کنند و عزّت ملّت را بدست آرند۔ و بآں افتخار و مباہات فرمایند ؎

زندۂ جاوید کیست؟ ہر کہ نکو نام زیست
کز عقبش ذکر خیر زندہ کند نام را

قاروں ہلاک شد کہ چہل خانہ گنج داشت
نوشیرواں نمرد کہ نام نکو گذاشت

اگرچہ سخاوت از اوّلین مرتبۂ اوصاف حسنہ و در نزد خداوند اعتبارش بیش و اجرش بسیار است۔ لکن باید دانست چگونہ و از کجا باید دست آورد۔ و بچہ طور بخشش نمود؟

ایں را ہم باید دانست کہ کار وزرا از عدل و داد بالا گیرد۔ یک ساعت عدل از شصت سال عبادت و ملیونہا سخاوت برائے آنہا نیکوتر است۔ چہ با عدل سلطنت برقرار ماند رعیت را ثروت بیفزاید۔ عموم مردم از دولت و برکت عدل مقتدر و سخی شوند۔ چہ مسلم است ؏

درآمد مرد را بخشندہ دارد

وے بسا شدہ کہ اہل ثروت سخاوت پیشہ کردہ فقیر شدہ۔ و از برائے گیرندہ ہم چیزے بجا نماندہ است۔ ”اعدلوا ھوا قرب اللتقویٰ“

ہزار افسوس کہ در ایراں یک نفر از بزرگان مقتدر دیدہ نمی شود۔ کہ دنیا و مافیہا را پشت پا زدہ طالب نام نیک گردد۔ و نام نامیش در صفحۂ روزگار از روئے عقل و صحت باقی ماند۔ یعنی چناں عمل و کار خیرے برائے ابنائے وطن باقی گذاشتہ باشد کہ بداں واسطہ ہمارہ نامش نیکو بیبردہ شود۔

اے طالب خلود و بقاء و دوام عمر
باقی بذکر خیر بود نام آدمی

ہیچ است حکم و سلطنت و ملک و مال و جاہ
چوں عاقبت فناست سرانجام آدمی

چندانکہ فکر کردم و اندیشہ راہ برد
نام نکوست حاصل فرجام آدمی

اگر بمعاد قائل نباشیم۔ اقلاً خوب بود از مرگ می ہراسیدیم۔ و بخاطر می آوردیم کہ مرگ را یقیناً در پیش داریم۔

اگر قائلے ایراد نماید کہ برائے العین می بینم کہ وقت موعود غیر معلوم است میگوئیم اگر راستذت بعد از لمحۂ یا بیست سال مرگ ما را فرا خواہد گرفت پس چرا با وجود ایں آناً فاناً در تدارک وزر و وبال و جمع ذخائر و جلب لعن وطن ملت برائے خود ہستیم۔ وطالب آں نمی باشیم کہ پس از بدرود کردن دنیائے فانی باولاد ما اقلاً احترام نمایند و بگویند۔

"خدا بیامرزد پدر او را کہ در راہ ملت و وطن بسے زحمت کشیدہ باقیات صالحات از خیرات و مبرات عمومی در آسایش و ترقی ابنائے وطن بہ یادگار گذاشتہ۔ قواعد مستحسنہ بنا نہادہ۔ کہ فوائد آں لعموم ہیئت اجتماعیہ عاید است"

در تواریخ مسطور است کہ دانشمندے را در حضور پادشاہے دل آگاہ بسیار ستودند بحدے کہ پادشاہ طالب لقائے آں گردیدہ۔ احضارش فرمود۔ عالم فیض زیارت پادشاہ دریافتہ۔ در مقام دعا و ثنا گفت۔

"ہزار سال عمر پادشاہ را بقا باد" پادشاہ ازیں محال گوئی عالم مکدر شدہ فرمود ترا بسے توصیف و تعریف شنیدہ بودم۔ ولے در اول مقامات سخن محال راندی۔ کہ دور از روش اہل علم و معرفت است۔

عالم جواب داد۔ اے پادشاہ دعائے من در حق تو نہ برائے عمر طبیعی بود۔ چہ ہر فرد انسان جاہل و نادان باشد میداند کہ ہزار سال زیست ابناء بشر محال است۔ ولے دعائے من در بقائے نام نیک پادشاہ است کہ با عدل و داد از آثار حسنہ جہت فائدہ جمہور ملت بروز ظہور نماید کہ تا ہزاراں سال آں آثار باقی و عموم مردم نام نیک پادشاہ دادخواہ را بوجود آں آثار حسنہ ذکر و یاد نمایند۔

پادشاہ ازیں جواب خرم مسرور گشتہ۔ با عواطف خسروانہ و عطا یائے ملوکانہ آں را نبواخت سر بلند و سرافراز فرمود۔

داد و بیداد از خیالاتے کہ در دل ایں وزرائے پادشاہ پرست مرکوز است کہ ملت ایران را مانند جوجۂ مرغی میدانند کہ از پستان مادر شیر نخورد۔ و نخواہد خورد۔ ایں است کہ عامۂ وطن خواہان ازیں صاحبان القاب و اسامی بے مسمیٰ بلکہ غیر مستحق لقب و منصب از دولت خود ناامید

شده انار۔

خداوند بحق خاصان و نیکان درگاه خودش اسباب سعادت و نیک بختی برائے این پادشاه رئوف بے یاور فراہم آورده ۔ خودش یاوری او را فرماياد۔ و آرزوهائے مقدس همایون اقدسش را از الطاف خفیۂ خود بروفق مرام و آرزوئے حضرتش موفق فرماید۔ که عمدۂ آرزوئے خسروانی و اہم مقاصد شاهنشاهی آبادئ مملکت و راضی رعیّت۔ و حفظ شریعت است۔

الغرض منتظر بحمایت خودغرضان و امیدوار بہ همراہی دشمنان خانگی نباید شد۔ آنہارا گویا خدا آفریده که در شرق دخل کنند۔ و در غرب خرج نمایند۔ والا کارے دیگر از ایشان بجز خسران نیاید۔ امید برخے وطن پرستان فقط بالطاف خداوندی و عنایت شاهنشاهی است ؎

اے شهنشاه بلند اختر خدا را همتّی
تا ببوسم همچو گردون خاک ایوان شما

درحالتیکه مشغول ترتیب اوراق و تنظیم غره هائے سرانجام کار را براہیم بیگ نتیجۂ تعصب او بودم ۔ یکے از دوستان صادق و محبّان موافق از در دخل گشته۔ حالت مرا دیده و دانسته که بچه کار مشغولم ۔ بدون تأمل گفت ۔ باز این اوراق پریشان و تحریرات سرگردان که در روئے منبر ریخته و پاشیده چه چیز است ؟ و دیگر خیالات چیست ؟

گفتم ۔ چیزیکه عیان است چه به بیان ۔

گفت ۔ برادر جان ۔ تعجب از ادراک تو دارم که هر قدر سن و سالت بالا میرود احمق تر میشوی ۔ بجائے اینکه در پاداش چنین زحمات شاقه که در راه دولت و ملّت بر خود هموار کرده از استراحت و آسایش کشیده تو را رحمت خوانند ۔ و تحریرات ترا تمجید نمایند ۔ بگوش خود شنیدم که جمعے لعنت خوانند و سخنان ترا از جملۂ مزخرفات و لاطائلات جلوه میدهند ۔ مگر ترا شغل و کسب کارے نیست؟ ازین مشقّت بیجا مرامت چیست ؟

گفتم ۔ کاسبم و بے شغل و کار نیستم ۔

گفت ۔ پس خود را در سر این مطالب بیفائده که مثمر هیچ ثمرے نیست معطل کردن چرا؟ آیا این کار خردمندان باتمیز است ؟ ؎

گرچه مرغوب تر ز خوش گوئی
هست خاموش سالم از آفات
هیچ در حصول نعمت نیست
نعمتی بهتر از سلامت نیست

واین فقرات بی معنی را نوشتن ثمرش دشمن از برائے خود و اولاد خویش تراشیدن است۔ زیرا رشوه خواری - رعیت تازی - تعارف گیری - پیشکش طلبی - مداخل جوئی - خوئے بزرگان ایران است

با شیر اندرون شده با جان بدر رود

بقول مدیر پرورش - اینها اخلاف همه جانورانند که در آب شوربا [illegible]
منافع ملک را بدون دیدن زور و گرفتن زر از دست دادند۔

اخلاف همان جنابانند که با یک هیاهوئے دشت هرات را تسلیم کرده و بنائے حق حاکمیت ما را از افغانستان بجائے وزارت قبول کردند۔

اخلاف آنانند که یک اردوئے معظم را تسلیم سه هزار ترکمان وحشی کردند۔

اخلاف آنانند که بسی هزار تومان رشوه انحصاری کرور تنباکو را دادند و کردند آنچه که از حوصله انسان بیرون است. اگر شرح داده شود - ع
مثنوی هفتاد من کاغذ شود

مرحوم میرزا تقی خان امیر نظام خواست وساطت و رشوه خواری را از دستگاه دولت موقوف بدارد - دیدی چگونه سزایش را داده در حمام کاشان فصد نموده از زندگانی [illegible] دادند تو وزرا را دعوت میکنی با قدام در امور یکه مانند میرزا تقی خان از زندگانی خویش شان [illegible] بدان در ایران امروز آنانکه دست اندر کارند - یک نفر نمی شناسم که در این [illegible]

اگر احیاناً وزیری هم اقدام باینگونه کارها نماید - فوراً جمع در [illegible] و اجتماع نموده [illegible] شرعی و عرفی با خط و مهر همان شخص وطن پرست جعل نموده - سرنگونش [illegible] خواهند نمود. تا دیگران حق خود و مقام خویش را بشناسند۔

جز این قدر برائے افتخار ایران و ایرانیان در سر هر صفحه پادشاهان کیان و پیش

وادیان سخن رانده ملّت و دولت را بر رفتار و کردار ایشان دعوت میکنی؟ چه معنی دارد که ملّت ایران را منع می نمائی که مثل ملّت یونان بر استخوان هزار ساله آباء خود بالیدن تسکین قلب حاصل ننمایند۔

و میسرائی که گذشتگان گذشته و آیندگان نیامده۔ دم از حاضر باید زد۔ گذشت آنکه عجم طعنه بر عالم میزد۔ و عرب تفاخر بر عجم میکرد۔ روز امروز زمان این زمانست ؎

گرم پدر تو بود فاضل — از علم پدر ترا چه حاصل

چون فضله ایست که میزاید از غذائے لطیف

باصل و نسل تفاخر بود شیوهٔ بی‌هنری

در اینکه اصول مدنیت از فیلسوفان یونان و حکمداران ایران در جهان و جهانیان منتشر گشته هیچ محل گفت و شنود نیست۔ ولے چه مدنیت۔ در کدام عصر و زمان؟ در مقابل کدام ابنائے جنس؟ در آن زمان که هند و چین و افریقا و اروپ در وادیهائے وحشت مانند حیوانات طرز زیست کردندے۔ علم از جهل۔ عدل از ظلم۔ نیک از بد۔ تلخ از شیرین۔ خوب از زشت تشخیص داده نمی شد۔ همه در نظرها یکسان بود۔

اکنون ما راست که بر مدنیت آن حیوانات لایعلم نظر کرده رشک بریم۔ نه اینکه از مدنیت بیست عصر پیشین آباء خود دم زنیم۔

اگر ما را انصاف و عقل و خرد بودے در مقابل سطوت و قدرت دولت انگلیس نباید از بادشاهان کیان بیاد آریم۔ در پیش عدالت ژاپون از عدل نوشیروان سخن رانیم۔ در مقابل مملکت داری امریکا از کیخسرو دم زنیم۔ اینها را که نام بردیم وحشی ترین مردم روئے زمین بوده وگمنام ترین جنس بالخصوص دولت ژاپون که نه اسم داشت و نه رسم۔ در هیچ تاریخ رسم او مذکور نیست۔ حتی در جام جم که درین عصر آفرین ترتیب شده نامے از دولت ژاپون نیاورده۔ واکنون از دول معظمه دنیا بشمار است۔ و از اشراف دول محسوبست۔ این دول گمنام را صاحب شهرت و عظمت وزراء و امراء دربار نکرده اند۔ بلکه در عموم ملل روئے زمین طلب نفع شخصی عملی بوده۔ آنها هم بلاشبهه خود را [illegible] و مخرب دولت و ملت نیستند۔ و [illegible] در پے اند و خلق ثروت و برانداختن

ملت بوده اند ـ مانند وزرائے ایران۔

این دول که حال ترتیب یافته و صاحب قدرت و شوکت گشته ـ اساس اینها را نه صدر اعظم و نه امرائے اکرم گذارده ـ بلکه از دو شق بیرون نبوده که این ملل بسعادت ابدی و نیک بختی سرمدی رسیده ـ و ظلم را بعدل و ظلمت را بنور مبدل کرده اند۔

یکے اینکه ملت تاب تحمل ظلم و جور نیاورده و طاقت ایشان طاق گشته ـ دست از جان شسته براهنمائی عقلا و حکما یکباره بر دولت شوریده ـ و طوق ذلت را از گردن برداشته و عبودیت را مبدل بحریت ساخته ـ مثل ملت فرانسه و اسپانیا وغیره۔

دوم اینکه پادشاهان خوش عقیده و نیک طینت درمیان ایشان پیدا شده که من جانب الله شجرهٔ عدل و انصاف در سرشت او بارور بوده ـ دامن همت بر کمر زده ـ با عزم راسخ درخت کهن سال وحشت و بربری را از بیخ و بن کنده ـ خودسران را که دیوان بادیهٔ گمراهی و غولان بیشهٔ جهالت بودند سر بریده ـ و در زمین وحشت تخم مدنیت کاشته ـ با ابر عدل و احسان آبیاری نموده ـ مانند پطر کبیر و میکادو و سلطان محمود وغیره۔

فقط درین دو صورت مذکوره اصلاح دولت و ملت شده شجرهٔ مدنیت بارور گردیده است و بس۔

واکنون ملاحظه باید نمود که بدستیاری کدام سعی و کوشش میتوان دست درازدستان را از حقوق دولت در ایران کوتاه نمود۔

طریق اول یعنی شورش رعایا بر شخص سلطنت اگرچه اقرب بمقصود است ـ ولی از راه شاه پرستی بنده عین خطا و خطائے عین پندارم ـ هر آنکس که در این افکار و خیال باشد پسندش نمی نمایم ـ امروز برائے ایران هیچ تهلکه مانند شورش داخله مضر نیست که دعوت کنندهٔ عموم بلیات و آفات برائے ملت و دولت است ـ زیرا دشمنان سر جانب ما خصوص عثمانی چشم انتظار باین وسیله دوخته منتظر فرصت میباشند ـ بدلها خرج کرده در کمین نشسته اند ـ گوششان بآواز و با کمال حرص آن منتر صدا چنین صدا است۔

دوستی و محبت وطن مقتضی آنست که کیف ما شاء حصن حصین و سد رزین بروئے

شورش داخلی بسته نگذاریم آوازے از کسے برخلاف شخص پادشاه بر آید۔ ومانع پیش رفت افکار دشمن خانه
برانداز گردد۔ زیاده ازیں شرح وبسط لازم نیست۔ معنی ایں را ہر سفیه جاہل وطفل ناکامل می داند۔
که اگر ملت ایران خود ازیں بلائے مبرم محفوظ دارد۔ بمقتضائے زمان وبحکم طبیعت جغرافیه عالم حاضر۔
مملکت را بہیچ وجه اندیشه باقی نیست۔ ایں نکته را ہم باید دانست۔ که مخالفت ملت با وزراء ورجال
دولت غیر از مخالفت با شخص پادشاه است۔ ملت باید بہمدستی پادشاه وزراء را اقرار داده پادشاه
خود محدود وبیشود۔

اصلاح ہرج ومرج حالیه وچارۂ یغماگران خارجیه وداخلیه بسته بخیالات عالیه پادشاه
قدر قدرت۔ قوی شوکت۔ وصاحب تخت وتاج وشناختن ملت حقوق خود راست۔ باید بہر قسم
ممکن است شاه را فہمانید که روا ندیده وراضی نبوده باشد۔ مظلمۂ یغماگراں بنام نامی ہمایونش
در اوراق تواریخ ثبت وضبط شود۔ چوں در نوک قلم وسر زبان خود وبیگانه دو لفظ جاری قبح و
حسن۔ ونیک وبد ایران وپادشاه ایران۔ والا از غلام ویغماگراں که دورۂ دوران خود را گذرانیده
ودر جائے ومقر خود قرار دارند۔ نه از ایشاں نامے باقی ونه نشانے ویادگارے خواہد ماند۔

چنانچه تا حال از وزراء وامراء وحکام ایران در کتب تاریخ بہیچ نام نمانده جز ایں که
امین الملک وامین السلطان وفلان الدوله ومہمان السلطنه وفلان وفلان۔ بہمان خیانت
بملک وملت خود نمود۔ اگر بعد از صد سال ہم ذکر آنہا آید بگویند اعتماد السلطنه ویا فلان دوله
خائن را بملک وملت کرد۔

بدیہی است که از بس لقب وفور یافته۔ اسم اصلی خائنین از میان رفته۔ لہذا شخصاً
کسے شناخته نمیشود۔ ازیں او یکے از فرنگیاں میگویند۔ در ایران لقب بدنام است۔ چه شخص با اسم
شناخته میشود۔ ولے اسامیٔ رجال ایران در تحت لقب قرار گرفته یکدفعه گم شده است۔"

اگر لقب نبود واسم مشہور بودے مورخین مینوشتند که رحیم خاں پسر کریم خاں یا میرزا
علی اصغر خاں پسر ابراہیم آبدار چنیں وچناں کرد۔ وآثار لعنت ورحمت در اسم او باقی میماندن
نه در لقب۔ حالا ناچار میگویند که امین السلطان خیانت کرد۔ وبر فرض محال یک امین السلطان
بیاید که خیانت ہم نکند از نحوست لقب بدنام تاریخ است۔

از ابتدائی ایام تا این هیچ حکمدارے مثل پادشاهان ایران در حق رعایا و وزراء صاحب حکم و مقتدر نبوده که عزل و نصب و حیات و ممات ایشان بسته باشارهٔ ابروئے سلطان باشد مثلاً و زعارجه اگر وزیرے خیانتش ثابت - و تقصیرش واضح شود - باز چند روزے طول کشد که پس از استنطاق مغضوب و یا معزول شود - چه اوّل باید تحقیق خیانت او بشود و در ثانی باید بجائے او یک نفر صاحب علم و معرفت و عدل و انصاف پیدا نمود تا بجایش مقرر شود - ولے در ایران ده نفر را یکباره عزل کرده بجائے آنان همان آن بهتری را گذاشت - چراکه عقل کتابت بهتریں خدمتهائے ایران از وزراء کمتری باشند - و آنها از همین جا مقرر شده اند -

بلاشک در این عهد عمدهٔ اسباب ملک داری و ملّت پروری و توسیع حدود و فتوحات آنان منوط بر حسن قواعد و قوانین سالم است - نه بکثرت اسباب قتل و غارت و سطوت و صلابت. امروز قانون و حکم اقدس همایون مثل مرگ و قضائے مبرم بهر وضیع و شریف - غریب و بومی - اعلی و ادنی مجری و یکسان جاری است - حتّی بشاهزادگان عظام و بروئے این عیب بزرگ متملقین بیک مصرع سرپوش میگذارند - ع -

هر عیب که سلطان به پسندد هنر است

و حال آنکه نزد هر قوم و در لغت هر ملّت عیب - عیب است حسن حسن - زیرا که آفرینندهٔ انس و جان عیب را عیب خوانده و نه پسندیده - خواه از سلطان و خواه از گدا سر زند - و همچنین سلطان را سلطان آفرین رائے سلیم و عقل قویم و درایت عمیم بخشیده که در روئے زمین ظل رافت و رحمت خود را بسط دهد - البته بمقتضائے فطرت علوی عیب را منفور دارد - تا رافع عیوب عموم گردد - لهذا اشتباه عمده را از سر عموم چاکران دربار تاکسب مدار بیرون کردن که مقصود از ارتقائے ایشان بمدارج عالیه از شئون و منصب و لقب نه بجهت توسیع مداخل و مدد معاش آنهاست بلکه بجهت کاردانی و قابلیّت و درستکاری آنان است -

نه اینکه بجائے آن اعتماد ولی نعمت خود را سبب افتخار و سرافرازی دانند - ماموریت خود را وسیلهٔ مداخل دانسته چشم از حقوق ولی نعمت خویش بپوشند - نه از کم امتناع کنند نه از زیاد فرصت را غنیمت دانسته نه از خالق شرم نمایند نه از خلائق هراس - خود را حمالة الحطب ساخته بافعال

ناشایست و کردار نادرست خود بہا لند۔ بہ حال فقرا و ضعفاء رحمت نیا ورند۔

اگر ایشاں را در رائے تا صائب خود آزاد گذارند۔ بجز عیب از آناں دیدہ نخواہد شد۔ چنانچہ تا حال کار ایران از سوء نیت و بازشت تدبیر ایشاں مختل و پریشاں ماندہ۔ بسے خیانت کاراں را متعمداً عمداً خود بخرج دادہ۔ بسا خدمات را پایمال کار کردہ و کارگذاری بنظر درآوردہ۔ بسیارا وامر و نواہئ شاہنشاہی زمین ماندہ۔ بسے دردہا از دولت و ملت بیدرماں ماندہ۔ وازہیچ دولت احکام بقدر دولت ایران در باب آسایش و رفاہ حال ملت صادر نمیشود۔ و ہیچ یک ہم بقدر ایران از مجری سا قط نمی ماند۔ و مانع میشوند از رسیدن دست مظلمان و بیچارگان بدامن عدالت شاہنشاہی۔ نہ آہ مظلومان بگوش مبارک اعلیحضرت ہمایونی میرسد۔ و نہ آں اعلیحضرت از حال ستمدیدگان واقف میگردد۔ دولت و ملت وقتے از یک دیگر کامیاب توانند شد کہ اصول "کانسٹی ٹیوشن" درمیانہ واسطہ باشد۔ و حکم پادشاہ بمجلس صادر گردد۔ والا ایں قافلہ تا بحشر لنگ است۔

صرفۂ ورائے نا انصافی درائیست کہ دولت را درانحالت بدارند۔ وہرگاہ از اصلاح سخن بمیان آید بگویند "قربان۔ علماء مانع میشوند" واگر از مکتب گفتگو شود بگویند "ایں مکاتب سبب شورش میشود" و یا عرض نمایند "بہتر اینست کہ کم کم اطفال را برائے تحصیل بخاریہ فرستیم۔ مارا اسباب مہیا نیست"

من ہرگز گماں نمی برم کہ وزراء درایں باب سہو نمایند بلکہ دانستہ و فہمیدہ ایں اعمال را روا دارند کہ اطفال نو آموز را در آداب ملیت واز تعصب قومیت محروم وانرا وامر و نواہی شریعت غافل سازند۔

ایں مسلم است کہ کودک دہ سالہ کہ ہنوز زبان ملی را نیاموختہ واز آداب اجدادی خود بیخبر ع

نخوانداز دفتر دیں الف

شرف قوی نخواندہ۔ صرف و نحو زبان ندیدہ و فارسی نیاموختہ۔ اسلام را از کفر تمیز و تشخیص دادن نمی تواند۔ وقتے بفرنگستان بردہ آداب و خوئے وزبان و عادات و شریعت

فرنگان کالنقش فی الحجر در صفحهٔ خواطر او که مرآت خالی از هر نقش و کدر است نقش می بندد۔ و
بعد از مراجعت بوطن چه انتظار خیر و نیکی از آن بیتوان داشت۔ غیر از اینکه استهزاء بشئونات و خو
و خورد و خواب و کسوت و آداب پدر و مادر و هموطنانِ خود کند۔ و سلوک و رفتار قوم و ملت خود را
در نظر منفور و ناپسند دارد۔ جز دو تیرگی در میان قوم انداختن و به لا مذهبی و بیدینی خود افتخار نمودن۔
از وجود ایشان چه ثمر بروز خواهد نمود۔ معلوم است اینگونه اشخاص هیچ خدمت بدولت و ملت نتوانند
نمود۔ و از مصارف و خساراتیکه جهت او کشیده شده الا ان امارت حاصله بدست نخواهد آمد۔ چنانکه
نمونهٔ آنان در هر شهر موجود۔ و محل شبهه و انکار برای احدے باقی نیست۔

بالغ بر سی سال ست که همه ساله جمعے از اولاد وطن را بخارجه فرستاده اند۔ به بینیم چه
تحصیل کرده؟ و چه اندوخته اند؟ و از وجودشان چه خیر بملک و دولت و ملت رسیده؟ چند نفر مانند
ناصر الملک و مشیر الملک و ممتاز السلطنه و مجد السلطنه فرزندار جمند علاء السلطنه که
ایشان هم از ایران با سرمایهٔ دانش بفرنگستان سفر نمودند۔ پیدا گردید که اگر بگذارند علم خودشان را
پس از تجربه بکار برند و امور را تحت قانون بیاورند ممکن باشد از وجود ایشان خدمتے بملک و
ملت بشهود آید۔ دیگر اگر کسے را نشان دارید از وزراء زادگان و امراء زادگان و تجارت پیشه گان
که تحصیل کرده و میکنند۔ و وجودشان قابل خدمت بملت و دولت است نشان دهید۔

در عوض اینقدر مخارج و مصارف که الحال بیش از دویست نفر در فرنگستان و روسیه
و ممالک عثمانیه مشغول تحصیل اند و روئے هم رفته هر نفرے ششصد و هفتصد تومان خرج دارند که
سالانه بالغ بر سه کرور تومان میشود۔ از این سه کرور پنج شش باب کتب معتبر در خود طهران و محلات
خوش آب و هوائے ایران بنا نهاده که نخست اسباب جمعیت هیئت اجتماعیه باشد و در هر یک از
آن مکاتب چهار صد نفر اقلاً بتوانند مشغول تحصیل بشوند و این قدر نقدینه نیز در داخله بماند ایں اطفال
با اعتقادات صحیحه و آداب ملی و اجدادی خود تحصیل علم فرنگی را کرده بمذهب و مشوار خود خلل نرسانند
و تعصب ملی را ضایع نکنند البته اولیٰ و انسب است۔

ازین وجه ممکن است هم مکتب بسازند هم کتاب ترتیب داده معلم از خارج بیاورند۔
چنانچه در امور دیگر از فرنگ آدم کرایه کرده درین باب هم معلم از اروپا جلب نمایند۔

جائے شبہ نیست۔ وزرائے ما بنی بر یک غرض مخصوصیکہ در خاطر خود مخمر کردہ بودند۔ دانستہ و فہمیدہ باینکارہا اقدام و بایں مضرتہائے ناحق مبتلا گشتہ۔ سرموئے از تحصیل اشیائہم ملّت فایدہ حاصل نہ کردہ و بدولت و مملکت فائدہ نرسانیدہ اند۔

ایں تعلیمات سی سالہ بجہت علم جنگ بود۔ بچہ سبب تاکنوں پول کنک در نیامدہ؟ واگر در آمدہ پول کنک خارجہ چہ لزوم وارد بگذارند؟

"اگر درس ریاضی خواندہ اند۔ چرا یک نفر نیست کہ از عہدۂ محاسبات گمرک و رسومات مالیہ برآید؟

اگر علم حقوق آموختہ اند۔ چرا در محکمۂ عدلیۂ ایران مولاندی بزبان فرنگ قضاوت نماید؟ و حال آنکہ حکم را از روئے قانون خود شاں میداد۔

اگر مہندس شدہ اند۔ بچہ سبب باسم بستن سدّ اہواز وغیرہ فلاں مبلغ گزاف دادہ از خارجہ مہندس دعوت میشود؟

بجان حاجی خان قسم کہ برائے ہیچ یک از اینہا نیست و نبودہ و نخواہد بود۔ بجز اینکہ دولت را اغوا کردہ و کارہا را در ایں حال بے نظمی نگاہ داشتہ معنئ دیگر ندارد۔

بدبختئ ما بیچارگاں را ببیں کہ تا حال تمام اختیار در دست عربی داناں جنّتی جہنّم و بہشت ما بہم بستہ برائے مبارک شاں بود۔ و بہر کس میخواستند میدادند۔ حالا فرنگی داناں ہم مطاع ما واقع شدہ۔ و حال آنکہ جز دانستن زبان فرنگی ہنرے ندارند کہ با چشم حقارت اینگونہ زبان استہزا بجہالت ما بکشایند۔ از ہر دو فرقہ سوال باید کرد۔ آقایان! محل ایں علوم شما کجاست؟ تا بحال عوام را چہ ثمر بخشیدہ؟ و تحصیل فرنگستان برائے اہالیٔ ایران چہ فایدہ شدہ و خواہد شد؟

شنیدہ اید آناں کہ پا بعالم تمدّن نہادہ اوّل از اولاد وطن بخارجہ فرستادند۔ مثل ژاپون وغیرہ۔ ولے نہ اطفال دہ سالہ را بلکہ جواناں با استعداد را۔ آنہم پس از تکمیل علوم داخلہ از عقاید و صرف و نحو زبان ملی خود در بیست و پنج سالگی جہت تکمیل علوم و فنون بخارجہ میفرستند۔ دریں سن و سال نہ از عقیدۂ ملی برمیگردد و نہ آداب فرنگ در ایشاں اثری می بخشد۔

کودک دہ سالہ کہ قوۂ ادراک نیک و بد و ممیزۂ کفر و اسلام را ندارد و پس از آنکہ

درمکتب خارجه به بطلان دین و مذهب خود دلائل و ثبوت دید- چوں بر محاکمه مقتدر نیست در لوح
سینه اش نقش می بندد- که بدستیاری تیشه هیچ فرهادے کندن آں میسر نشود- و آداب اطوار
خورد و خوراک و گفتار و رفتار ملت خود در نظر آں متهجن آمده استهزا و تمسخر بنماید-

نخستیں خدمتے که بوطن خویش نماید- افگندن نفاق بمیان خانوادهٔ خود شاں خواهد
بود- و در اطاق جداگانه منزل خواهد نمود- و اختلاط با ابوین را مکروه خواهد شمرد- و از صحبت ایشاں
نفرت خواهد کرد- ایں از مسلمات است که از طفولیت عوض آب کانذ استعمال نموده- و ایں عمل را
طبیعت ثانوی برائے او گشته ترک آں برائے او محال خواهد شد- و از آداب اسلامیت دور و
مهجور خواهد گردید- چنیں شخص بچه رو از محبت وطن دم خواهد زد؟ در کسیکه حب وطن نباشد چگونه
خدمت به دولت و وطن خواهد نمود؟ ملت دوستی و بادشاه پرستی را بچه عقیده تواند جلوه داد؟

محقق است همینکه بیکے از ارکان طاری شد دیگر ملت چه- دولت چه- سلطنت چه
همه را آب جهل و بیخبری بشوید- چنانچه ازیں بیغیرتاں هر روز می بینیم که پس از برگشتن از تحصیل
اول هر کس بتوانند تشخص و تفرعن بفروشند- دستکش را بدست چپ تمام و بدست راست
نصفه کشیده- تعلیمی بگیرند- دیدار ملت را مکروه بشمارند- آنانکه در ماموریت هستند- ناچار کلاه
ایرانی بسر گذارند- هرگاه بیک کاسب و تاجر براه و یا در باغ راست آیند منجواهند کلاه از سر
برداشته در جیب گذارند- که مبادا ایرانی برا او سلام دهد- و در پیش مادام برشان او بر خورد اگر
درست ملاحظه شود- روئے مصنوعی- نگاه مصنوعی- تکلم با شیوهٔ فرنگ مصنوعی سبیل هائے
المانی بالا رفته- چند موئے در زیر لب گذارده- مانند اهل فرنگ و تا توانسته خود را مجسمهٔ فرنگی
درست کرده- تمام تقلید اعمال ظاهریهٔ آنهاست- الخ-

لیے وصد احسنت بایں تقلید باد

و حال آنکه از علوم و آداب فرنگ جز تحصیل زبان چیز دیگر در او دیده نمی شود- لهذا
خیال هیچکس متوجه علوم و فنون فرنگیاں نیست-

از علم ایشاں آنچه بوطن یادگار آورده اند شارلاتانی را جمع کرده بر ترویجهائے خود
افزوده می آورند-

چون فرنگی مآب است نه فرنگی - نیم ساعت در اطاق بر نشسته خود مشغول شده چندین بار
با آئینه نگاه کرده تا بوکش تمام شود - بار دیگر نگاه نموده و خود را پسندیده و میگوید :-

« خوشا بحال عاشقے که دلبرش من هستم خیال میکند با سر بالا تابیدن سبیل و با چند موئے
زیر زنخ گذاردن و ایستاده شاشیدن و مقعد را با کاغذ پاک کردن - آدم آلمان و یا فرانسوی شده
جمیع افتخارات آنها را حاصل میتواند نمود - غافل ازینکه اولین محسنات علم و هر قوم و ملت مهربانی با ملت
خود - و خدمت بعالم انسانیت است - نه اینکه با دانستن چند کلمهٔ فرانسوی و اکتساب بدترین صفات
آنها بچشم حقارت بهم جنسان خود نظر نماید - بیچاره باید بداند که شرف در دانستن زبان اروپائی
نیست - ورنه جاشوهائے بوشهر که به غالب زبانهائے خارجه متکلم اند باید آنها شرف دارند - افتخار
در دانستن علوم و فنون ایشانست آلمان شدن تنها به سبیل بالا تابیدن نمیشود - آلمانیها این
افتخارات را بتوپ سازی و تیر اندازی حاصل کرده و از فتح پاریس شرف اندوخته اند - و فرانسوی
بودن در علوم صناعت و دپلماسی و غیرت ملیه و قوت ایشانست - که در یک روز پنج ملیار فرانک پول
شمرده و دشمن را از خاک خود بیرون نمود - نه چند موئے در چانه گذاشتن - اگر چه در این سخنان قدرے
تند و تلخیم و بدیهی است که در مذاق بعض فرنگی مآبان این سخنان هیچ نفهمد "طعم حنظل" دهد - ولے با کمال
عجز و فروتنی عرض میکنم که غرض شخصی با احدے ندارم خصوصاً با هموطنان محترم خود جز دوستی
منظورے نیست - و عزت واقعی ایشان را طالبم ع -

از خدا خواهیم توفیق عمل

ولو ایشان را تحصیل زبان حاصل شده - ولے ما را تجربه بر بند درکار است - اول
خادم دولت ایران است و نیز بزرگ عقلائے هر ملت در محضر سلاطین در اجرائے وظیفهٔ ماموریت کسیکه
دین و آئینه و ملیت و ماموریت خود و منافع دولت و ملت خویش را منظور دارد - و در تعصب نیز هم خود
محکم باشد - که پاتسری بوطی نامند - هر آئینه هزار مرتبه عزیز تر و محبوب تر است - از کسیکه این
مراتب را هرگز ندارد و لاابالی زندگی کند -

در تاریخ عهد علم ثبت و ضبط است که عثمان پاشا سردار لشکر ... بوده
و قلعه داری پلونا کرده و شجاعانه هجوم چهار قشون روس را در قلعه گشته و زخم دار شده و پس از آن که اسیر

دشمن گردید۔ آوردندش بحضور امپراطور الکساندر دوم۔ در حق او نوازشات فوق العاده فرموده وفی الفور شمشیر سردار اسیر را با دست خود بر کمرش بسته مورد نوازشات امپراطورانه نموده بدو فرمود:۔

سرکردهٔ که با این غیرت و حمیّت و صداقت در راه دولت متبوعهٔ خود خدمت جانفشانی نماید، دور از مروّت و انصاف است که کمر او بی شمشیر شود۔ وحال آنکه عثمان پاشا چند روز پیش از اسارت خود در یک روز بیست هزار لشکر روسیه را هدف گلولهٔ آتشین توپ و تفنگ ساخته مادرشان را بعزا نشانده بود۔ شرف اینست که هم دشمن تمجید کند۔ و هم دوست دولتخواهی او را بپسندد۔ و این شرف حاصل نمیشود مگر از اجراء وظیفهٔ راجعهٔ بخود۔

شاه شهید انار الله مضجعه در فرنگستان خطاب باهل ایران که بزرگشان حاجی محمد رحیم آقای اصفهانی بود فرموده و فرمودند البتّه لباس و آداب اعلی خودتان را ملاحظه نمائید و تغییر ندهید۔ خصوصاً کلاه را که نشانهٔ ملی و شرف شماست بهیچ وقت تغییر ندهید۔

جنّت مکان شاه عباس صفوی ماضی وقتیکه مهرعلی بیگ یوزباشی را برسم سفارت بپایتخت اسپانیا فرستاد۔ پس از مراجعت بپایتخت امر فرمود فی الفور طنابش انداختند۔ چند فقره گناه که از او شمرده شده عمدهٔ آن بود که سفیر موصوف در فرنگستان تغییر لباس نموده ایرانی را العزیه زن پادشاه اسپانیول کنده لباس فرنگی پوشیده بود۔ مأمورین باید از چیزیکه پسندیده‌اند از کسی نترسند۔ باید آداب ملی خود را جاری دارد۔ ولباس دولت خود را بپوشد۔ در اطوار ملی چنان استوار ماند که بر ثبات و صلابت و سطوت دولت خود افزاید۔

غرض از بیان این حکایات نصیحت است والّا با جوانان فرنگی مآب علاقه و سروکاری ندارد، امیدوارم که اگر در میان ایشان منصفی پیدا شود و تفکر و تعقل نماید صحت مطلب برأی العین مشاهده کرده با دعای خیر یادم فرماید

بر و لحیح است تا وقتیکه این سخنان را مرحوف پندارند عوض دعا دشنامم خواهند داد۔ ولے همانکه غرض گوینده را ملتفت شدند۔ خواه مخواه بدعای خیرم یادش خواهند نمود۔ خدا همه را هدایت کند۔ نیک و بد هر کس بخودش راجع است "الناس مجزیون باعمالهم ان خیراً فخیر و ان شراً فشر"۔

اگر عمر ہا مردم بدسرشت　　شود ہمدم حوریانِ بہشت

در آن محفل پُر صفا روز و شب　　ز جبریل خواندہ فنونِ ادب

بر آن اعتقادم کہ انجام کار　　نگردد ازو جز بدی آشکار

"نصیحت سودمند"

از جوانان ایرانی تربیت شدۂ فرنگستان چناں ذکرشاں سبقت یافت۔ با وجود اینکہ تربیت و تحصیل آنہا برائے وطن و اہل وطن ثمرے نبخشیدہ و غیر از تکلم بلغت فرانسوی وغیرہ در ایشاں بہرہ و چیزے از علوم نافعہ مشاہدہ نگشتہ۔ بلکہ از اکثر قوانین نیک فرنگ ہم محروم و بے بہرہ اند بسیار دیدہ برخیہا کہ در ہنگام ملاقات بزرگ و کوچک بونژور گفتہ دست محبت بسوئے ایشاں فراز کردہ قاعدۂ شاہم اینست کہ اگر رعایت آداب نسبت آنہا نشود آدم را خارج از تربیت نشمارند۔

اولاً ہیچکس حق ندارد با بیگانہ کہ سمت آشنائی ندارد باب مصاحبت و خصوصیت گشاید۔ مگر واسطہ درمیان باشد کہ معرفی کند۔ یا در مسافرت راہ آہن و کشتی وغیرہ ضرورتے پیش آمد چیزے را بہانہ سازد۔

ثانیاً کسے را شایستہ نیست دست بسوئے کسے کہ بحسب ماموریت و یا شیخوخیت از آن زیادتر باشد دراز کند۔ چہ بدواً باید از جانب بزرگتر تمایل و احترام در حق کوچک بروز نماید۔ ولے سلام را کوچک باید بدہد و ایں ملاحظہ دربارۂ اناث واجب است۔ اگر بزن پیش از آنکہ او دست دراز کند دست بدہی در حق او حقارت کردہ۔

ثالثاً اگر عمداً و یا سہواً در راہ بیکے برخوری و بدآن شانہ زنی فوراً باید معذرت خواہی

رابعاً بدون اذن و اجازہ باشیاء کسے دست نباید زد۔ اگرچہ پارچۂ کاغذ یا روزنامۂ بیمصرفے باشد۔ آن چیز ہر قدر بیمصرف و بے قدر ہم باشد راجع بصاحب او است۔

خامساً در نزد زناں سیغار کشیدن جائز نیست مگر اذن طلب شود۔

سادساً در نزد ہیچ زنے لاابالی و بیقید نشستن جائز نیست یعنی دکمہ بازو چاک پیراہن گشادہ نباشد۔ و در نزد ہیچ زن پوتل درآوردن و یا پا دراز کردن جائز نیست۔

در هر موقع و مکان خواه آشنا و خواه بیگانه خدمت و احترام زن را از تربیت شمارند۔
مثلاً در راه و یا منزل چیزے از دست زن افتاد فی الفور باید خم شده برداشته بزن داد و
ولے با کمال وقار و تمکین۔ نه اینکه این خدمت را وسیلهٔ مصاحبت خواهد۔ مگر اینکه از طرف زن
میل بمصاحبت او شود۔ و اگر زن تشکر نماید در جواب اکتفا بیک کلمهٔ "قابل تشکر نیست" باید نمود۔
در هر موقع و مجلس نباید پیش از زن دست بچیزے زد۔ در هر جا و هر مجلس صدر نشستن
از شئونات زن شناخته شده۔ در دخول و خروج باید زن تقدم کند۔ اگر در مواقع عمومی پیش خدمت
چیزے آرد۔ لازم است اشاره شود اوّل بزن دهد۔ اگر در نزد زن بچه باشد۔ نوازش و مهربانی
توان کرد۔ ولے بمادرش نباید نگاه کرده بچه را ببوسید۔ در پیش مادر جائز نیست بوسیدن طفل
مگر در مقام محبّت و دوستی دست اُورا بوسه دهد۔ خمیازه کشیدن۔ و دهن دره کردن و با انگشت بینی
پاک نمودن۔ و با خلال بن دندان پاک کردن۔ از سینه بلغم بیرون آوردن۔ بر زمین تف کردن۔
آخ نمودن۔ در مجالس عمومی و خصوصی پیش زن و مرد ممنوع است۔
هیچ کس "تو" نتوان گفت خصوصاً بزن۔ و اسم زن را نتوان آورد۔ مگر لقب یا با اسم پدر
فلان بن فلان۔ و یا فلانه بنت فلان۔ اینها همه آداب عین خصوصیت است۔ در هنگام طعام خوردن
بسیار ملاحظه لازم است۔ مثل بعض کسان که چون در کشتی وجه خوراک را داده از این جهت هر قدر
ممکن است۔ بسیار صرف میکنند که مغبون نباشد۔ اگرچه چیزے نمی گویند ولے معائب این بعموم
ملت راجع و عاید میگردد۔
بسیار دیده شده که جوانان بهر کس رسند دست دراز کرده توقع مصافحه دارند۔ و حال
آنکه سوء آداب در قواعد فرنگ است۔ و بهر صورت بعضے خصوصیات ملی و مذهبی خود را اگر رعایت
نمایند نزد عقلا و هر قوم و مذهب معقول و پسندیده است۔

حکایت

روزے در راه آهن در موقع اوّل نشسته بقدر ده و هشت نفر از زنان محترمه و مردان
محتشم بودند۔ از هر مقوله صحبت درمیان بود۔ ناگاه زنے اے بمن گفت "من شاه شما را دیدم آدم عالم

تربیت شده نیافتم۔" حقیر گفتم: "از کجا اشتباہ علمی اعلیحضرت پادشاه معلوم شد" گفت: "با فلان امپراطور بواسطۂ ترجمان صحبت میکردند۔" فی الفور گفتم: "معلوم میشود که امپراطور هم آدم عالم و بازبیت نبوده۔ که لسان آسیائی نخوانده و تربیت نشده بود که مهمان عزیز خود بلا واسطه مکالمه را مقتدر باشد۔ چرا زبان اورا ندانست؟" تمام خانمها و همه اهالی واقعین را یکبار خنده دست داد۔ حق حق۔ احسنت احسنت۔ پراو۔ پراو۔ گفتند۔ ژنرال موصوف را از خجلت و شرمندگی این سوال و جواب مجال نشستن نمانده۔ باکمال انفعال برخاسته و گریخت۔ وازسرزنش این عقلائے منصف خلاص شد۔

پس از دو ماه صورت مجلس و مکالمۂ حقیر را با ژنرال در روزنامه خواندم۔ گویا در آنوان مخبر اخبارے حاضر بوده۔ از حاضر جوابی و ذکاوت اهل ایران تحسین و تمجید کرده بودند۔

باتے غرض ما رعایت قواعد بود۔ که نزد عقلا و حکماء و بزرگان هر ملت و مذهب مستحسن است۔

هر قدر که درمیان ما بقواعد و امور خصوصی اهمیّت نداده و رعایت نمیکنند۔ بخلاف اهل فرنگستان اهمیّت داده و ترک آنرا خلاف ادب و مغائر انسانیت میدانند۔

مثلاً ما را امرست که بزرگ بکوچک۔ عالم بجاهل۔ غنی بفقیر۔ راه گذر به نشسته۔ سوار به پیاده۔ اسپ سوار با ولاغ سوار سلام دهد۔ ما تمامی اینها را برعکس قرار داده ایم۔ مراعات اعتبار را در هر موقع و مکان در پول بے پیرسے به روزگار است ولاغیر۔

سهل است که نسبت به برخے بزرگان اگر کسے احیاناً تغافل ورزیده و یا ملتفت بر ترک اقدام اینکار معکوس نیاید از برائے او موجب حقارت و مایۂ بے عداوت میگردد۔ در این غفلت از ناصحین و واعظین و رؤسائے قوم آنقدر رسوم قبیحه و مذمومه در آداب ما داخل و تحت قانونِ رسوم عادیه در آمده و آنقدر امور ممدوحه متروک و از تحت قاعده بیرون شده که خوب را با چشم حقارت مینگریم۔ و زشت را حسن میپنداریم۔

ترک این عادات برائے ما محال شده "العادة کالطبیعة ثانیة" مسلم است۔ یا را بسیارے از عادات زشت طبیعت ثانوی گشته۔ اگر از این قسم ترک اوّلی ها شرح داده شود کتابے جداگانه باید نوشته آید۔ خدا وند همه ما را بصراط مستقیم هدایت و راهنمائی فرماید۔

غرض از نگارش این سطور این بود - کہ باکمال تاسف ماہر قدر بقانون و قاعدۂ ملی خود اعتنائے کنیم - اہل فرنگستان ہمہ قدر رعایت از عادات و رسوم ملیۂ خود دارند - و معتبر و محترم میگیرند - اگر مردے صاحب یک ملیون لیرا باشد و با زن بقالے ہم مجلس شود باز لازم است زن بالا بہ نشیند - و مرد باو سلام دہد - و پائین تر از و بہ نشیند - مثل مشہور است کہ این جوانان تربیہ شدۂ ما - ہم روزۂ مسلمان را میخورند و ہم پدر پیر آرمنی را - نہ مراعات باین دارند - نہ اعتنا باٰن میگذارند ؎

از خدا خواہیم توفیق ادب
بے ادب محروم ماند از فیض رب
بے ادب تنہا نہ خود را داشت بد
بلکہ آتش بر ہمہ آفاق زد

مطلب از دست نرود - یک نفر در جواب این پہلوانہائے بلیہ یعنی وزرائے خود غرض نمیگوید - اے آقایان وزراء ! کے علماء مانع اصلاحات امور دولتی شدہ اند ؟ کے شما قانون مساوات را در محکمۂ عدلیہ باجرا گذاشتید کہ ایشان مانع آمدند ؟

بجلال الہی سوگند - آنانکہ عالم ربانی و فاضل صمدانی و امروزہ امر و نہی شان بر ملت ناجیہ واجبست - مانند حجج اسلامیہ حاجی میرزا حسین - حاجی میرزا خلیل و آخوند ملا محمد کاظم خراسانی و امثال ایشان مد ظلہم - ابداً ممانعت بہ اجرائے امرے کہ رفاہ حال و اصلاح احوال عموم ملت و از دیاد شان و قدرت دولت باشد نہ نمودہ و ہیچگاہ نخواہند نمود - اگر دولت اقدام نماید - دیدہ خواہد شد کہ این بزرگواران اول مؤید دولت خواہند بود - کے دولت با علمائے اعلام این فقرہ را استشارہ نمودہ و لزوم اصلاح مملکت و ملت را بالعلماء خاطر نشان کردہ و خواہش کرد کہ باید باقتضائے زمان و تحمل دوران باصولے چنین و چنان حفظ نوامیس شریعت و حقوق ملت قانون مساوات را اجرا داشت - کہ علماء گفتند این منافی با شریعت است - بلکہ علمائے حقہ بہا نگ فریاد زدہ اند کہ قانون مساوات حقیقت شریعت غرائے اسلام است -

از آنجائیکہ اعیان و حکام مانند حجاج بظلم و تعدی مایلند - تا کیف ماشاء - مالیات

بگیرند۔ ویک نفر قاطرچی فلاں خان درچارسو وبازار ریش یک تاجر را آبرو را بگیرد وبکلاه سر
بسرش مشت بزند۔ وکسے مانع نشود۔ بہانۂ ممانعت علماء را بمیدان می آرند۔ وحال آنکہ علماء
اگر موقع بینند بیش از سائر طبقات در اصلاح بکوشند۔ وبیخ ظلم وتعدی را از بین مسلمین برکنند۔
ودر جائے آں شجرۂ شنیعۂ ظلم وطغیان۔ نہال عدل وانصاف کہ عبارت از قانون مقدس مساوات است
بنشانند۔

ہیچ جائے شبہ نیست کہ ملت از قبول قانون مساوات گردن نہ پیچد۔ وعجب تر اینکہ
می گویند "مکتب لازم نداریم"۔ ایوائے۔ چہ قدر کذب آشکار وقول باطل است۔ در ایں صورت ما
باید یا منکر تمدن وترقیات اروپا شویم۔ واز قدرت وسطوت وثروت وصنایع عالم بیخبر باشیم۔
وخلاف فرمودۂ مخبر صادق را التزام نمائیم کہ فرمودہ:۔

اطلب العلم من المہد الی اللحد   العلم علمان علم الابدان وعلم الادیان

ویا در تاسیس مکتب ہا بشویم۔ اگر از عالمان بے عمل وبے معرفت ایں سخن ترشح نماید۔
بمقتضائے منافع شخصیہ کہ رفیق دزد وشریک قافلہ ہستند۔ گاہے با حاکم شریک وگاہے با رعیت
سہیم۔ مدعی ومدعی علیہ را بر یکدیگر برانگیختہ۔ دائما در فکر افساد وطالب انتشاش میباشند۔
بعید نیست۔

آیا ترقی اروپ را از دولت علم ایشاں نمیدانید؟ ویا میگوئید ناپلیون ایں دولت
واقتدار وسطوت سلطنت را از اجداد خود یارث گرفتہ؟

نمیدانیم بکدام یک ازیں دو فقرہ اعتنا باید کرد؟ اگر یارث قائل باشیم۔ می بینیم
سی سال قبل از ناپلیون نہ اسمے ونہ رسمے در تمام کتب تواریخ دیدہ می شد وکاملاً نسیاً منسیا در جمیع
دنیا بود۔ وحال آنکہ امروز در سطوت ودولت واسم ورسم در سلاطین روئے زمین درجۂ اولی را
احراز کردہ۔

اگر قائل بہ مکاتب صناعی وریاضی شوند۔ چرا خود وکنارہ جوئی نمودہ از فیض بیش ترش
محروم ہستند۔

ہرگز نمیتواں گفت پادشاہ رؤف ومہربان ما از اعمال وافعال وبیت امرا غور وزراء

بیخبر است - بلکہ باید گفت رافت و مرحمت و حیاء خسروانہ غالب بدیگر اوصاف ملوکانہ است - و حال آنکہ در سلاطین عظام مہر و قہر توام باید - و معنی عدل ہمیں است کہ در جائے لطف لطف - و در جائے قہر قہر بکار آید - سلوک برعکس آن خلاف عدالت است - زیراکہ سلطان حقیقی خداوند عالم ہم رحمن و رحیم است - و ہم جبار و قہار - ہم بہشت آفریدہ و ہم دوزخ - انتظام عالم بے سیاست سلطان میسر نگشتہ - و صورت نہ بندد - مراد از سیاست مہتران و گردن کشان عالم را بر ربقۂ اطاعت فرمان در آوردنست - تا از راستی نگذرند و پائے از گلیم خود بیرون نبرند -

"بحکم کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیتہ" و میفرمایند "لولا السلطان لاکل الناس بعضھم بعضاً" و از سخنان پادشاہانست "لا ملک الا بالرجال - و لا رجال الا بالمال - و لا مال الا بالعمارۃ - و لا عمارۃ الا بالعدل والسیاسۃ" ؎

خوش آن شہریارے کہ از روئے دانش
تامل کند در کتاب سیاست
بر تیغ او گلشن سلطنت را
تر و تازہ دارد بآب سیاست

در ہر صورت من بتو میگویم عبث اوقات عزیز خود را ضایع مگردان - از این حرکات بگارشات جز خسران چیزے عاید نمیشود - و از تسویدات این اوراق پریشان معلوم نیست کہ خود بہرہ مند گردی و یا رفع پریشانی از ملت شود - و شاید خود را تنہا کہ بیندازی -

اگر تو دیدہ و شنیدۂ کہ در اہل مغرب ازین گونہ اوراق منتشر کردہ - ملت و دولت و وطن و ابنائے وطن از او تمتع بردہ و اکتساب ثروت کردہ و میان ملت یادگار گذاشتہ اند درست است - ولے ایران غیر از اروپا ست - تو تقلید کردۂ از فرنگان و لے غافل از آنکہ بہتر ازین گفت و شنود برموز کنایہ و صراحہ و بطور حکایت و تمثیل - کتب - تاریخ - اشعار - رباعیات نوشتہ و اوقات صرف کردہ اند - کہ از حد بیان خارج است - بعقیدۂ من عوض این جملہ یک جملہ بنویس کہ اگر ترا آرزوئے اصلاح مملکت ایران ست قانون مساوات - قانون مساوات - قانون مساوات تا آخر قانون مساوات - ہر قدر زیادہ گوئی منافش ہمین یک جملہ است و بس -

روزے در پطربورغ در خیابان نِوا اسکی با یک از دوستان در حرکت بوده - دیدم یک نفر جوان بلند قامت تخمیناً هفده یا هیجده ساله در بالاپوس سالدات که رُوسها "مشینل" گویند که ارزانترین منسوجات روسیه از جنس ماهوت است و رنگ خاکی داشت - باکمال ادب دو پائے خود را بهم وصل کرده ایستاده دست راست را تا بناگوشش بلند نموده بیک نفر صاحب منصب که موافق مناصب عسکری ایرآن درجهٔ سلطانی داشت سلام داد - وآں سلطان چنانکه قاعده است - دست بالا کرده گویا جواب داده و باکمال بے اعتنائی گذشته با دست اشاره کرد یعنی مرخصی - جوان بعد از ده و بیست ثانیه ایستاده براه اُفتاده و رفت - رفیقم از من پرسید - "این جوان را که در بر بالاپوشش سالدات دیدی شناختی ؟" گفتم - نه

گفت این پسر امپراطور و کیلی قفناز شاهزاده اسکندر و پنج پسرِ مرحوم امپراطور است - وآں سلطان پسر یک بقال ناقسمولن است - اگر پسر امپراطور باو سلام نمیداد در پیا عبور عامه حق مواخذه داشت - که چرا بسلام نه ایستادی - از رعایت نظام کار باینجا رسیده است -

اگر تامل و فکر نمائی تعجب نخواهی کرد - زیرا پدر این جوان مجسمهٔ قانون است این احترام بپدر خود میکند - اینها بعلامت سر دوشی نگاه میکنند که کدام یک مقدم است - والا در مقام رسمی این شهزاده است باهمان احترامات پادشاهی و رعیتی در میانهٔ ایشان مرعی است -

حالا این را دانستی بیا به ایران بدبخت ملیجک که عزیز السلطان لقب دارد، چه کارهٔ کیست ؟ چه کرده ؟ معلوم نیست - این قدر می بینم بچهٔ دوازده ساله لباس نظامی امیر تومانی می پوشد - بهر وزیر و امیر و سرتیپ عالم و فاضل هرکس باشد - بد دل استغنا از رجال دولت شاهزادگان غیور سلسلهٔ جلیلهٔ قاجاریه و رنود خاص و عام صدگونه فحش نامربوط میگوید و از نمی هراسد این قاعده نظامی شماست -

باین حال شما توقع دارید که چرا کارها درست نشد ؟ البته نمی شود و نخواهد شد - زیرا قانون ندارید - بے قانونی بے ترتیبی است -

اگر چنانچه بگوئیم اسکندر رومی قانون ترتیب داده - سهو نموده ایم - می بینم که هزار و سی صد سال و اندی قبل حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بجانب اسد اللہ الغالب

علی ابن ابی طالب علیہ السلام دست بیعت داده فرمود:-

"اے مردم بدانید و آگاه باشید من فرزندان خود حسن و حسین را بیک نفر غلام حبشی بریده برتری نمیدہم۔ در نزد من در امور شریعت غلام حبشی و سید قرشی و فرزندان من یکسان در حقوق مساوی اند۔"

عمر فاروق در میدان عام بر پسر خود حد زد

پس معلوم میشود کہ قانون مساوات را امیراطور روس یا ناپلیون اعظم وغیرہ از شریعت غرائے اسلام فرا گرفته کہ بداں مقامات عالیہ رسیدند۔

ولے جہت ما قانون از چنگیز یادگار ماندہ تا با اطاعت بقانون شریعت نکنیم۔ کارہائے ما مختل و پریشان خواہد بود۔ اگرچہ بعضے دریں باب ایراد گرفته میگویند معاذ اللہ خواست خدا چنیں است۔ و با سر نوشت ما چنیں۔ ایں سخن در نزد ہیچ عاقل پسندیده و مقبول نیست۔ عقلاً و نقلاً چنیں است "من کفر فعلیہ کفرہ" "و من عمل صالحاً فلنفسہ" "ان اللہ سخر لکم ما فی الارض جمیعاً"

پس معلوم میشود خداوند عالم کہ قادر مطلق است ہر چیزے را با سبابے آفریده "ابا اللہ ان یجری الامور الا باسبابہا" و باں عظمت و قدرت بدون اسباب ہیچ چیز نیافریده و نیافریند مگر اینکہ من باب اعجاز حضرت ختمی مآب میفرماید ؎

ادخلوا البیوت من ابوابہا　　　واطلبوا الارزاق من اسبابہا

پیغمبر خدا امت خود را از کسالت و بطالت و تنبلی نہی فرموده۔ اسباب بقائے دولت و دوام سلطنت، و رفاہ حال ہر ملت را بستہ بوجود عدل و داد قرار داده۔

بے عدل ہیچ چیز دوام و ثبات ندارد غفلت کردن از حال مملکت۔ بیخبر بودن از حال ملت باعث بسے مفاسد است۔ عدل و داد کہ عبارت از بیداری و ہشیاری و در فکر ملک و ملت بودن۔ و اسباب مقاتلہ و جنگ و جہاد را برائے حفظ شریعت و رعیت۔ و مہیا کردن کاردانان و سپردن کار و امور دولتی را بدست آنہا۔ و اقتدار وزراء عاقل و دانا و ہمین فرموده اند واز خائن احتراز کردن گفته اند با مراعات مساوات۔ ہر آئینہ ملک و ملت با تدابیر صائبہ عادلانہ باقی ماند۔ و مملکت رونق یابد۔ شوکت سلطنت افزونی گیرد۔ ملک خضارت

پذیرد۔ ارزانی و فراوانی رخ نماید۔ بلاہائے مبرم و ناخوشی وبا و طاعون منعدم گردد۔ نیکی و نشر
عدالت سلطان بہمہ ذرات از مخلوقات ساری و طاری گردد۔ حتی وحوش و طیور و حیوانات بری
بحری را مانوس و آرام دارد۔

عکس آں ظلم و غفلت۔ ریشۂ گیاہ را در زمین بخشکاند۔ بنیاد ہستیٔ ہر قوم را از بیخ و بن
برکند۔ سبب زوال دولت و ملت شود۔

چنانچہ در تواریخ و آثار پیشینیاں دیدہ و شنیدہ شدہ۔ ہرگاہ تراجم حال گذشتگان را
بخوانیم معلوم تواند شد۔ کہ در ہر عصر و زماں بلاہائے مبرم را اقوام و ملل با دست خود بسوئے خود
کشیدہ اند۔ یعنی کارہائے بزرگ را بکوچکان و کارہائے کوچک را ببزرگان سپردہ۔ کہ ہر دو
از عمل خود بے بہرہ گشتہ اند۔

البتہ حالات ضحاک و سلطنت یافتن فریدوں را خواندید۔ اگر باقی اختصاصات
نادری مانند شجاعت و لیاقت کار او بود۔ دولت وے ہرگز زوال نیافتے و سلطنت از خاندان او
ہرگز بیرون نشدے۔

ہرگاہ وظیفۂ ہر کس بقدر اقتدار و لیاقتش معین بود اکنوں حدود ایران را ہر کم
خرد میداند کہ از کجا تا بکجا بودے۔

بعد از آں زحمات مرحوم آقا محمد خاں در جہاں کشائی بہ ثمر نشستے۔ کہ علاوہ بر تقسیم
بیرونی دشمن اندرونی ہم تحصیل نمود۔ تمام ایں بلا از نبودن قانون مساوات است کہ جان
ملک و عزت و آبروئے یک ملت را بر باد دادہ است ؎

فریدوں فرخ فرشتہ نبود — ز مشک و ز عنبر سرشتہ نبود
بداد و دہش یافت آں نیکوئی — تو داد و دہش کن فریدوں توئی

ہر صنف از اصناف را اسباب و آلات برائے ترقی و تعالیٔ وظیفۂ خود لازم است۔
چنانچہ خیاط را مقراض و سوزن۔ خراط را تیشہ و ارہ۔ ہمچناں ہم مملکت داری و لشکر آرائی را
امروزہ مدرسۂ فنون متداولہ عالیہ و قانون مساوات و نظام و عدل و انتظام لازم است۔ ہر کس
بایں اصول رفتار کرد گوئے مراد برد۔ و ہر کہ نکرد در بیابان ناکامی بسر برد۔ خواہ مسلم خواہ کافر

خواه صنم پرست و خواه صمد پرست۔ ملک و ملت بے عدل دوام و قوام ندارد۔ چنانکہ امروز دول معظمہ تماشا با جد و جہد پیروی ایں اصول دارند "من طلب شیئ و جد و جد۔ و من قرع بابا ولج و لج"

بدیہی است ہر کس جستجو پیدا نماید۔ و ہر کس درے با جد و جہد کوبد البتہ می کشاید۔ موقوف بحسن نیت آمر است کہ تمامی امور مراد در موقع شورے بمذاکرہ گذارند۔ ہر چیزے کہ نفعش عام است مجری بدارند۔ نہ منافع خصوصی شخصی۔ اگر چنانکہ در یک فقرہ ہم جہت اصلاح عموم بنظر کسے چیزے بیاید جملگی نمائندہ سائر اجزاء ہیئت را با آں شخص ولو عداوت باطنی ہم باشد نباید بملاحظۂ دشمنی قول اُو را رد نمایند۔ و جہل و ردیدہ سخن صلاح اُو را بپذیرند۔ ورنہ سریعاً جزائے عمل خود را در یابند۔ و بلکہ اولاد شاں ہم سرایت کردہ "خسر الدنیا و الآخرہ" شوند۔ ہرگز در دنیا و آخرت نیکی نہ بینند۔ ہزارہا عاقبت چنیں اشخاص را دیدہ و شنیدہ ایم ؎

گیرم از خلق نہاں کردۂ آں امر شنیع
کے تواں کرد ز خالق کہ بصیر است و سمیع

جنت و نارے کہ آں موعود تست
گر بدانی جملہ گی مشہود تست

آنچہ فردا از کرم و بہشت بود
بیش و کم امروز در بہشت بود

آئینہ با تست دائم روبرو
عیب تو با تو نماید موبمو

قول و فعلت نیک باید سر بسر
جملہ اخلاق تو باشد سر بسر

راست و بے کجی از اقبال تست
جملہ از اقوال از افعال تست

چوں شود خلقت بخلق حق یکے
خوش مراد خویش یابی بے شکے

گفتم۔ فرمایش شما تماماً صحیح و یقین است و خالی از غرض و بے با ہمہ ایں مراتب نباید زاہد و بالیں باشد۔ عیب کار و ہمیں افتادن ماد ہمیں قاعدہ بشوند توجہ و ہمیں بجا است۔ اصحاب غیرت و حمیت نباید ایں سخن را بر زبان آرند "افضل الاعمال کلمۃ حق عند جائر" کلمۂ حق را باید گفتن و از عہدہ مکافات اُو را نترسیدن ؎

تو نیکوئی کن و در دجله انداز

کہ ایزد در بیابانت دہد باز

گرت چو نوح نبی صبر ہست در غم طوفان

بلا بگردد و کام ہزار سالہ بر آید

"یا ایہا الذین آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا واتقوا اللہ لعلکم تفلحون" من امید قوی دارم کہ در عہد این پادشاہ آیۂ عدل را بخوانم و باب ترقی را بروے ملت باز بینم۔

لہٰذا این بندہ بعقیدۂ خود عمل مینمایم۔ ملاحظہ منافع شخصی ندارم۔ این تحریرات بے سبب از شل بندہ بے علم مایۂ شہرت نام نخواہد گردید۔ و چنان منظورے ہم ندانستہ و ندارم سخنان خالی از غرض کہ مبرا از اغراق و مبالغہ است میگویم۔ و از کسے غیر از خالق واہمہ و ترس ندارم۔ واگرچنانچہ از مخلوق صدمہ وارد آید سبب افتخار است نہ انکسار۔ زیرا در راہ اسلامیت و انسانیت و حب وطن آنچہ پیش آید۔ خوش آید ؎

ترک مال و ترک جان و ترک سر در رہ معشوق اول منزل است

و این سخن را بآواز بلند عرض میکنم ہر کس بندہ را شناختہ میداند۔ و برائے کسانیکہ نمی شناسند معرفی خود را مینمایم۔ نگارندہ از طبقۂ عوام محض و محض عوام یک تن بے سواد از ابنائے وطن است تحصیل نکردہ۔ مدرسہ نرفتہ۔ دود چراغ نخوردہ۔ گوشمال استاد ندیدہ۔ و از سرچشمۂ حلاوت بخشائے علم چاشنی نچشیدہ۔ در مباحثۂ بکر و خالد نبودہ۔ نہ بزید زدہ و نہ از عمرو کتک خوردہ۔ دین و آئینم را ہم از نگارشات این کتاب استنباط توانند نمود۔ چہ بزرگان گفتہ اند "الکلام صفۃ المتکلم"

پس از پرستش یزدان۔ ہمانا قانون دین مبین اسلام شیوہ ام پرستش وطن و حب اوست۔ در تولا و تبرائے او ثابت قدم۔ با دشمن او دشمن۔ و با دوستش دوست۔ نہ با کسے غرضے دارم و نہ با احدے مرضے ؎

بصدق قولم خدا گواہ است چہ باکم از رد خلق و تصدیق

عاشق یارم مرا با کفر و با ایمان چہ کار

مفلس عورم مرا با شحنہ و سلطان چہ کار

قبله و محراب من ابروے دلدار است و بس
این دل شوریده را با آن چه و با این چه کار

در هر صورت هر آنچه هستم هستم　　من دانم و دوست آنچه هستم هستم

استدعا از قارئین محترم آنکه به نگارنده و بے ربطی تحریرات این بنده نگریسته صورت بین نباشند بصدق سخن نظر کرده بمعنی پے برند. کلیهٔ "انظر الی ما قال ولا تنظر الی من قال" از دست ندهند ؎

شرف قائل و خسارت او　　نکند در کلام هیچ اثر
تو سخن را نگر که حالش چیست　　برگذارندهٔ سخن منگر

اگر در سخن مبالغه یا کذب باشد مستحق طعن و لعن شمرند. اگر چنانچه صدق و سادگی دارد اقرار فرمایند آنچه انصاف هموطنانست و ختم همان را امیدوارم ؎

مگر صاحبدلے روزے برحمت
کند در حق این مسکین دعائے

بازگو از نجد و از یاران نجد

در خاتمهٔ جلد اول این سیاحت نامه بنا بقول یکے از دانشمندان وطن مقالهٔ بعنوان پولیتیک ایران چیست؟ کشتی دولت بکجا میرود؟ و خیالات دو همسایه که عبارت از پلنگ صحرا و نهنگ دریا باشند چه چیز است؟ و آتیه و لب پولیتیک ایران در چه نقطه است؟ بتفصیل نگارش یافته.

الحال لازم آمد که جهت توضیح مقال تغییر خیالات ایشان را که درین اواخر زمان صورت یافته شمهٔ در خاتمهٔ این جلد تشریح داده شود.

چنانکه ذکر شد معشوقهٔ هندوستان بین این دو دولت صاحب اقتدار چه بلاها

بسر جهانیان عموماً و ایران و ایرانیان خصوصاً آورده - اینهمه قتل و غارت و جنگ و آشوب
فتنه که درین دوره حادث گشته از حملهٔ هندوستان و یا اسم دفاع از آن بوده است -
چنانکه سابقاً انگلیسیان بمصر آمده و ناپلیون ایشان را بیرون کرد - و اکنون مجدد
تسلط یافته اند برای گشادن دروازهٔ هندوستان و پاسداری آن - محاربهٔ سواستاپول و جنگ
قفقازیه و چندبار خسارهٔ بدولت عثمانی هیچ سبب دیگر نداشت مگر حمله و یا دفاع هندوستان
بموجب وصیت پطر کبیر که به روسها نموده - بهر وجه من الوجوه باشد حتماً هندوستان را
مسخر باید نمود - و این خیالے است که هرگز از سر روسها بدر نخواهد رفت - ولو عالم زیر و بالا شود -
از طرف دیگر ملت انگلیس بر فرد فرد خود فرض عین دانسته که از هیچ گونه جانفشانی
در طریق ابقائے هند که شرف و سیادت انگلیسیان را در عالم باعث شده مضایقه ننمایند -
و در حفظ هندوستان بکوشند - و همواره نقشهٔ پطر کبیر را در یورش بجانب هند نموده در ابطال
آن بخروشند و سامان و طریق عبور و مرور آن را همواره متذکر بوده باشند - این مسئله را هر کس
خوانده و یا شنیده موضوع آن را نیکو میداند -

البته درین اواخر انگلیسها را امپراطور روس نقشهٔ پطر کبیر را در حال خود گذاشته
نقشه و طرح جدیدے کشیده - که از بیراهه یورش بهند برد - اگرچه این راه غیر معمولی و صعب المرور
و متوقف بمخارج گزاف بود - لکن در تحمل این زحمت و مصارف امپراطور امنفعت ملحوظ و منظور
آمده - یکے این ممالک وسیع و صحرائے بے پایان سیبریا آباد و محل سکنی گردد - دیگر از این راه پیلے
بمقصود برد - و این نقشه را کشیده امر بساختن راه آهن سیبریا نمود - چون درین اقدام ثروت
بسیار بزرگے لازم بود با فرانسه عقد اتفاق بست - و وجوه کلیه از فرانسه استقراض نمود - و
صرف ساختن راه آهن سیبریا کرد - راه آهن که به نصف رسید - انگلیسها که بدواً گمان نمیکردند
تدارک این مبلغ گزاف بر روسها میسر بشود و از عهدهٔ چنین کار بزرگ برآیند - بخود آمده - وقتے
معلوم کردند که آنچه را محال پنداشته بودند قریب باتمام و انجام است - و اینها غفلت داشته اند
لذا فوراً در صدد و تمهید بر آمده که درار و پا جنگ بزرگے بلکه جنگ عمومی برپا نمایند - و ضمناً
روس را از این تشبثات باز داشته و اقدامات او را ناتمام گذارند -

اوّلین اسباب اختلال ارامنہ را قرار دادند۔ وآں سبک مغزاں را بدولت متبوعہ خود کہ عثمانی باشد شورانیدند۔ روسہا مطلب را دریافتہ اعتنا نمودند۔ چندیں ہزار نفوس ارامنہ مفتامفت قربان تمہید پلٹیکائ انگلیس گردید۔

ازیں اقدام چوں مقصود حاصل نشدہ کار از پیش نرفت۔ یونان را تحریک کردہ جنگ ترک وگریک را برپا کردند۔ باز روسہا ملتفت نکتہ شدہ اعتنا نکردہ در راہ خویشاوندی یونان را نصیحت کردند۔ وتدابیر صائبہ قطع محاربہ را نمودند۔

باز مرام انگلیس حاصل نگردیدہ مسئلہ کریت را پیش کشیدند۔ از آنہم انگلیسہا بہ آرزو موفق نگشتند۔ اگرچہ در مسئلہ کریت بیک درجہ موفقیت برائے آنہا حاصل شد۔ چہ انگلیسہا از ویریا از جزیرہ کریت دل نگراں بود۔ کہ مبادا بدست روسہا افتد۔ چنانچہ چند سال پیش اطلاع یافت کہ دولت عثمانی کریت را بواسطۂ شاکر پاشا سفیر پطرز بورغ بروسہا در مقابل صد ملیون منات و یا یک ولایت قفقاز بہ مبادلہ کردہ دیا میکند۔ پس از تحقیق انگلیسہا قدم سعی پیش نہادہ۔ با ہر وسیلہ وتدبیر بود معاملہ را بہم زدند۔ چوں روسہا را در بحر سفید پناہ گاہے برائے آرامش کشتی وانبار زغال لازم بود۔ کہ دسترس بدریائے ہند وبحر اصفر ژاپون باشد۔ در ہنگام ضرورت بحر بالطیق بہ مقصد او دور بود۔ ایں شد کہ کریت را از خریطۂ عثمانی موضوع کردہ خواست بادارۂ خود شامل نماید۔

پس از مایوسی از تدابیر خود کہ دولت انگلیس را حاصل آمد۔ چارۂ برائے او نماند۔ مگر اینکہ دست توسل بداماں میکاد وامپراطور ژاپون فراز کردہ خواہش اتفاق نمود۔ وعہد نامہ بست کہ دفع روسہا را از راہ مانچوری وتبت بسمت ہندوستان بدستیاری او نماید۔ اگرچنانچہ دولت ژاپون را سد متین ہندوستان قرار دہد۔ در ایں صورت روسہا با نخواہند گردید۔ بہ نقشۂ پطر کبیر در حملہ بہ ہندوستان۔

مقصد اصلی اینست کہ رجال دولت ایران را لازم گردیدہ کہ از امروز ایں نکتۂ اہم از مد نظر دور نفرمایند۔ البتہ ہستند کسانیکہ در حل ایں مسئلہ صاحب فکر سلیم اند۔ اما گمان نمیرود شخص رئیس اوّل رجال دولت خود را محتاج بقول وفکر دیگراں داند وازکسے سخن صدق وراہنمائی

بشنود۔ کہ نفع شخصے او در آں نباشد ولو دولت او را بسیار مفید گردد سہ

من چہ گویم در ہمہ دہ زندہ کو — سوے آب زندگی پوئیدہ کو

ما میخواہیم فقط شرح دہیم کہ مسئلہ ہند خانم یعنی معشوقیت ہندوستان در رقابت این دو عاشق بیقرار چہ بلاہا بسر جہانیان می آورد۔

با اینکہ در ایران یک فرسخ راہ نیست۔ یک باب دار العلم نیست۔ تجارت خانۂ صحیح از روئے فن نیست۔ یک فابریک نیست۔ قانون نیست۔ ہیچ نیست۔ نیست۔ نیست۔

معذالک باید دید شوی کہ مسئلۂ ہندوستان بجہان انداختہ وے اندازد تا حال با ایران چہ کردہ است ؟

آمدن سرجان ملکم با ایران بہت ہند بود۔ کہ با سخنان شیریں و مواعید دروغین کار ایران را صد سال عقب انداخت۔ حملۂ محمرہ و رفتن ہرات۔ وداع گفتن بلوچستان۔ مسقط۔ تمام بہ عمان و سیستان ہم در مسئلۂ ہندوستان بودہ وہست۔

حالا غرض از تفصیل تا یک درجہ معلوم گردید کہ در آخر باز طرح اوّل یعنی نقشۂ پطر کہ از خاک پاک ماست مر و سہا در نظر خواہند گرفت مقصود اینست کہ از روے پالیتیک برائے آئندہ ما ایں مسئلہ خیلے لازم بہ تشریح و بحث است۔ افسوس کسے دریں فکر نیست۔ و اگر احیانا در دل بعضے ہم خطور کند و بموقع بحث و مذاکرہ گذارند۔ در فکر چارہ نمی باشند۔ و ابداً تفکر در ایں معنی نمی کنند۔ کہ علاج واقعہ را پیش از وقوع کردہ باشند۔ اگرچہ ایں فقرہ در زبان بزرگ و کوچک جاری است۔ ولے ہیچ کس از ما علاج واقعہ را پیش از وقوع نکردہ و پس از وقوع ہم کار از کار گذشتہ و علاجش متعسر بلکہ محال خواہد بود۔

بدیہی است علاج ایں نوع امور مہمۂ عسیر دریاب دولت بخیال و افکار یک نفر دو نفر صورت انجام بپذیرد۔ در امور عمدۂ دولتے و سیاستی مجلس شوری بزرگ با قانون درست صحیح باید۔ کہ فعلاً آں را نداریم۔ و اگر مجلس قرار دہند۔ ہمیں ہا کہ دم از تمدن میزنند و از مدنیت سخن میگویند۔ یعنی ہمیں حریفان دوست نما مانع شوند۔ چنانکہ یک از موثقین بنویسد :-

بیچارہ میرزا تقی خان امیر نظام را دائما محروم راز و ہوا خواہ بودم خصوصاً روزہائے

اضطراب و پریشانی۔ دستخط ہائے ہمایونی را کہ غالباً اعتبار انگیز بود من نشان می داد۔ وزیارت میکردم۔ و می گفتم اگر صد یک اینہا صدق باشد جائے ہیچ اندیشہ نیست کہ شما دارید۔

گفت۔ راست میگوئی ولے صرف اینجاست کہ ذات اقدس ہمایون شاہنشاہی جز یک تن کہ بیش نیست۔ ہر قدر لطف و مرحمت در بارۂ چاکرش فرماید در مقابل اینہمہ خنہ گران دردمندان و حسودان بازہم خواہند انداخت۔ لابد بجہت آسودگی ذات اقدس خود مرا قربان خواہند فرمود۔

گفتم۔ چرا علاج مخربین را پیش از وقت نکردی؟

گفت۔ بحالم نداونار کہ ملت را مستحق قبول بعضے اصلاحات نمایم۔ والا من ارادۂ قایم نمودن کانستی تیوشن داشتم۔ مانع بزرگ روسہا بودند۔ انگلیسہا آں زمان کمال ہمراہی بظاہر داشتہ در باطن وعدہ میدادند۔ و چناں می نمودند کہ منتظر موقع اند۔ ایں ممانعت خارجی برائے تاریکی خاک پاک وطن ما مزید موانع داخلی شدہ۔ آنچہ نباید بشود۔ شد۔ نتیجہ تدابیر ایں دو رقیب آں گردید کہ چند نوکر شجیع بہادر دولت گفتند۔ اگر مجلس شوری تشکیل یابد با خنجر شکم خود را پارہ میکنیم۔ امریکہ بپادشاہ ولی نعمت ما و استقلال او کمر وارد بیا ورد او را غیرت ما قبول نمے کند کہ بگذاریم اجرا شود۔ ایں گونہ دشمنی صریح را محض غرض در ولی نعمت خود دوستی بخرج دادند۔

پس ازیں تفصیلات و تمثیلات مع التاسف تصدیق میکنیم سخنان یگانہ گوہر دانش پرنس ملکم خاں را کہ ہیچ دولت مثل ایران در خطر نیست۔ با وصف ایں اولیائے دولت ہو سکے آسودہ نشستہ و در امور دیوان چناں بتفنن مشغول جمع آوری اسباب و تجملات عمارت و پارک ہستند کہ ہر کس از خارج حالت آنہا را ملاحظہ کند۔ خیال خواہد کرد کہ ایشاں در تدارک مہمانان معزز و محترم ہستند کہ بعروسی شاں دعوت کردہ اند۔

مورخین ایران یک وقت تاسف و گریہ خواہند کرد کہ وزرائے ایں ملک درمیان چنیں خطرات بزرگ در حالت نزع چرا ملت ایران را تنظیم و بہ ترکیب دولت شروع نکردند۔ و تکمیل وزارت را موقوف بقیہ ایام بار باری و مزخرفات میدانستند۔

ہزار حیف۔ و صد ہزار افسوس ہر قدر بگویم نخواہم توانست کہ اولیائے خود رائے دولت را

بر عظمت خطرات ایران ملتفت سازیم۔ گیرم دریں حالت بے نظمی و بے قانونی خطرات خارجہ چند زمان ہم مہلت بایشاں دہد۔

ولے از بلیۂ داخلہ ہیچ وزیرایمن نباید باشد۔ کہ اورا بہ بدترین عقوبت دست جلادی سپارند۔ ویا بارذالت وزشتی تمام معزول می نمایند۔

چنانکہ اتابک اعظم میرزا تقی خان امیرنظام غسل توبہ درحمام کاشان کردکہ دیگر در دولت ومملکت بیقانون ونظام وزارت وصدارت نکند۔ وکذا دریادآوری حال حاجی میرزا آقاسی کسے نیست کہ بسخرخندہ رایاد آورد۔ وباو لعنت نکند۔ وداغ ہرات کہ بسینہ کشید برائے یادگاری نام میرزا آقا خان نوری تا قیامت کافی است۔ ہمۂ اینہا از عدم مجلس شوریٰ وپارلیمنٹ است کہ فلاں وزیرنطق می فرماید کہ اگرمجلس تشکیل شود منکم اعضائے شوری راپارہ کنند۔

پس ازیں بیانات می گویم زہے خیال باطل وافکار جاہل۔ دیگر نتواں شرح وبسط دہیم شراین گونہ خیالات دوراز عقل وانصاف داد۔ واین را باکمال عجز وانکسار عرض نمودہ سخن را خاتمہ میدہد:۔

چاکران صادق پادشاہ باید دریں دورزمان آزادی راپیش منادخاطرخودساختہ وفرصت راغنیمت دانستہ ابداً فوت وقت بباطل نکنند۔ وہمۂ تن درفکر بہبودی ومداوائے وطن بیمار ومریض خودبودہ۔ درعلاجش بکوشند۔ وجنبش فرزانۂ مردانہ نمایند۔ شاید بدستیاری سعی وغیرت وزرائے وطن دوست وپادشاہ پرست این مرض مزمن وطن وملت شفا پذیرد۔ وباللہ التوفیق وعلیہ التکلان، گفتہ آنچہ لازمۂ سعی وغیرت است بعمل آرند۔ وحق بگویند وحق بشنوند کہ عاقبت کلام حق اثر خود رامی بخشد ؎

اکنوں کہ بدست اختیار است

ہنگام نمیزو فکرکار است

باشاہد علم وحلم بنشین

دامن زنشاب جہل برچیں

اے صاحب عقل چشم عبرت بکشا
اے صاحب ہوش قدر ایں نسخہ بداں
اے آنکہ ترا دیدۂ عبرت بین است
برحال دل گم شدگاں نوحہ بخواں

پندنامۂ یک ازادباء کہ درخود ایں مقال بود دریں مقام مقام مناسب دیدہ نقل از حبل المتین نمود

دلیرآمدی سعدیا درسخن   چو تیغت بدست است فتحے بکن
بگو آنچہ دانی کہ حق گفتہ بہ   سخن ہیچو دراست ودسفتہ بہ
زباں را بہ پند و بہ حکمت بشوے   طمع بگسل و ہرچہ خواہی بگوے
اگر دشمناں معارف کمیں   چہ دزداں کنند از یسار و یمیں
چہ پوئی رہ راستی با یقیں   نبرند تا رت زحبل المتیں
شنیدم کہ فرماندہے دادگر   قبا داشتے ہردو رو آستر
یکے گفتش اے خسرو نیک روز   ز دیبائے چینی قبائے بدوز
بگفت ایقدر ستر آسایش است   وزیں بگذری زیب و آرایش است
نہ از بہر آں می ستانم خراج   کہ زینت دہم بر خود ایں تخت و تاج
اگر چوں زناں حلہ بر تن کنم   بمردی چساں دفع دشمن کنم
مرا گرچہ صد گونہ آز و ہواست   ولیکن خزانہ نہ تنہا مراست
خزانہ بلا سہم لشکر بود   نہ از بہر آذین و زیور بود
سپاہے کہ خوش دل نباشد ز شاہ   ندارد حدود ولایت نگاہ
چو دشمن خر روستائی برد   ملک باج و دہ یک چرا می برد

مخالف خرش برد و سلطان خراج   چه اقبال ماند از آں تخت و تاج

مروّت نباشد بر افتاده زور   برد مرغکے دانه از پیش مور

رعیّت درخت است اگر پروری   بکام دل ایدوں ثمر برخوری

به بے رحمیش بیخ و بن بر مکن   که بالله زنی تیشه بر خویشتن

کساں برخورند از جوانی و بخت   که بر زیر دستاں نگیرند سخت

شنیدی ز فرمانده دادگر   تو پندے که باید نوشتن بزر

بیاں کرد معنئ باج و خراج   تکالیف ہر صاحب تخت و تاج

که باج از پئے ساز لشکر بود   که لشکر نگهبان کشور بود

کنوں اندکے بشنو از حال ما

ز زشتئ اقوال و افعال ما

ز بعد اتابک امیر کبیر   که حقش بعقبیٰ شود دستگیر

بدے دخل ایراں ز خرجش زیاد   بیاور ز تاریخ خالش بیاد

چه شاه شهید از گزند عدو   شدے سوئے جنّت بچهر نکو

به پنجاه سال آنچه شد جمع مال   سه پنجش ربودند رندان حال

ندانم کجا رفت آں گنج ها   که شد جمع با آں همه رنج ها

همان به که گویم خزانه نبود   وگر بود دزدش چپاں و ربود

نگشتند قانع بدیں کار باز   بوسائیں رواں شد بدربار باز

هوائے بتان فرنگی نژاد   دگر پادشاں در سر او فتاد

بوضعیکه خو کرده ما را مزاج   بجز کامیابی نباشد علاج

بفکر آمدندے چه چاره کنند   چساں خرج را اداره کنند

ولے قصد شاں بود امر دگر

که در محو دولت کنند بے ہنر

وزیرے که در محو دولت بسے   تعب ها کشد در ره ناکسے

که دشمن بدین و آئین ماست / بظاهر محب شمایین ماست
بیاراست مجلس ز خاصان خویش / سخن راند با جمله یاران خویش
پی مصلحت مجلس آراستند / نشستند و گفتند برخاستند
شد این رای باید بشر عرض کرد / ز همسایگان مبلغی قرض کرد
دگر رهن خواهند بخشیم زود / عوض دخل گمرک با اصل و سود
شه روس با شاه ایران زمین / دم از دوستی میزند بالیقین
ازو آنچه خواهیم سازد عطا / کند حق دیرینهٔ ما عطا
یکی گفت ملت نگردد خموش / دگر گفت کو خلق را چشم و گوش ؟
یکی گفت این اصعب است و پیچ / دگر گفت عاشق نترسد ز هیچ

خلاصه بعنوان سیر فرنگ

بشد ملت و ملک در زیر ننگ

بجستند دیرینه دلال را / کشیدند در دام جلاّل را
رضا شد خدا خاک در دانشش / به بیع وطن تف بر آن بینشش
دنی زاده آمد سفیر عجم / سیه خاک شد بر سر بر عجم
ز بد اصل هرگز مدارید امید / بشه بیش ازین خدمت آرد پدید
بدادند در بیع قطعی بروس / همه ملک ایران و جمله نفوس
چه این شرط منحوس گشته قبول / ز آن پس سخن آمده روی پول
فزون گشت رشوت ز مقدار قرض / که بُد حق خدمت برو بیه فرض
با ایرانیان آنچه می خواستند / نمودند و ماتم بیاراستند
خدا بشکند دست شان را که چون / نمودند ما را اسیر زبون
خدایش براندازد از اقتدار / هر آنکو سبب شد بدین ننگ و عار
بهر حال با ننگ و با عار چند / نمودند ما را بزنجیر و بند
گرفتند چون مشت پولی به ننگ / بیغمای او جای کردند تنگ

دو ثلثش بتاراج آں رہزناں   شد و گشت تقسیم اندر میاں

باسم سفر رفت ثلث دگر

برفتند چونانکہ خاکم بسر

رسیدند آنجا کہ مطلوب بود   پر از دلربایان محبوب بود

ز دستا ہمہ دل ربودند و بس   چو دل شد شد بے دین و نیاز و بس

خوردند اشراف آنقدر رنگ   کہ ارذال افرانج گشتند دنگ

وطن را فرو ریختند آبروئے   گذشتند یکسر ز نام نکوئے

فگندند ما را بچنگ پلنگ   ثمر زیں سیاحت نشد غیر ننگ

ہمہ کار شاں راحت جان و تن   نیاورد کس یاد حال وطن

ز توپ و تفنگ و ز نظم و نظام   نہ زآذوقہ نے از مہمات نام

بوضع مکاتب یکے از رجال   نکردے توجہ نبردے سوال

ازاں مفت خواران بے آبرو   نکرد از تجارت یکے گفتگو

ہمہ کار شاں بود لہو و لعب   شب و روز اندر نشاط و طرب

خبر بیشتر زیں تو خواہی اگر

باخبار پیکار و فرما نظر

الا اے شہنشاہ فرخ نژاد   بیاور ز تاریخ پیشیں بیاد

چہ قرض آوری ملک آبادساز   حدودش نگہدار و لشکر نواز

نپرسد کسے شہ چرا قرض کرد   چہ واند زماں قرض را فرض کرد

ننالد کس ازاں کہ مدیوں شدیم   وبا در سر سود مغبوں شدیم

ولے خرج او را ہمہ بنگرند   بہرج و بمرجش زباں بفشرند

اگر قرض در خرج بیجا شود

فغاں از ثری تا ثریا شود

ز ملت ستان و بملت بدہ   نہ در جیب بیگانگانش بنہ

رعیت بهر نکته آگاه هست | بهر خرج و هر دخل همراه هست

اگر قرض ملها ز ملیان بود | ادایش بدانش بس آسان بود

کجا بر ملک قرض کردن رواست | نداند اگر دخل او از کجاست

شریکند شاه و رعیت بهم | بنفع و ضرر یکسر از بیش و کم

ولی نعمت ایران خدا دادگر | ابر ملک بیگانگان یک نظر

بفرما و باب عدالت گشا | رعیت نواز و ترحم نما

از اول چراغ معارف فروز | تن جهل را پائے تا سر بسوز

عنان را رها کن ز فکر و قلم | تمدن ازین در جهان شد علم

رعیت بهر دو عدالت نواز | مساوات را در جهان پیشه ساز

همه کار دولت بقانون سپار | ز قانون بود مملکت پائدار

بقانون اگر تو بگیری خراج | همه کار دولت بگیرد رواج

بقانون اگر آبیاری شود | بسنگ اندرون کشت کاری شود

دو صد دانه روید ز هر سنبلے | ز شوره زمین سر برآرد گلے

بعدل ار شوی همچو نوشیروان | ز شوکت اگر بگذری از کیان

چه قانون نداری نداری تو هیچ | ببازی ابر اهل معنی مپیچ

بقانون بگردون بسا بند سر

شهانیکه دارند تاج و کمر

شها گر ترا خواهش شوکت است | بدل میل آسایش ملت است

رعایائے خود را تو فرزند خوان | حقوق رعیت مساوی بدان

چنین گردی از نیک بختی ترا | تو جسمی، رعیت ترا دست و پا

تن و عضو چون هر دو شد استوا | نه بهراسد از خصم در گیر و دار

ازین سان که ما را بود پیش کار | بدشمن شود ملک و ملت دچار

کنون در زمانه ز نوع بشر | نمانده کس از ما سیه روز تر

نظر کن ابر حال ہمسائیگاں ہمہ خوش دل و خرّم شادماں

نشینند باہم فقیر و امیر

رعیّت نواز ند شاہ و وزیر

تو نیز اے ملک خلق را شاد دار ز بند غم از عدل آزاد دار

سر خود ببالین غفلت منہ زمام عدالت تو از کف مدہ

فرومایگاں را ز خود دور کن بنور خرد دیدہ پُر نور کن

کہ ایں دیو زادان کج اعتقاد یکے راست و نیست فریاد داد

وہی چوں بمرد ہنر مند کار رعیّت بحکم تو گیرد قرار

چہ خوش گفت فردوسی پاک بین کہ رحمت بجانش ز جاں آفریں

" ز بد کیش چشم بہی داشتن

" بود خاک در دیدہ انباشتن

شہا بہر حق آخر انصاف دہ بدیں کج رواں یک شہ صاف دہ

ز کردار ایں فرقۂ بد بری ندانم ز دولت چساں بر بری

چہ گویم کہ نا گفتنم بہتر است کہ بس گوشہا در پس ایں در است

ہمہ کار گردد بگیتی تباہ از آں روز باید کشید آہ آہ

رسد ساعتے بعد غفلت ترا کہ ندہد یکے لمحہ مہلت ترا

چہ اینجا رسیدم رسیدم زدر ہمیں دوستے عاشقے باخبر

بگفت از نصیحت کہ اے دردمند چرا می نویسی تو دستور و پند

تو خود را بگفتار ضایع مکن پرستی وطن گرچہ شایع مکن

ز حبّ وطن می زنی گر تو دم نیابد یکے زیں ہمہ سود مند

گہے جس شہ کہ طرد گشت از وطن مکافات دیدی ہزاراں بتن

برو صبر کن تا جہاں داد گر دہد کار را یکہ رنگ دگر

کز آں رنگ حق آشکارا بود ہر آں کو گنہگار رسوا شود

سخن را دریں نکتہ دادم ختام — تو گر کاربندی شوی نیک نام

اسباب فرصت جویاں مشایۂ حجت و بہانہ خواہاں در علیہ امین السلطان شمردن سیآت اعمال و سوء افعال او را در ماموریت سی و یک سالۂ صدارت در اوراق منتشرۂ طہران و یگاں یگاں التجا کردن بمراحم ملوکانۂ پادشاہ رئوف مہربان۔ پریشان شدن حال در باریاں و سوء خاتمہ کار ایشاں ع۔

تا پریشاں نشود کار بساماں نرسد

مجملے از مفصل

جلد دوم سیاحت نامۂ جوان نامراد جوہر غیرت دچکیدۂ وطن خواہی ابراہیم بیگ۔ با فاتحۂ روزگار زندگانی او بانجام رسید۔ باکمال تاسف در مرآت تصور خود مشاہدہ مینمائیم کہ دشمنان ایں نامہ کہ در نخستیں درجہ بیطرفانہ و خالی از ہر گونہ غرض و مرض نگارش یافتہ۔ بیش از محبان و ہواداران او خواہد بود۔ چنانچہ در جلد نخستیں از اعمال و افعال ہر طبقہ و صنف بندے ذکر شدہ بود۔ در ایں جلد نیز شمۂ از حال وزراء۔ سفراء۔ کارپردازان۔ ملانمایان۔ شعراء۔ سادات۔ طبیب۔ منجم۔ داروغہ۔ تجار۔ بنک دار۔ انبار دار۔ مرثیہ خوان۔ درویش۔ رمال۔ تریاکی۔ لوطی۔ بابی وغیرہ بطور کنایہ یا صراحۃ نگارش یافتہ۔

لذا مسلم است بالطبع آقایانے کہ اندک باغراض شخصیے مبتلای باشند۔ و بہیچ سخن حقی تسلیم نمی نمایند گراں خواہد آمد۔ و محض شنیدن نام کتاب نادیدہ و ناخواندہ در علیہ مولف او بر خواہند خواست۔ و ناسزائے چند خواہند گفت۔

از ایں است کہ آنچہ در مقدمۂ جلد اوّل نگاشتہ در اینجا تکرار نمودہ از درگاہ قادر منان برائے ایشاں خیر و صلاح را مسئلت مینمائیم۔ و درخواستے از حضور ایشاں نداریم مگر اندک تامل در مندرجات کتاب۔ و ذرۂ انصاف۔ چنانچہ سر موئے در آنچہ نوشتہ شدہ افترا و دروغ و مبالغہ مشاہدہ نمایند ہر اشتلمے کہ دربارۂ نگارندہ روا دیدہ بگویند۔ بر ایشاں حلال می نمایم۔

ہمہ گفتگوہائے مناسب واثبات نواقص از یک چیز نشان نمودہ کہ آں عبارت است

از عدم قانون مساوات که الحق منبع جمیع عیوبات میباشد۔

عدم قانون و فقدان اصول مساوات۔ عدم دانش و آگاہی۔ سد طریق معارف۔ و عدم موجودگی مکاتب منتظم و محو آزادی افکار و اقلام را دعوت مینماید۔ با آنکه باید پنجاه سال قبل ملت ما قدم در شاہراه ترقی گذارده باشد۔ و از اکثر ملل کسب تفوق و برتری نموده استبداد و افکار متجاوز و زائد و کلائے امور ملت را در وحشت سرائے ظلمانی جہل محبوس داشته و نمی گذارد احدے بوضع خود و از احوال عالم آگاہی حاصل نماید۔

پس از آنکه اختر سعد ملت از مشرق امید دمید۔ و ذات اقدس اعلیحضرت ظل الہی ارواحنا فداه۔ زینت بخش تخت و گاه ششهزار ساله شد و در صدد ترقی ملت برآمد۔ با ہمه موانع که از سوء افکار درباریان خائن تولید یافت۔ حسن نیت اعلیحضرت شہریاری اثر خود را بخشیده تا یک درجه جہ ها بیدار گردید۔ و در ملت یک آرزوئے ترقی بروز نمود که در ہمدان نشسته با چشم کوچہائے پاریس را دیده و در کشمکش قزوین چشم داشت تجارت انگلیس را دارند۔ و از محکمه ملا غلام علی مراغه اوضاع عدالت خانه ناپلیون را متوقعند۔ و از ہر بار ناز ناز رانی نظم مشکل المانی آرزو میکنند

[illegible]

این است که ہزاران از غیرتمندان وطن مانند این جوان غیور یعنی ابراہیم بیگ شہید آرزوئے ترقی وطن گردیده۔ و آنان ہم که رشته حیات شان نگسسته۔ با دل فکار و تن رنجور و خاطر پریشان زبان حال شان مترنم به این مقالست ع۔

کین قافله تا بحشر لنگ است

چه مانع را موجود و مقتضی را مفقود می بینند۔ چه بیمن الله تعالی و ترقی جمیع ملل در سایه علم و دانش است۔ و [illegible] تعلیم و تعلم را باید آراسته از جانب دولت [illegible]

[illegible] نور علم است که وحشی ترین اہالی کره [illegible]

[illegible] ما ایرانیان با آنکه چندین ہزار سال قبل که نام [illegible] اقوام [illegible]

دارا [illegible] فوق العاده بوده ایم۔ افسوس که علم و معارف ما از [illegible]

بوشت علم شده۔ و [illegible] مؤید الاسلام ع۔

نیم وحشی در زبان انجمن شد نام ما

چگونه مدقوق نشده غصه مرگ نشویم۔ باوجود آنکه فرزندان داناترین اقوام جنس بشر بوده ایم۔ چرا باید درایں درجه تدنیات ناموس شکنانه دچار شویم؟ درایں خصوص قصور بہ کہ در کجا میباشد؟ اگر با محاکمهٔ وجدانی انصاف داده شود بجمیع ایں صنوف کہ ما را قصور داده مورد ملامت داشته ایم ہمگی معاف‌اند۔ زیرا نه میتوانیم بگردن آنان از روئے حقائق قصوری ثابت کنیم۔ ونه ایشان قبول تقصیر خواهند کرد۔ سبب ہمه ایں بدبختیہا بلکه قاتل جوان ناکام غیور ابراهیم بیگ معلوم است۔ بشرط آنکه از در انصاف درآئیم۔ که نخستیں اوصاف حمیدهٔ انسانی است۔ بزرگان فرموده‌اند۔ علیک بالانصاف ولو بالاتلاف ؎

گر ز تو انصاف آید در وجود به ز عمرے در قعود و در سجود

باآنکه خود میدانیم منصف درایں زمان بسیار کم یافت میشود۔ باز ہم خواستگار انصافیم۔ در ممالکے که قانون است۔ در محکمهٔ عدلیه اگر شخص متهم حاضر و موجود نباشد محکمه حق دارد در غیاب مدعا علیه حکم دهد از روئے قانون۔ خواه بر علیه وله باشد۔ ولے حکومت از طرف خود وکیل جهت مدافعهٔ آں شخص معین بنماید که بتواند از راه قانون متهم را از بلاسائے قانون خلاص نماید۔ از طرف حکومت مدعی عمومی که در زبان اروپا "پرکرور" گویند۔ ایں کلمه هنوز بایران داخل نشده بلکه در عصر نوشیروان ہم نبوده است۔ در نهایت سختی ایستاده جد و جهد می نماید۔ که تقصیر متهم را ثابت کرده جزائے حبس یا طرد و یا جریمه بدهد۔ بسے می شود وکیل یا مدعی عمومی در سر ایں مسئله کار را از مذاکره بمجادله میرسانند۔ اگر مدعی عمومی ماموریت بزرگ و مقام عالی دارد۔ وکیل قانونی ناظر پادشاه است۔ وکیل قاتل و یا دزد و یا خائن دولت است۔ باوجود ایں مدعی عمومی حق ندارد خارج از قانون در محکمه باو قهر و یا حدت نماید۔

بعد از استماع شهود و دلائل محکمه با اکثریت آرا قرار میدهد که معصوم است یا مجرم۔ هکذا اگر متهم بے چیز و قدرت وکیل گرفتن نداشته باشد۔ باز حکومت از خود حق وکیل را داده برائے مدافعهٔ مقصر تعیین می نماید۔ شاید بعضے ایں قول را قبول نکنند که چطور میشود مدعی را که حکومت خود گرفته و حبس کرده باز جهت آزادی او وکیل را حق داده مقرر نماید۔ بلے چنیں است

که عرض کردیم:- این هم یکے از اسرار قانون مساوات و عدالت است که ما اهالیٔ ایران مسبوق
بدان نخواهیم شد- چنانچه کیفیت رنگ سرخ و سبز را هیچ بیانے بکور مادرزاد نمیتوان فهمانید-
بارے- متهمے که حضور ندارد و یا فقیر است- نمیتواند خود وکیل مقرر دارد محض آنکه از روئے
قانون او را انجاتے حاصل آید- حکومت وکیل از طرف او قرار داده تا قاضی و ناظرین با وجدان
خود شان فتوا دهند که معصوم است یا مجرم- خوب است ما هم نزد خود محاکمهٔ تشکیل و وجدان خویش را
قاضی قرار داده و برائے مقصرین غائب هم وکیل مدافع برقرار داشته تا از روئے انصاف محاکمه
شود:-

محاکمهٔ وجدان

وکیل وجدان- سبب اینهمه قیل و قال داد و فریاد عدم قانون و فقدان اسباب
تربیت از سد مکاتب و ضعف معارف است- ایران ضعیف شد از وقتے که دست قوی قلم
ارباب بصیرت را شکستند- و از روئے خیالات فاسدهٔ دانشمندان را محو و طریق دادخواهی را سد
نمودند- و- و- و-

این بدبختیها نه از خدا و نه از طبیعت- و نه از فلک کجرفتار و نه از بے درایتی ملت و
نه کوتاهی اساطین دین- و نه از ذات اقدس شهریار است- بلکه همهٔ این ذلت و خواری را سبب
میرزا علی اصغر خان شخص اول دربار میباشد که با عدم اطلاع سی سال کامل که موقع همه گونه ترقی
برائے ایران بود امور جمهور را بے کفایت خود گرفته- قول هیچ ناصح را نپذیرفت- عموم وکلائے دیانت
و کیاست را از سرکار دور و فرومایگان و جهال را دور خود جمع نمود- سد آهنین در پیش رفت معارف
کشید- ملل دیگر دارائے صدها دارالعلم گردیده- و صاحب هزاران هزار روزنامهٔ سیاسی آزاد
و رسالهٔ هائے علمی و فنی و ادبی گشته- و بقوت علم دارائے ثروت هائے فوق العاده گشته- و صاحب
ثروتهان آنان وم از ملیون و ملیار میزنند- در جمیع بسیط خاک که امروز بنور علم و هنر منور گردیده
است ایران در حالت یک نقطهٔ سیاه بسیار ظلمانی نگاه داشت- و مردمانرا از هر گونه سعادت محروم
گذاشت- که غیوران ملت باید چشم بترقیات دیگران دوخته- آه سرد از دل پر درد کشیده- با خاطر

محزون وجگر پُرخون و دیدۂ گریان ''و و وطنا'' گویان۔ سر بہ تیرۂ تراب کشند۔ آیا این سخنان محل انکار و مدافعہ تواند بود؟

مدعی۔ علی العموم۔ بلے۔ ہست۔

وکیل وجدان۔ بفرمائید۔

مدعی۔ نخست ہمہ این اساس ترقی و سعادت و اسباب پیش رفتہ امور دول کہ شما می بینید بترتیب دائرہ معارف۔ و احداث مکاتب بستہ بوجود پولسنت۔ کہ در ایران حکم کیمیا دارد۔ دوم تقویت سلطان کہ تاحال بوقوع نہ پیوستہ۔ اگر وزیرے بعمل نیکی اقدام نماید سبب عزل او میشود۔ ہیچکس عزل خود را طالب نیست۔ و ہمہ کس خواہان ریاست و شائق داخل است۔

وکیل وجدان قبل از آنکہ این پاسخ را بدہید میدانستم چہ خواہید گفت۔ ولے مقصود من ہمین بود کہ خود تان این عذر ناپسند غیر مقبول را بیا ورید مانند مدافعات دیگر شما۔ کہ ہر کس سخن از اصلاح گوید فوراً باو جواب میدہید کہ اعلیحضرت شہریاری مانعست۔ و یا عدم وجہ را بہانہ و انکار علمائے اعلام را دست آویز خود نمودہ و بعضے اوقات ہم کہ دست چارۂ خود را از این سر رشتہ کوتاہ دیدید دول ہم جوار را مانع قرار میدہید۔

اوّلاً۔ معاذ اللہ از چنین تہمتے کہ بذات اقدس شہریاری زدہ میشود۔ ''ہذا بہتان عظیم'' ہیچ عقل سلیم این مدافعہ را مقبول نخواہد شمرد۔ خصوصاً در بارۂ این شہریار عدالت پرور خسرو داد گستر و پادشاہ معارف دوست۔ ترقی خواہ۔ یعنی اعلیحضرت اقدس مظفر الدین شاہ روحنا فداہ کہ معارف پروری و عدالت گستری و رعیت دوستی و ترقی جوئے این پادشاہ دیندار بر ہمگان ''کالشمس فی وسط السماء'' واضح و ہویدا است۔ از روز جلوس حقانی بتخت موروثی۔ آنے و دقیقہ از این نکات فکر شاہانہ فارغ نبودہ و نیستند۔ کہ در ساعت اوّل دولت قوی شوکت را بپایۂ دول معظمہ ارتقاء دہند۔

اگر از این بندہ سوال شود کہ درین صورت چرا اجرائے این مقصود مقدس صرف ہمت شاہانہ را دریغ میدارند؟ در پاسخ باکمال آزادی خواہم گفت۔ نمیگذارند۔ اگر معترضے گوید چرا بدفع مانع اقدام نمی فرمایند؟ باکمال حجاب عرض خواہم نمود۔ نمیتوانند۔ زیرا متجاوزان و متقلبان عموم

کارہائے دولت وملت را آنچناں درتحت تصرف متقلبانۂ خود واعوان خویش آوردہ وصاحب اختیار کل شدہ اند۔ کہ عزل یک نفر عزل ہزار نفر را لازم می آرد۔ ومقام ووظیفۂ چنیں آدم ہیچ عاقل باغیرت قبول نتواند کرد۔ چہ اصلاح ایں مفاسد بطور انفراد از قوۂ یک حکیم باخرد خارج است۔ مگر قبول کنندہ دراین خیال باشد ؎

دور مجنوں گذشت نوبت ماست
ہر کسے پنجروزہ نوبت اوست

معنی ایں سخن در نزد ہرکس واضح است۔ زیرا ایں مرض کسب عمومیت نمودہ چنانچہ بعضے از تجار بہ ہمیں درد مبتلا میباشد۔ مثلاً تاجرے جمیع اختیار وامور تجارتی خود را بیک مدیر وکاتب می سپارد۔ وجمیع دفاتر دخل وخرج خویش را تسلیم او مینماید۔ واُو را بر تمامی خفایائے امور خود واقف میسازد۔ بہبناکہ گمانکنند تاجر دانست کہ تجارت اربابش را رونق بجانمانارہ وکلاہ کلاہبازی است بنائے انواع بدرفتاری را گذاردہ بارباب خود تعرضات بیجا مینماید۔ وولی نعمت خود را بانیش زباں می آزارد۔ ودرغایت بیباکی از مال ارباب برداشتہ بمصارف بیہودہ ومخارج فوق العادہ میپردازد۔ تاجر بیچارہ خواہ مخواہ متحمل مشقت ہائے فوق العادۂ اوگردیدہ شب وروز در درگاہ قاضی الحاجات رونقے از برائے تجارت خود درخواست۔ وپیوستہ در جستجو وفکر خیال یک آدم درست کارے میباشد۔ بعد از بدست آوردن بجہت سعادت آتیۂ خود فی الفور او را جواب دادہ میگوید جہنم شو۔ حال نتیجۂ کار دولت ہم در ہمیں مرکز قرار گرفتہ وموکل جناب شما ایں مطالب را خوب دریافتہ روز بروز بیشتر در پریشاں کاری می کوشد۔ ہمہ روزہ احتیاج دولت را بہ پول می افزاید۔ وہر ساعت اسباب چینی نمودہ درپائے تخت واطراف آشوب برپا می نماید۔ گاہے بنام گرانی ووبائی وبابی وحاکم رانی وضدیت بین علما وحاکم وتجاوز ہمسائیگان۔ ازیں مسئلہ فراغت حاصل نشدہ مسئلہ دیگر احداث مینماید۔

بعبارۂ آخری بتازی میگوید بگیر۔ بخر گوش میگوید بگریز۔ درخفا ودر ظاہر دادمی زند ہائے بگریز ہا ل بگیر۔ دراین صورت پریشانی آیا عزل او ممکن است؟ گذشت آن وقت کہ نیرنگ فریب در پردہ بود۔ حال شاہ وگدا۔ عالم وجاہل۔ ایں نیرنگ ہا را فہمیدہ اند۔ اگر چنیں نیست وبقول شما

حضرت شهریاری مانع است - پس بروزیر صداقت پیشه و درست اندیشه واجب لازم بود
بخاکپائے همایونی عرض نماید - اینوضع صحیح نیست - و ملت همه زشتیهارا از من میدانند - یا تغییر
وضع را فرمان دهید - و یا باذون مرخص فرمائید رفته دریکی از زوایائے مقدسه بدعائے ذات
اقدس شهریاری اشتغال ورزم - استعفائے خویش را داده و خود را از هرج و مرج کنار میکشید
نه اینکه اسباب عزل چندین نفر امرائے غیور شاه پرست - وطن دوست - درست کار عاقل با سیاست
مانند حاجی میرزا حسین خان مشیرالدوله - و جائے میرزا علی خان امین الدوله را جهت حفظ مقام
خود فراهم نماید - آنچه عرض نمود گواهی بهتر نمی شود -

واما اینکه عدم درهم و دینار را بهانه می آورید - ابداً از شما پذیرفته نیست - فرض نمائیم
امروز دولت جهت اصلاح محتاج بیست کرور پول بیباشد - هویداست - موکل شما از سایهٔ
دولت و ملت چند مساوی بیست کرور را خود دارا شد - که همه را ببانگ هائے خارجه ببرد -
از عمل خراب خانه اقلاً بیست کرور تومان منافع سهمیه او شد - بلے ملت در خطوب و ابنائے
خانه خراب از زیور غیرت عاری بیباشند - آیا میتوان ره فراری برائے بے پولی جست - که
سکهٔ دولت معروف بقران امین السلطانی ملت و دولت پانصد کرور متضرر شوند - و این پول بین
دو سه نفر تقسیم شود - و همان اشخاص هم برائے اصلاحات فریاد از بے پولی بزنند ؎

کاش کشوده نبود چشم من و گوش من
کآفت جان من است عقل من و هوش من

آیا کسے میتواند منکر این معنی بشود که موکل شما در عمل خراب خانه و تباهی ملت و دولت
با حاجی محمد حسن کمپانی امین الضرب کهنه اصفهانی شرکت نداشته ؟ و منافع را با المناصفه قسمت
ننموده اند ؟ چندین سال عشر مالیات آذربائیجان را که بزبان کمتر از یک کرور سوائے گمرک
راهداری تبریز - اردبیل - خوئی - مراغه - اردبیل - محال خلخال - قره داغ - طالش وغیره تمام
خانهائے جولا - حلاج - قصاب - کلاه دوز کفش دوز - فلان و فلان که از جفت کفش و هزاری
صد دینار پول میگرفتند - که همه خبر ندارند مالیات بود - کرورها از برائے خود وغیره جمع ننمودند ؟ اگر
ایران پول ندارد پس وابستگان و متعلقان صدارت عظمی از کجا این دولت را گرد آورده اند - که هر یک

آنان دارائے وہ دہیست قریہ شدہ اند؟ موکل شما اگر امروزہ املاک ظاہرۂ خود را بفروشد تنج و شش کرور وصول نمی نماید۔ با اینہمہ بخشش ہائے بیمعنی و مصارف بے مصرف این ذخیرۂ ظاہری اوست۔ غیر از کرور ہا کہ در بانک جانب بسود گذاردہ کہ بعد از مردن وے میان ورثہ بر تقسیم جنگ و فساد ہمہ ظاہر خواہد گردید۔

با این منافعیکہ از ملت و دولت بردہ ومی برد یک دفعہ بخیالش خطور نکرد کہ جہت ترقی ملت و دولت قدمے بردارد۔ و اساسی بر پا نماید۔ ہم یادگار پسندیدۂ از خود بگذارد۔ و ہم دولت و ملت از و بہرہ مند شوند۔

درسی سال ریاست مطلقہ کہ مقتدر بر ہمہ چیز بود کدام راہ صعب المرور ہموار نمودہ؟ کدام سنگ را از پیش پائے دولت و ملت برداشت؟ کدام بنائے خیر از مسجد و مکتب و مدرسہ بنیاد نمود؟ بجائے اینکہ رخود ترقی ملت بنیاد بیمارخانہ و یتیم خانہ نماید و ایتام و ابنائے فقرائے ملت را در آن دائرہ جمع نمودہ از تکدی و مرگ ہائے بغیر موقع رہائی دہد۔ صبح کہ از خانہ سوار کالسکہ شدہ بدربار تشریف میبرد دہ تومان پول ریختہ جہت سیر و تماشا و خودنمائی جلو فقرائیکہ در رہگذر ایشان افتادہ می باشند و عموم مردم را بتکدی عادت میکنند۔

میرزا تقیخان اتابک کہ روانش شاد باد سہ سال بیش صدارت ننمود۔ تکدی را در ایران از میان برداشت صنائع را چہ قدر ترقی داد۔ و از برائے دفع احتیاجات چہ کوششہا کہ نمود۔ تسلط اجانب را بکلی از مملکت دفع داد۔ اختیارات ہر طبقہ را محدود داشت۔ چہ قدر بر اہمیت عساکر افزود۔ وزارت مالیہ و جنگ کہ روح مملکت و دولت است تا چہ درجہ اصلاح کرد۔

موکل شما اقلاً اگر یک بیمارخانہ بنیاد کردہ بود شما بتوانستید۔ در حق او مداومت نمائید۔ غیر از آنکہ مالیہ مملکت را محو۔ خزانۂ ملت را برباد فنا داد۔ قوائے حربیۂ دولت را تحلیل برد۔ ہمہ گونہ ما را دریں ترقی دولت و ملت باشید۔ تسلط اجانب را در ایران بدرجہ رسانید کہ اہالی و رو دست نوکران ما شوند ... کہ اند رعایائے ایران و برادران خود شناسند۔ کالمیت بین یدی الغسال شدند؟ ہزار گونہ امتیازات خانہ برانداز کہ یکے از آنہا جہت تحریک دولت و ملت کافی است باکمال بے پروائی با جانب داد۔ ... ہم از خراب کاریہائے او ہمراہی می نمایند۔ گویا وطن وطن آنان نمی باشد۔ کسے حقوق دشمن خود را نمی شود تا این درجہ پائمال شود۔ کہ این مردم حقوق دولت متبوعۂ خویش را پائمال و ... اغراض نفسانی خود می نمایند۔

درسی سال کدام خشت را جہت ترقیات و احفظ ملت و صیانت رشتہ ہم گذارد؟ ... بگوئید در مقابل اینہمہ ظلم و ستم و بے اعتدالی این بنا را ہم استوار نمودہ است؟ کدام پاس ...

او بیک گونه عمل خیرے اقدام نموده اند؟

اگر قدرے خود از در انصاف در آید۔ واز جهل و خودغرضی بگذرد۔ باب کاملاً پاسخ باین اعتراضات پیدا نخواهد کرد۔ ترقیات ملل متمدنه بسبب همین نکته است که در انتخاب صدر اعظم رئیس شورائے بلدیه حکومت یک ایالت و ولایت و رئیس یک شرکت از بانک غیره ملاحظهٔ علم و اطلاع و شخصیت میشود۔ در ایران هیچ امر خصوصاً در صدارت وسائر عهده هائے دولتی این ملاحظات ابداً در پیش نیست۔

بالجمله۔ آنچه گفتیم ادله و براهین آنهمه درست است۔ و حاجت بگفتگو و بحث نیست؛ با وجود این تفاصیل شما از جانب موکل خود قانوناً وکیتاً و وجداناً برائے مدافعه سخنے باقی دارید؟ آیا باین اجوبه قانع خواهید شد یا خیر؟

بلے۔ همه این تیره روزگاری و بدبختی را عدم قانون و معارف دعوت میکنند۔ و مانع قانون جز یک نفر رئیس دربارکه موکل شما باشد در این دورهٔ ایران کسے دیگر نبوده در ظرف سی سال ریاست این مملکت ملت را بحالے انداخته که اینک خودش از ثبات و بقا و استقلال خویش مایوس شده۔ و مانند ابوسفیان که به بنی امیه وصیت می نمود او نیز بمتعلقان خود توصیه می نماید که وقت را غنیمت بشمرند۔

غافل از آنکه باطن وطن و حقانیت این خاک پاک هزارها این گونه خائنین خودی و بیگانه را بخاک ذلت نشانیده و افکار مفسدت کارانهٔ آنان را باطل گذارده و مجال نداده که بجز از گذشته بدر روند۔ اگر موکل شما بتاریخ رجوع نماید و احوال خائنین بدین خاک پاک را بدقت نگرد۔ شاید عبرت گرفته از کردارهائے خویش ندامت حاصل نماید۔

خارجت وطن مقدس ما موثد استقلال دائمی اوست۔ گمنام نمودن این چنین دولت محترم محترز قدیمی از قدرت دول و ملل خارج بل مخالف تاریخ عالم است۔ شاید صادق آنکه ارکان مجلس شوری جمیع دول معظم ملتفت ممالک این امر خطیر و سوء نتیجه این قصد مهم هستند۔ که درآمدن میان یک ملت واحده امرے سهل و آسان نیست۔ ولے بدبختانه وکلائے خود ایران ابداً از قوائے معنوی خویش خبر ندارند۔ عقلائے جمیع ملل میدانند جهت تسخیر و آرام نمودن۔ ولهٰذا از آن بآبادی پرداختن مملکت ایران که آیا عاقبت بتوانند یا نتوانند از او بهره برداند۔ هزاران ملیون زر نقد و چند ملیون قشون لازم و درکار دارد۔ و هم اقلاً بقدر نصف و یا ثلث اهالی ایران از ملت خودشان باید باین خاک پاک نقل دهند۔ و این کار را چنگیز خونریز کرد۔ ولے با این تا آخر هم ایرانیان چنگیزیان را قلب ماهیه خود نمودند۔ و ابداً در ایرانیت آنان انقلابے حاصل نشده و دولت بخود ایشان انتقال نمود۔ اینها همه

در نقشه و خریطهٔ تاریخی ایران ثبت است - طرف این اراده هرگز در شورای هیچ ملت و دولت نائل به اکثریت آراء نتواند شد -

روسیه اینک صد سال است صوبهٔ قفقاز را با آنکه در او مسلمان و عیسوی مخلوطند گرفته - و سالی چندین ملیون از خزانهٔ پطرزبورغ به قفقاز فرستاده مصرف آنجا می نمود - تا آنکه معدنهای نفت سیاه مایهٔ سفیدی رو ایشان آمده - و از دولت معدنها گریبان دولت از مصارف فوق العاده رهائی یافت -

ملک و ملت ایران - هندوستان و هنود های عیاش جهان کم مدرک نیست - که هزاران سال است به بندگی و عبودیت دیگران خوگر گردیده مانند عبود موروثه جنبش و رنج تصور آزادی تا چه رسد - جلیل القدر آقا میرزا محمود صدر المحدثین بنوانند ملتی مانند ایران را که یک جنس و یک آئین بشور آورده و از وظیفهٔ "حب الوطن من الایمان" بیاگاهانند - تا جمیع افراد بهیئت اجتماعیه بهتر و سخت تر از ملت ترنسوال جهت حفظ وطن دامن غیرت بر کمر استوار نمایند - غلبهٔ بر نیم ملیون ترانسوالی علاوه بر جانها که انگلیس در آن راه نثار کرد که بقول جرائد انگلیسی نبود خانهٔ در انگلستان که شیون از او بلند نبود و به ماتم ننشسته بود با صرف یکصد و هشتاد ملیون برابهم او را میسر نیامد - استیلاء بر بیست ملیون ملت واحده شجاع متدین غیور ایران کار سهل و آسانی نیست - این لقمه شیر است بآسانی نمیتوان گرفت - صاحب هیچ وجدان خبیث رضا و فتوی نمی دهد باقدام چنین امر خطیر - پرضرر - کم منفعت - حرف در باغیرت و حمیت ماندن اهالی است که آنهم منوط بغیرت امنائے دولت و علمائے ملت و تبدیل و تغییر سبک مناپراست ؎

من از بیگانگان هرگز ننالم	که با من هرچه کرد آن آشنا کرد

که حس ملت ایرانیان را کشتند و غیرت را از آنها سلب نمودند - لعنة الله علی القوم الظالمین
هر دولت و ملت پرست - وطن دوست را لازم است در کارهائے مهمهٔ ملکیه محکمهٔ وجدان نزاهت و در حضور قاضی وجدان محاکمه نموده بسنجد و بفهمد - و آنان که ما را باینجا کشانیدند لعنت نشانند اسمشان را در تاریخ به لعنت یاد نماید - و از هیچ چیز واهمه و هراس ننماید - خصوصاً در این دوره که در سایهٔ اعلیحضرت ظل الهی بساط عدل گسترده و باب معارف باز و فراز است - و تمام معائب و ستارگان قبل را ذات اقدس همایونی از همه بهتر می دانند - و خدمت و خیانت هر کس در حضور اقدس همایونی واضح و هویدا است - ع -

که خواجه خود روش بنده پروری داند

امیدواریم این نالهای بے اثر نماند - و زودتر بکلی رفع سد طریق اصلاحات را امر فرمایند - ما خبر یاد آوری و دعاست از دیاد عمر و شوکت و عظمت دولت ابد آیت بر نیاید - و لبقاء مقدور دریا دا ور ...

مضایقہ نمودہ ایم کہ "لیس للانسان الا ما سعیٰ" ؎

دامن مقصود گر آید بکف — از غم و اندوہ گردم بے طرف
ور نشد از جہد کار من بکام — من در آں معذور باشم والسلام

ایں قدر ہست اگر در ایں چونگارشات کہ خیر عامہ ملحوظ است ۔ بے غرضانہ قلمرانی شود۔ عاقبت تاثیر خود را خواہد بخشید۔ ایں ترشحات از قلم ہرکس و ایں سخنان از زبان ہر شخص کہ بخواہد تراوش نماید۔ دیر یا زود نتیجہ اش بظہور می پیوندد۔ اگر از صد کلمہ یک کلمہ موثر و کارگر آید از برائے ہیئت اجتماعیہ ہزاراں خیر در بر دارد۔ چنانچہ معروفست کہ حکیم سنائی میفرمود:۔

مرا ارشاد نکرد مگر دو کلمہ سخن دیوانۂ۔ چہ روزیکہ سلطان ابراہیم عازم تسخیر ہندوستان بود قصیدۂ در حق او سرودہ میبردم در حضور سلطان بخوانم۔ قضا را گذارم بر در حمامے افتادہ۔ آوازے از گلخن بگوشم رسیدہ۔ گوش فرا دادہ دیدم دیوانۂ کہ لائے خور می نامیدند و مدام مست و خراب دیمادہ سخنان مستانہ می سرود گفت "پُر کن قدحے بکوری چشم سلطان۔ تا نوشیدہ از خیال این آں برہیم۔ ساقی پاسخ داد سلطان مرد یست غازی۔ و عزم غزائے باکفار دارد۔ لائے خور گفت "پس مرد حریص بے مدرک ناھموارے است۔ زیرا ملکے کہ وارد تحت انتظام نیاوردہ۔ ادارۂ مسلمانان را بجاہلان ستم کار خود سپردہ۔ و کار اسلام را پریشان رہا نمودہ۔ بہندوستان از پئے گرد نمودن زر میرود نہ رواج دین۔ نوبتے دیگر گفت "پُر کن قدحے بکوری چشم سنائیک شاعر" ساقی گفت "سنائی حکیمے است فاضل و ادیبے است قابل۔ مردے است بلند پایہ۔ و شاعرے است پُر مایہ" لائے خور گفت۔ اگر مرد بلند پایہ بود بشغلے اقدام میکرد کہ بکار اُو نیاید۔ فردا اگر اُو را بمعرض سوال در آوردہ۔ و از او پرسش نمایند در دُنیا بہر آخرت خود چہ اندوختہ؟ خواہد گفت۔ بار شغ محض و لاف و گزاف مدح سُلطان ابراہیم سرودہ و ذخیرہ نمودہ ام۔ ہنوز غافل است کہ او را بہر چہ آفریدہ اند۔

"چوں من ایں سخنان بلند و اندرز ہائے خرد پسند دانشمندانہ از لائے خور دیوانہ شنیدہ لرزہ بر اندامم اُفتادہ۔ موہائے بدنم از جامہ سر بر آوردہ متنبہ شدم۔ کہ عمر خود را بہ بیہودہ ضایع نمودہ ام از مستئ غفلت بہوش آمدہ ترک بادہ سرائی گفتہ و از مداحی بندگان بہ پرستش آمرزگار جہاں پرداختم۔

و پس از آں از پئے ارشادہ بخود سرودہ ؎

ہر کہ چوں کرگس بمردارے فرود آورد سر — ہمچو طوطی کے تواند طعم شکر داشتن
رایت ہمت ز ساق عرش بر باید فراشت — تا تواں افلاک زیر سایۂ پر داشتن

تا دل عیسیٰ مریم باشد اندر بند تو — کے روا باشد دل اندر بند ہر خر داشتن
یوسف مصری نشستہ با تو اندر انجمن — زشت باشد چشم را بر نقش آذر داشتن
او مدینہ علم را در جوئے پس درش خرام — تا کے آخر خویش را چوں حلقہ بر در داشتن
چوں ہمے دانی کہ شہر علم را حیدر در است — خوب نبود غیر حیدر میر و مہتر داشتن

خداوند عالم بحرمت مقربان درگاہ ربوبیتش دل ما را از محبت ایں بزرگوار و آل طاہرین او مملو فرماید تا با اعتقاد پاک در حفظ و حراست وطن و ناموس شریعت برائیم۔ ہر چند مناسب نیست کہ ایں مطالب را در خاتمۂ ایں جلد بنگاریم۔ زیرا ازیں قبیل حکایات بسیار است کہ انشاء اللہ در موقع خود ذکر خواہد شد۔ ولے بمفاد

ع سینہ می گوید کہ من تنگ آمدم فریاد کن

خودداری نتوانست بذکر ایں چند کلمہ اکتفا مینماید۔ مشروط آنکہ قارئین بوجہ محترم ملیت طریق انصاف پیش گرفتہ منصفانہ در محکمہ بر وجدان سبب و مسبب را بسنجیدہ۔ پس از آں در علیہ و لہ دعا تصدیق یا تکذیب نمایند۔

درعصر شاہ شہید خزانۂ دولت علیہ ایران تمام جہاں را در شک گمان انداختہ و بلکہ ہمگی ایقان حاصل نمودہ بودند برائنکہ در دنیا اوّل خزینہ ایست کہ ہر دو دیوان خارجی و داخلی مملو و معمور ست۔

بعد از واقعۂ ہائلہ خاقان شہید از عدم تدبیر برخے از وکلائے بے غیرت تمیز پردہ ازیں کار برافتاد۔ و اسم بے مسمّٰی بودن خزینۂ ایران ظاہر گردید۔ معلوم شد از کلمۂ خزانہ حرف اوّلش را کہ (خ) باشد بجا گذاردہ اند۔ العہدہ علی الراوی۔

آنچہ بود و نبود نادر و دوارث تاج و تخت بہ مرکز سلطنت عظمیٰ رندان عراقی بتاراج بردند "چو ترکاں خوان یغما را" و در خزینۂ یک صد و ہفت سالۂ قاجاریہ یک صد و ہفت اشرفی فتح علی شاہی و یا محمد شاہی و ناصر الدین شاہی بجائے نگذاردہ بودند۔ علاوہ برآں مبالغے قروض وانمود کردند۔ ہر چند از چگونگی کما ہو حقہ آگاہی نداریم و بحدس و گماں سخن میرانیم۔ و حکم قطعی نتوانیم کرد۔ کہ در خزانہ چیزے موجود بود یا نبود۔

ولے پس از مصالحۂ روس فرمانیکہ فتح علی شاہ مغفور بنائب السلطنہ مرحوم با خط جنت مکان قایم مقام صادر فرمودہ خطاب بولایت عہد سیفر مایند۔ اگر آں فرزند را رسیدگی سال بیش خزانۂ عامرہ ذخیرۂ خاطر است کہ ہنشا دکرور موجودی خزانہ بود۔ نباید مصارف لشکرکشی وغیرہ را ہم از نظر دور بدارید۔

ودرانیکه درعصر خاقان شهید هم همه ساله وجهی بخزانه داخل میشد. حرفی نیست ودکم وزیادش سخن نمی رانم. ولی باقطعیت خاقان شهید چگونه خرد نکته سنج میتواند باور نماید که درخزینه هیچ نبود. واز طرف دیگر خود ابن السلطان ومتعلقان آن ازبرادر وبرادرزاده وخواهرزاده وعموزاده گرفته صدارت پناهی وحاجی عموی شریک سرقت هائے ایشان یعنی حاجی محمد حسن ابن الضرب اصفهانی که باسم ورسم همه رامی شناسید ودارائے آنانرا تایک درجه میدانید. که هریک شان اینک صاحب بلیونها از نقد وجنس واملاک وجواهرات که بیش از نقدینه یک خزانه وهمه درنظر است میباشند. این مبلغ هنگفت را بعدازسی سال باآن مخارج هائے بےمعنی واسرافهائے لاطائل هنوز موجود دارند. ولے درخزانهٔ دولت هیچ نباشد. عقل هرخردمند درکشف این معما متحیر است ؎

ملحد گرسنه وخانهٔ خالی وطعام

عقل باور نکند کز رمضان اندیشد

مناسب است این مثل غیر مناسب را جهت عبرت بعرض هیئت اجتماعیه برسانیم.

مشهوراست قمار بازان که دریک جاگرد می آیند ومشغول قمار می شوند. بعد از دوسه روز یعنی انجام کار هست ونیست عموم در کیسه کوزهٔ مدخرگر دمیگردد. علاوه برآن تزئینات آنان را نیز از انگشتر وساعت وغیره همه بباد قمار رفته. بالآخر صبحے بادیدگان خواب آلود ورنگ پژمرده بانهایت کسالت از قمار خانه خارج میشوند. مانند دولت وهیئت اجتماعیهٔ ماکه همه چیز را باخته ایم واین کوزه داران همه را ربوده اند.

امادر قمار خانه بین قمار بازان یک قرار نیک هم هست که هرکس برده کم یابیش مرحمتاً چیزے بکسانیکه باخته اند اکرام می نمایند. وبخدام مانند پیش خدمت. دربان. غلیان فروش. چائے فروش انعام میدهند. انصاف این گروه کج اندیش ووجدان آنان را دراینهمه برده باخت راغب بدان نکرد که ترحماً از برائے تربیه وتعلیم ایتام ملت دوسه مکتب از برائے غربا ومساکین ودوباب بیمارخانه درست نمایند. ویایک راه صعب المرور راهموار ویا درروئے یک رودخانه پلے استوار کنند. مسجد ومدرسه مانند مرحوم خلد آشیان حاجی میرزا محمد حسین خان سپه سالار بنا نمایند. این قدر غیرت نمودند که مثلاً دوسنگ روئے هم گذارده درمقابل چشم ملت ازخود یک مختصر یادگارے بپا نمایند. ویا آنکه بمطبوعات ومعارف ملت خدمتے کرده باشند سهل است دیگران را نیز مانع آمدند. ودرا صدے جرئت نگذارند که دم از مطبوعات ومعارف زنند.

نمیدانم این ملت خوش غیرت در تشییع جنازهٔ این گونه اشخاص با چه حالت حاضر خواهند شد
بر سر زنان که این نامردان مارا بخاک سیاه نشانده و یا پائے کوبان که بحمد الله شر شان از هیئت اجتماعیه
دفعه شد ـ

یاد داری که وقت آمدنت   همه خندان بدند تو گریان
آنچنان زی که وقت رفتن تو   همه گریان شوند تو خندان

مسلم است که ملت غیور ایران بخلاف مفاد این شعر شما را تشییع خواهند نمود۔ و همگی شاد
و خندان خواهند بود۔ بدا بحال شما که گریان خواهید رفت ـ

مسلم است عدالت خسرو عادل ـ این طبیعت شوم و وضع مذموم شما و خرابی ایران را اصلاح
خواهد نمود۔ آن وقت هنگام تنبیه تذکره هیئت اجتماعیه خواهد رسید۔ و خواهند دانست که این گروه تا چه پایه
مردمان ظالم۔ بے انصاف ـ بے مروتے بوده اند و چه قدر از عدم محبت آنان بوطن مقدس ما ردا ورده
در عصریکه نور معرفت عالم را منور نموده ایرانیان را در ظلمت کرده گذارده اند۔

ملل دیگر برائے هر صد خانه یک کتب بنیاد نموده ـ ما در صد هزار خانه یک مکتب منتظم نداریم ۔
در تمام اگر بشمارند بشمارهٔ هر پانصد نفر یک نفر روزنامه موجود است۔ ما در بیست ملیون نفوس یک روزنامهٔ
آزاد صحیح که بتوان استفاده از آن نمود نداریم۔ امروز در روئے کرهٔ همه مخلوق صد فرسخ راه را در دوازده
ساعت طے می نمایند۔ و ما اگر و چار برف باران وغیره نشویم باید در یک ماه طے نمائیم۔ در تمام مملکت
ما که وسعتش سه برابر فرانسه است یک دودکش فابریک که دود سیاهش اسباب روشنی دیدهٔ ما باشد
دیده نمی شود که با و توانیم اندک افتخار نمود۔ ع
وائے بر حالم اگر کار چنیں میگذرد

الحمدالله والمنه جلد دوم این نامهٔ نامی هم بانجام رسید۔ امیدواریم که هموطنان محترم از لغزش قلم وخطائے فکر مولف چشم پوشیده۔ قلم عفو برعیوبات او برکشند۔ چه غیر از حب وطن اظهار محبت بکسے نشده۔ وجز دشمن وطن بغض بہیچ کسے در دل نداشته۔ اگر پرستش کرده اند وطن است واگر اظهار بندگی نموده بعد از خدا ورسول صلعم بمطبوع معظم خود پادشاه ایران ست۔ واگر از بعضے دیده غرض شخصی درین نبوده وحقیقت گوئی شده است۔ باینکه بعقیدهٔ بنده هیچ وزیر وصدر وعالم را ملامت نتوان نمود۔ در دولتے که قانون نباشد۔ دولتے که مستبد باشد۔ هرکس برسرکار آید جز این نتواند نمود که دیگران کرده اند۔ اگر بتواریخ رجوع شود خیلے نظائر دیده خواهد شد۔ چنانچه باندازۂ جمع داراے یک صدر اعظم را آل برمک بیک شاعر و بیک عرب پابتی غیر مستحق بخشیده اند۔

لهذا وزرائے خودمان را ملامت نمیکنیم۔ تمام خانه خرابیها از عدم قانون وثمرهٔ استبداد است پس هر قدر وظیفهٔ حاکم ومحکوم معین نشده هرکس که باشد درپئے مداخل است۔

در آخر جلد سیم شمهٔ از افعال وکردار وزرائے دولت مستبده ماضی را شرح خواهیم داد تا معلوم شود که این فسادها خواه در فرنگستان وخواه در ایران۔ خواه در غرب وخواه در شرق چها کرده تا فقط این وضع غیر مرغوب را مختص بایران ندانند۔ هر قدر قانون مساوات نباشد جز سوختن و ساختن چاره نیست وازین نگارشات هم حاصل نمی شود والسلام۔ رمضان ۱۳۲۳ هجری